قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى
ئىلمىي ژۇرنىلى

1984 - يىل 4 - سان

(ئومۇمى 17 - سان)

AltunOq

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى
تەھرىر ھەيئىتى تەرىپىدىن تۈزۈلدى

ئۇيغۇر كىتاب تورىكتىكى
www.uyghurkitap.com

مۇندەرىجە

مەنسۇر دۇنيا توغرىسىدا ئومۇمى چۈشەنچە…………يۈسۈپ ھۆسۈيىن 1

سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس) ۋە ئۇنىڭ ئىجادى پائالىيىتى
ھەققىدە…………ۋاھىتجان غوپۇر 19

ماركسىزىمنىڭ لاسسالىزمنىڭ تىراگېدىيە كۆز قارىشى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەنقىتلىرى
توغرىسىدا…………لى لىنشىڭ شى لىيىڭ 31

يەككە ماگىنىت قۇتۇبى توغرىسىدا…………جاپپار روزى تەرجىمىسى 39

"زۆرۈر شەرت"، "يېتەرلىك شەرت"، "زۆرۈر ۋە يېتەرلىك شەرت" لەر ھەققىدە ئىزاھلار
…………ئابدۇغەييۇم توختى 47

لېمىنتنى ئىسپاتلاش ۋە ھىساپلاش ئۇسۇلى…………گەن جىڭجى 52

ئالى سىفەن ئوقۇتۇش خىزمىتىدىكى بىر قانچە مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ
قىلىش كېرەك…………لى بىڭدې 104

سادۇللا ۋە ئۇنىڭ ھاياتى، ئىجادىيىتى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە
…………ئۆمەر ئوسمان 123

كۆڭۈلنىڭ ياخشى دوستى…………ئەسقەر ھۈسەيىن 138

مەنىۋى دۇنيا توغرىسىدا ئومۇمى چۈشەنچە

يۈسۈپ ھۈسەيىن

مۇقەددىمە

يېقىنقى زاماندىن بۇرۇن، بولۇپمۇ دارۋىن "ماددا خىللىرىنىڭ تاللىنىشى" بىلەن "تەدرىجى تەرەققىيات" تەلىماتى ئارقىلىق ئىلىم دۇنياسىنى زىل-زىلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جەمئىيەتنى تەبىئەت تەرەققىياتىنىڭ ئالىي باسقۇچى ئورنىدا، ئادەمنى ئەڭ ئالىي ئورگانىك ماددا ئورنىغا قويۇپ تەكشۈرۈش ئەۋج ئالدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ نەتىجىنى ماركس بىلەن ئېنگېلس ياراتتى. ماركس بىلەن ئېنگېلس تەبىئەت دىئالېكتىكىسىنى تەدبىق قىلىپ، تارىخى ماتېرىيالىزم بىلەن ئىلمى سوتسىيالىزم تەلىماتىنى ياراتتى. زامانىمىزدا بولسا، ئالەم بوشلۇقىدا تۇرۇپ يەر شارىنى تەكشۈرۈش، بولۇپمۇ ئەنگلىيىنىڭ ئاسترونومىيە، بىئولوگىيە ئالىمى جاندىرانىڭ ئالەم بوشلۇقىدىكى مىنرالنى، ئورگانىك زەررىلەرنىڭ يەر شارىغا قونۇپ، يەر شارىدىكى ماددا خىللىرىنىڭ تاللىنىشىغا تەسىر كۆرسىتىشى توغرىسىدىكى ئىلمى بايقاشلىرى ئالەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى گارمونىك باغلىنىشلارنى ئېچىپ كۆرسىتىشتە يېڭى تەجرىبىلەرگە يول ئاچتى.

شۇڭا بۇ جەھەتتە، مۇلاھىزىلەرگە يېتەكچى رول ئوينىغۇچى پەلسەپىۋى تۈپكى ئۇقۇملارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش - ماقالىمىزنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ تۇرۇپتۇ. بىز مەقسەت ئېتىۋارى بىلەن پەقەت ئىككى مەسىلىنى — ماددا بىلەن ئاڭنىڭ مۇناسىۋىتىنى، ئىجتىمائى مەۋجۇدىيەت بىلەن ئىجتىمائى تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتىنى تاللاپ ئالايلى.

— ماددا بىلەن ئاڭنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا، پەلسەپە تارىخىدا ماتېرىيالىزم بىلەن ئىدىيالىزم مىڭ يىللار سىرى "ماددا بىرىنچىمۇ ئاڭ بىرىنچىمۇ" دېگەن مەسىلىنى تالاش-تارتىش قىلىپ كەلگەن. ھازىر، بىز ئۈچۈن "ماددا" ئۇقۇمى ھەققىدە كۆپ توختىلىشنىڭ ھاجىتى يوق، چۈنكى ئالەمدىكى سەييارىلارنىڭ تۇمانلىق قايناملىرىدىن تارتىپ، ئادەم مېڭىسىدىكى ھەر قايسى پوستىلاقلاردىكى زەررىلەرنىڭ قايناملىرىغىچە ھەممىسى "ماددا" ئۇقۇمى دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇنى

AltunOq

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كىلاسسىك ماتېرىيالىستلار «تۆت زات»قا (تۇپراق ــ ماددىنىڭ قاتتىق شەكلىگە، سۇ ــ ماددىنىڭ سۇيۇقلۇق شەكلىگە، ھاۋا ــ ماددىنىڭ گاز شەكلىگە، ئوت ــ ماددىنىڭ ئېلېكترونلۇق شەكلىگە) ئومۇملاشتۇرغان. ئەمدى گەپ «ئاڭ» ئۇقۇمىدا. «ئاڭ» ئۇقۇمى ئەسلىدە ئىدىيالىستلارغا خاس ئۇقۇم. ئەگەر دىنىي ئىدىيالىزمنىڭ «خۇدا» ئۇقۇملىرى ۋە پەلسەپە ئىدىيالىزمىنىڭ «مۇتلەق روھ» ئۇقۇملىرىنى ۋە ئۇنى سۈپەتلەشلىرىنى تەپسىلىي تەكشۈرسەك، ئالەملىك ۋە ئادەملىك ماددىي ھەرىكەت ئېنېرگىيىسىنى كۆزدە تۇتقانلىقىنى، بولۇپمۇ كىلاسسىك «تۆت زات»نىڭ تۆت خىل ماھىيىتىنى ــ تۇپراقنىڭ قۇرۇقلۇق، سۇنىڭ ھۆللۈك، ھاۋانىڭ سوغۇقلۇق، ئوتنىڭ ئىسسىقلىق خۇسۇسىيىتىنى تەكشۈرسەك، بۇ، ئالەملىك ئېنېرگىيىنىڭ تۆت خىل ئومۇملاشتۇرۇشى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىمىز. (بولۇپمۇ بىز «قۇرئان»دىكى خۇدانىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، خۇدانىڭ دەل شۇ تۆت خىل ئېنېرگىيىدىن قوشۇلغانلىقىنى، شەيتاننىڭ پەقەت بىرلا ئېنېرگىيە ــ ئوتتىن تەركىب تاپقانلىقىنى كۆرىمىز.) شۇڭا «ئاڭ» ئۇقۇمى مەيلى سوبيېكتىپ خاراكتېردە بولسۇن مەيلى ئوبيېكتىپ خاراكتېردە بولسۇن ئېنېرگىيە مەنىسىدە (ئورگاننىڭ ئېنېرگىيە، مىنېرالنىڭ ئېنېرگىيە) چۈشۈنۈلگەندە ئاندىن، «ماددا» ئۇقۇمى بىلەن تەڭ قىممەتكە ئىگە بولالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماددىنىڭ يوقالماسلىق قانۇنى بىلەن «ئېنېرگىيىنىڭ ئايلىنىش قانۇنى ئوتتۇرىسىدىكى قىممەت مۇتلەق تەڭلىك دەرىجىسىگە يەتكەن بولىدۇ. خۇددى ماتېماتىكىدىكى مۇتلەق تەڭلىمىنى ئىپادە قىلغۇچى نۆل رەقەمى بارلىق ئاددىي، ئالىي تەڭلىمىلەرنىڭ بېشى ۋە ئاخىرى بولغاندەك، بۇنداق مۇتلەق تەڭلىك بىزنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ئۇنىڭ كاتېگورىيە پەرقلىرى توغرىسىدىكى مەنتىقى مۇلاھىزىلىرىمىزنىڭمۇ بېشى ۋە ئاخىرى بولىدۇ.

ــ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت بىلەن ئىجتىمائىي تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا، بۇ ئىككى ئۇقۇم ماددا بىلەن ئاڭنىڭ (ئېنېرگىيىنىڭ) پەقەت جەمئىيەتكە تەدبىقلىنىشىدىن ئىبارەت. بىز «ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت» ئۇقۇمى بىلەن «ئىجتىمائىي تەپەككۇر» ئۇقۇمىدىكى «ئىجتىمائىي» سۆزىگە دىققەت قىلىشىمىز لازىم. يەنى «ئىجتىمائىي» ئۇقۇمى پەقەت جەمئىيەتكىلا قارىتىلغان. شۇڭا، ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت ئۇقۇمى پەقەت «ماددا» ئۇقۇمىنىڭ جەمئىيەت دائىرىسىنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئىجتىمائىي تەپەككۇر ئۇقۇمى جەمئىيەتتىكى بارلىق ئادىمىزاتنىڭ تەپەككۇر ئومۇملىقىنى كۆزدە تۇتىدۇ. باشقىچە ئېيتساق، «ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت» ئۇقۇمى بارلىق ئىنسانلارنىڭ تېنىنى ۋە تېنى ئۈچۈن يارىتىلغان بارلىق ماددىي قۇرۇلمىلارنى، «ئىجتىمائىي تەپەككۇر» ئۇقۇمى بارلىق ئىنسانلارنىڭ جېنىنى ۋە جېنى ئۈچۈن يارىتىلغان بارلىق ھادىسىلەرنى كۆزدە تۇتىدۇ. شۇڭا، ئادەم ئۈچۈن تەن مۇھىممۇ ياكى جان مۇھىممۇ دىگەن مەسىلىنى پەرقلەندۈرۈش مۇمكىن بولمىغىنىدەك جەمئىيەت ئۈچۈنمۇ «ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت» مۇھىممۇ ياكى ئىجتىمائىي تەپەككۇر مۇھىممۇ دىگەن مەسىلىنى پەرقلەندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس.

يۇقۇرقى ئىككى تەرەپنى ئومۇملاشتۇرۇپ باشقا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ئويلىغىنىمىزدا بىز كاتېگورىيە پەرقلىرىگە دىققەت قىلىشىمىز لازىم يەنى ئالەم بىلەن ئادەم، جەمئىيەت بىلەن شەخسى مۇناسىۋەتلىرى چوڭ كىچىكلىك، ئىلگىرى ــ كېيىنلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن «ماددا بىلەن ئاڭ». «مەۋجۇدىيەت بىلەن تەپەككۇر» ئۇقۇملىرى شۇ خۇسۇسىيەت بويىچە ئۆز ئەھمىيىتىنى ئۆزگەرتىدۇ. يەنى ماددا ئالەمگە، ئاڭ پەقەت ئادەمگە خاس دەرىجىدە قارال-

سا ئۇ چاغدا ماددا بىرىنچى، ئاڭ ئىككىنچى بولىدۇ. مەۋجۇدىيەت جەمىيەتكە، تەپەككۇر شەخسكە خاس دەرىجىدە چۈشۈنىلسە مەۋجۇدىيەت بىرىنچى، تەپەككۇر ئىككىنچى بولىدۇ. چۈنكى ماددا دائى-رىسىنى كىچىكلەتكەنسېرى ئېنېرگىيىمۇ شۇنىڭغا ماس ھالدا دائىرىسىنى كىچىكلىتىدۇ.

شۇڭا، يۇقۇرقى ئىككى مەسىلە ماقالىنى ئوقۇغان بولداشلار دىققەت قىلىدىغان مۇھىم تەرەپ، بۇنىڭغا دىققەت قىلىنمىسا ماقالىنىڭ ئەھمىيىتى يوقىلىدۇ.

يەنە بىر تەرەپ شۇكى، ماقالىنى ئوقۇۋاتقان كىتابخانىنىڭ مۇنداق فىزىكىلىق ھادىسە بىلەن فىزىئولوگىيىلىك ھادىسىدىكى ئوخشاشلىقتا دىققەت قىلىشى زۆرۈر: كىنو لېنتىسىغا قارىساق ھەر بىر كاتەكچىدىكى رەسىم جىم تۇرىدۇ. لېكىن ئېكراندا رەسىملەر ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ بىزنىڭ نىسپىلىك ئۆزگىرىشلىرى ئىچىدىكى مۇتلەقلىقنى كۆرۈشىمىز ئۈچۈن بىشارەت. شۇنداقلا كىنوغا ئېلىش ئاپپا-راتى لېنتىنى ھەددىدىن تېز ئايلاندۇرۇپ رەسىم تارتسا بۇ رەسىم ئېكراندا ناھايىتى ئاستا ھەرىكەت بىلەن كۆرۈنىدۇ. ئەگەر ھەددىدىن ئاستا سۈرئەت بىلەن رەسىم تارتسا ئېكراندىكى رەسىم ناھايىتى تېز ھەرىكەت قىلىدۇ. ئادەم فىزىئولوگىك ھالىتىدىمۇ شۇنداق، قان قىزىپ كەيپىيات جىددىيلەشسە ۋاقىت ئاستا ئۆتۈۋاتقاندەك. قان سوۋۇپ سەۋىرچان بولغاندا ۋاقىت تېز ئۆتۈۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ. بۇ بىزگە ئېينشتېيننىڭ نىسپىلىك نەزەرىيىسىنى ئەسلىتىدۇ. يەنى تاشقى ماددى دۇنيادىكى ماكان، زامان ئۆزگۈرۈشلىرى بىلەن ئىچكى مەنىۋى دۇنيادىكى، «ماكان زامان» ئۆزگىرىشلىرىدىكى مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەقتە تۆۋەندە مۇناسىۋەتلىك جايلاردا توختىلىپ ئۆتىمىز.

مەنىۋى دۇنيانىڭ ئالاھىدىلىكى

مەنىۋى دۇنيا دېگىنىمىز پەقەت ئادەملەرنىڭ تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرىغا قارىتىلغان. (ھاي-ۋانلارنىڭ، ئومۇمەن جانىۋارلارنىڭ تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرى قانداق بولىدۇ؟ بۇ ھەقتە بىز ئامال-سىز) شۇڭا مەنىۋى دۇنيا — ئادەمدىكى شەخسى تەپەككۇر بىلەن ئىجتىمائى تەپەككۇردىن قۇرۇل-غان. شۇنداقلا، مەنىۋى دۇنيا، شەخسى تەپەككۇر ئىچىدىكى سوبىكتىپزۆرۈرىيەت بىلەن ئىجتىمائى تەپەككۇردىكى ئوبىكتىپزۆرۈرىيەتتىن قۇرۇلغان. تۆۋەندە تەكشۈرۈشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن مەنىۋى دۇنيا ئۇقۇمى ئورنىدا كۆپىنچە تەپەككۇر ئۇقۇمىنى قوللىنىمىز. شەخسى تەپەككۇر بىلەن ئىجتىمائى تەپەككۇر، خۇددى تەن بىلەن ئىجتىمائى مەۋجۇدىيەت ماددى ئىشلەپچىقىرىش، ماددى ئىستېمال، ماددى ئايرىۋاشلاش مەزمۇنىدىن تەركىپ تاپقاندەك، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش، مەنىۋى ئىستېمال مەنىۋى ئايرىۋاشلاش مەزمۇنىدىن تەركىپ تاپىدۇ.

بۇنى تۆۋەندە ئايرىم - ئايرىم كۆرىمىز.

— مەنىۋى دۇنيانىڭ « مىكراسكوپلۇق » كۆرۈنىشى بولغان شەخسى تەپەككۇر توغرىسىدا.

گەپنى مىسالدىن باشلاش ئۈچۈن، بىز تېلېۋىزورنى ئېلىپ كۆرەيلى: بىز تېلېۋىزورنى كۆر-گەندە ئېكراندىن كارتىنلارنى كۆرىمىز. كارنىيىدىن ناخشا - مۇزىكا، گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلايمىز.

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ۋە كارتىنىلار بىلەن ئاۋازنىڭ زىچ ماسلاشقانلىقىنى بىلىمىز. كارتىنا بىلەن ئاۋازنىڭ قانداق ھاسىل بولىدىغانلىقىنى، تېلېۋىزور ئىچىدىكى مۇرەككەپ قۇرۇلمىنى، تېلېۋىزور ئىستانسىسىدىكى رەسىم بىلەن ئاۋاز دولقۇنىنى تارقىتىشنى، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ بۇنداق كارامەتنى ھاسىل قىلغۇچى ئېلېكتىر ئېنېرگىيىسىنىڭ ماگنىتلىق پولات سۈركىلىشىدىن ھاسىل بولىدىغانلىقىنى ئويلىساق ئادەم تېنى ۋە ئادەم مېڭىسى ئېسىمىزگە چۈشىدۇ.

تەپەككۇر تىل بىلەن زىچ ئالاقىدار، تىل بولسا ئاۋاز دولقۇنلىرىدىن ئىبارەت. تەسەۋۋۇرىمىزنىڭ ئاساسى بولغان رەڭ ۋە نۇرلارمۇ رەڭ نۇر دولقۇنلىرىدىن ئىبارەت. تەپەككۇر بىلەن تەسەۋۋۇر ئۇقۇم بىلەن ئوبرازلاردىن قۇرۇلغان. ئۇقۇملار بىلەن ئوبرازلارنىڭ ئۆزى نېمە؟

ئادەمنىڭ ئىچكى ـ تاشقى سەزگۈ ئەزالىرى بولىدۇ. ئىچكى سەزگۈ ئەزالىرى دېگىنىمىز — يۈرەك، ئۆپكە، جىگەر، بۆرەك قاتارلىقلار، ئۇلار ئىچكى غىدىقلىنىشنى سېزىشنىڭ مۇھىم ئەزالىرى. تاشقى سەزگۈ ئەزالىرى دېگىنىمىز — كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، ئېغىز، تېرە قاتارلىقلار، ئۇلار تاشقى غىدىقلىنىشنى سېزىشنىڭ مۇھىم ئەزالىرى. بۇ ئىچكى ـ تاشقى سەزگۈ ئەزالىرى ئۆزگىچە خاس سۈپەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئىستېمال قىلىنغان ھەر قانداق ئوزۇقلۇق (ئورگانىك ياكى مىنېرالنى بولسۇن) ئۆز خىلى، سۈپىتى بويىچە شۇ سەزگۈ ئەزالىرىغا سەرپ بولىدۇ. ئادەم تېنىنى تولۇق چىرمىغان نېرۋا تالالىرىدىن ئىبارەت «ئورگانىك سىملار» بارلىق سەزگۈ ئەزالىرى بىلەن ئادەم مېڭىسىدىكى ھەر قايسى سەزگۈ ئەزالىرى بىلەن بىۋاستە باغلانغان مېڭە پوستلاقلىرىنى تۇتاشتۇرغان. ئىچكى ـ تاشقى سەزگۈ ئەزالىرىدىكى بىلىنەر ـ بىلىنمەس «غىدىقلىنىش» نىڭ ئۆزى بىر خىل بىئوخىمىيىلىك رېئاكسىيىدۇر. بۇ «بىئوخىمىيىلىك رېئاكسىيە» دىن ئورگانىك ئېلېكتىر ئىشلىنىدۇ. مەسىلەن: ئىستېمال قىلىنغان ئورگانىك ئوزۇقلۇق ـ ئاقسىل، كىراخمال، ۋىتامىن، ئىششار قاتارلىقلاردىكى خىمىيىۋى ئېلېمېنتلار (بۇنى فىزىئولوگلار ئېنىقلاپ چىققان. بۇ ھەقتە توختۇلۇش نىشانىنى بۇراپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن توختالمايمىز) رېئاكسىيىسىدىن ئىچكى ئەزالاردىكى سىزىم (ئورگانىك ئېلېكتىر) ھاسىل بولىدۇ. تاشقى سەزگۈ ئەزالىرىمىزغا تەسىر قىلغان دولقۇنلار — نۇر، رەڭ، ئاۋاز، ھىد، تەم، تېمپېراتۇرا، ئېلېكتىر، ماگنىت دولقۇنلىرى ئەسلىدە ناھايىتى ئۇششاق مىكروزەررىلەر بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇنداق زەررىلەر سەزگۈ ئەزالىرىمىزغا ئۇرۇلغاندا شۇ سەزگۈ ئەزالىرىدىكى نېرۋىلاردىن ئىبارەت سىمدا ئېقىۋاتقان ئورگانىك ئېلېكتىر ئېقىمىغا قوشۇلۇپ ئىچكى دولقۇننى (سەزگۈلەر ئېقىمىنى) تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق تاشقى دولقۇنلار تەسىرىدىن بولىدىغان ئۇقۇم بىلەن ئوبرازنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن مىسال بولىدىغان قۇلاق سەزگۈسى بىلەن كۆز سەزگۈسىنى، ئاۋاز بىلەن رەڭنى ئالايلى.

ئاۋاز — ھاۋا دولقۇنى، يەنى مەلۇم بېسىم بىلەن ھاۋانىڭ تىترىشى، ھاۋانىڭ تىترىشى قۇلاق پەردىسىنى تىترىتىدۇ. بۇنداق تىترەش ئىچكى تىترەشكە ئايلىنىپ، مېڭىدىكى قۇلاق سەزگۈسى بىلەن بىۋاستە ئالاقىدار مېڭە ھۈجەيرە گۇرۇپپىسىغا تەسىر قىلىدۇ. خۇددى گەپ ـ سۆز، ناخشا ـ مۇزىكا، ئۈنئالغۇ لېنتىسىغا ئىز قويغاندەك، مېڭىگە بارغان ئاۋاز دولقۇنى مېڭىدىكى قۇلاق سەزگۈسىگە باغلىق مېڭە ھۈجەيرىسىگە ئىز قويىدۇ. ئادەم گەپ قىلمىسىمۇ مېڭىنىڭ ئىچىدە تەپەككۇر قىلغاندا ماتېرىيال بولىدىغان ئۇقۇم فونېتىك تۈرەلمىدىن تەشكىل تاپقان. بىز تۇغما

گاس ئادەمنىڭ تۇغما گاچا بولىدىغانلىقىنى كۆرگەن. چۈنكى ئۇنداق كىشىدە تەپەككۇر قىلىدىغان ئۇ-
قۇم دولقۇنلىرى ئايلىنىدىغان مېڭە ھۆجەيرە گۇرۇپپىسى ئورنىنى باشقا ھۆجەيرە گۇرۇپپىسى
ئىگەللىگەن.

رەڭ — نۇر دولقۇنى. قوياش نۇرى خىلمۇ - خىل خىمىيەۋى ئېلېمېنتلاردىن قۇرۇلغان ماد-
دىنى يورۇتقاندا، نۇر شۇ شەيئىدىكى ئېلېمېنتلار بىلەن رېئاكسىيىلىشىپ رەڭدار نۇر قايتۇرىدۇ.
بۇ نۇر ئادەمنىڭ كۆزىگە تەسىر قىلىدۇ. كۆز ئالمىسىدىكى كىرىستال ھۆجەيرىلەردىكى بىھېساپ
نېرۋا تاللىرىدا ئېقىۋاتقان ئورگانىك ئېنېرگىيىگە بۇنداق رەڭ زەررىلىرى تەسىر قىلغاندىن كې-
يىن كۆز بىلەن باغلىق مېڭە ھۆجەيرە گۇرۇپپىسىدىكى ھۆجەيرىلەرگە ئىز قويىدۇ. بۇ خۇددى
تۇيغۇلىنىشىغا مەنزىرە تارتىلغانغا ئوخشاش ھال.

دېمەك، بىز قىلدىن كىچىك لىنزىلارغا ناھايىتى چوڭ مەنزىرىلەر ياكى ناھايىتى مۇرەككەپ
ئوركېستىر مۇزىكىسى پاتقانلىقى بىلەن مېڭە ھۆجەيرىسىنى سېلىشتۇرساق ھېس قىلالايمىز.

ئەندى بىزنىڭ ئالدىمىزغا تاشقى ماددا دۇنيا بىلەن ئىچكى مەنىۋى دۇنيانىڭ زامان ،
ماكان پەرقى مەسىلىسى كېلىدۇ.

تاشقى ماددى دۇنيادا يۇلتۇزلۇق بوشلۇق ، يەر شارىدىكى رايونلار ئادەم ياشىغان جاي
« ماكان »، قوياش ئەتراپىنى ئايلانغان يەر شارىنىڭ مۇئەييەن سۈرئىتى بىلەن ئۆلچىنىدىغان
ۋاقىت « زامان » ياكى ئادەم ئۆمرى زامان . بۇ غايەت زور ماكان بىلەن زامان ، ئەندى ئادەم
مېڭىسىدىكى ھەر قايسى ھۆجەيرە گۇرۇپپىلىرىدىكى تاشقى دۇنيا ئىزلىرى ۋە بۇ ئىزلارنىڭ مېڭە-
دىكى ئېلېكتىر ئېقىمى بىلەن يېڭى تەرتىپلەرنى ھاسىل قىلىشى، مەلۇم ئۇقۇم مەزمۇنىنى تەشكىل
قىلغان ئوبرازلىق كۆرۈنۈشلەر (تەسەۋۋۇر ناھايىتى سۈزۈك بولغان چاغدىكى خۇددى چۈش مەن-
زىرىلىرىگە ئوخشاش كۆرۈنۈشلەر)دىكى «ماكان» ، ئۇقۇملارنىڭ، ئوبرازلارنىڭ ناھايىتى تېزلىك
بىلەن ئۆزگىرىش جەريانىدىكى زامان — بۇ ناھايىتى كىچىك ماكان بىلەن زامان . ئەگەر بىز
ئالەمنى بىھېساپ يۇلتۇزلۇق تۇمان دېسەك ، ئادەم مېڭىسىدىكى ھۆجەيرىلەرنىمۇ شۇنداق كىچىك-
لەنگەن يۇلتۇزلۇق تۇمان دېسەك بولىدۇ.

يەر شارى تەبىئەت بىلەن جەمئىيەت دەپ ئايرىلغىنىدەك ۋە تەبىئەت بىلەن جەمئىيەتنىڭ تۈپ-
كى پەرقى مەدەنىيەت بولغىنىدەك ئادەم مەنىۋى دۇنياسىمۇ تەبىئەت ئىنكاسى بىلەن جەمئىيەت ئىن-
كاسىدىن تەركىب تاپقان . بۇ ئىككى خىل ئىنكاسنى پەرقلەندۈرۈپ تۇرغۇچى ئەقىلدۇر.

بىز بۇنىڭ ئۈچۈن جىم ياتقاندا ، كۆزىمىزنى يۇمۇپ تەسەۋۋۇر قىلىش ھالىتىمىزنى تەك-
شۈرۈپ باقساق بولىدۇ . سىز پۈتۈن خىياللارنى ئۇنتۇپ ، كۆزىڭىزنى يۇمۇپ ، بىر نۇقتىغا تىكى-
لىڭ ، بۇ چاغدا ھەر خىل ئۇقۇملار لىپىلداپ پەيدا بولىدۇ يەنە داۋاملىق تىكىلسىڭىز، دەسلەپتە
غۇۋا ، كېيىن سۈزۈك مەنزىرىلەر كېلىدۇ . بۇ چاغدا ئۇقۇم بىلەن مەنزىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئى-
كەنلىكىنى ھېس قىلىسىز ۋە تەدرىجى ھالدا ئۇقۇملار بىلەن مەنزىرىلەر بىر - بىرىگە باغلانماي
قالىدۇ . سىز بىرەر كىمنى ئەسلەپ كۆز ئالدىڭىزغا كەلتۈرمەكچى بولسىڭىز ئەكسىچە باشقا مەنزى-
رە ، قىياپەت كېلىۋالىدۇ . مۇشۇ پەرقنىڭ ئۆزى دەل تەبىئەت بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى
پەرق ، ئۇقۇم سىزگە جەمئىيەتنىڭ تەسىرى ، ئوبراز بولسا تەبىئەتنىڭ تەسىرىدۇر.

— مەنىۋى دۇنيانىڭ « تېلېسكوپلۇق » كۆرۈنۈشى بولغان ئىجتىمائىي تەپەككۇر توغرىسىدا.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئەگەر ھەر بىر ئادەمنىڭ مېڭىسىدە بولىۋاتقان تەپەككۇرنى " نەق ئەھۋال خاتىرىسى " تېرىقىسىدە تېلېۋىزوردا كۆرسەتكىلى بولسا ۋە ئەگەر ئاز دېگەندە يۈز ئادەمنىڭ مېڭىسىدىكى " نەق ئەھۋال خاتىرىسى " نى يۈز تېلېۋىزور ئارقىلىق كۆرسەتكىلى بولسا ۋە بۇ يۈز تېلېۋىزورنى ئالدىڭىزغا قويۇپ قويسا، ئاندىن سىز مەنىۋى دۇنيانىڭ نەقەدەر ئاجايىپ - غارايىپ ئىكەنلىكىگە ھەيران قالغان بولاتتىڭىز. دېمەك بىز دەۋاتقان ئىجتىمائىي تەپەككۇر دەل ئەنە شۇنداق مىليونلىغان ئادەملەرنىڭ مېڭىسىدىكى تەپەككۇرلارنىڭ ئومۇمىي جۇغلانمىسىدۇر.

بىز ھەر كۈنى ئۆز ئەتراپىمىزدىكى كىشىلەرنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى ئاڭلاپ تۇرىمىز. ھەرىكەتلىرىدىكى ئىپادىلەرنى كۆرۈپ تۇرىمىز. ئۆزىمىزدىن يىراق جايلاردىكى كىشىلەرنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇپ تۇرىمىز، كىنو، تىياتىر، تېلېۋىزور كۆرۈپ تۇرىمىز، رادىيو ئاڭلاپ تۇرىمىز. بۇلار پەقەت ئىجتىمائىي تەپەككۇرنىڭ تاشقىرىغا چىققان ئىپادىسى. خۇددى دېڭىز ئۈستىدە كۆتۈرۈلگەن دولقۇنغا ئوخشاش بولۇپ، ئادەملەر مېڭىسى ئىچىدىكى قىسمى خۇددى دېڭىزنىڭ ئاستىغا ئوخشايدۇ.

شېئىرلاردا تاۋۇزدەك مېڭە ئىچىگە يۇلتۇزلۇق ئالەم سىغىپ كېتىدۇ. ھەر كاللىدا مىڭ خىيال دېيىلگەن. بۇ ئەقلىگە مۇۋاپىق. ئالدىنقى مەزمۇندا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ئالەمدىكى يۇلتۇزلارنىڭ سانى بىلەن ئادەم مېڭىسىدىكى ھۆجەيرىلەرنىڭ سانىنى ئېلىپ بولماق تەس. قوياشنىڭ بىر خىل نۇرى مىڭ خىل نەرسىدە مىڭ خىل ئەكس ئەتكەندەك، بىر ئوبيېكتىپ دۇنيا مىڭ سوبيېكتىپ دۇنيادا مىڭ خىل ئەكس ئېتىدۇ. ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ يېڭىدىن - يېڭى شەكىللەرگە ئىگە بولۇشى دەل ئىجتىمائىي تەپەككۇرنىڭ رەڭمۇ - رەڭ گۈزەللىكلەرگە تولغان مىليونلىغان مەنىۋى ئالەمگە ئىگە بولغانلىقىدىندۇر.

بۇرۇنقى دىنىي پانتازىيىلەردىكى ئاتالمىش " ئۇ ئالەم " دىكى جەننەت، دوزاق " ۋە كويىقاپ، تىلسىمات قاتارلىقلارنى ساددا كىشىلەر ئاسماندىكى نەرسە ياكى ئۆلگەندىن كېيىن جان بارىدىغان قانداقتۇ بىر زامان، ماكان دەپ ئىشىنىپ كېلىشكەن، لېكىن مۇتەپەككۇرلار نەزىرىدە " ئۇ ئالەم " دەل شۇنداق ئىجتىمائىي تەپەككۇر ئىدى. مەسىلەن: يۇقۇرىدىكى مىسال بويىچە، روھىي كەيپىياتى خۇشخۇي، غەم قايغۇسىز ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان تېلېۋىزورنى قاتار قىلىپ قارىساق، بۇ تەسەۋۋۇرلارنىڭ جۇغلانمىسىدىن جەننەتنى كۆرىمىز. روھىي كەيپىياتى غەزەپلىك، غەم قايغۇ ئىچىدە تۇرىۋاتقان كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدىكى تەسەۋۋۇرلارنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان تېلېۋىزورلارنى قاتار قىلىپ قارىساق، بۇ تەسەۋۋۇرلارنىڭ جۇغلانمىسىدىن دوزاقنى كۆرىمىز. ئەگەر بىرىگە قارىمۇ - قارشى كەيپىياتتا تۇرغان كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان تېلېۋىزورلارنى قاتار قىلىپ قارىساق، بۇ تەسەۋۋۇرلارنىڭ جۇغلانمىسىدىن كويىقاپ بىلەن تىلسىماتنى كۆرىمىز.

ئەگەر ئاي شارىدا تۇرۇپ تېلېسكوپ بىلەن يەر شارىغا قارىساق، ياكى ئايروپىلاندا تۇرۇپ، شەھەر يېزىغا قارىساق ئادەملەرنى چۈمۈلىلەردەك كۆرىمىز. بۇنداق نوقۇل كۆز - قۇلاق سەزگۈسىدە ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت ھەقىقەتەن تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى بولۇپ كۆرىنىدۇ. ئىجتىمائىي تەپەككۇردىن ئىبارەت مەنىۋى دۇنيانى كۆرۈش، ئاڭلاش ئۈچۈن دىل كۆزى بىلەن دىل

AltunOq

قۇلىغى زۆرۈر. بۇنداق مەنىۋى دۇنيادا تەبىئەت بىلەن جەمئىيەت ئارىلىشىپ كەتكەن، يەنى ئۇچارلىقلار، ئۈزگۈچىلەر، ھەر خىل جانىۋارلار، ھايۋانلار ۋە ئادەملەر ئارىلىشىپ كەتكەن، ھەتتا ھەر خىل سەزگۈ ئەزالارمۇ ھەر خىل مەخلۇقلارغا خاس ئەزالاردىن پۈتۈلگەن.

تۇتېم ۋە ھەر خىل پانتازىيىلىك چۆچەكلەر، شېئىرلار، داستانلار ئەنە شۇنداق مەنىۋى دۇنيانىڭ بىر قىسمى.

ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتتە، بىز ھەر خىل سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئەخلاقىي تەشكىلاتلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى بىلىمىز. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئادەم سەزگۈ ئەزالىرىنىڭ چوڭايتىلغان شەكلى. مەسىلەن: دۆلەت ئاپاراتىدىكى ھەر خىل مىنىستىرلىكلەر ۋە ئاساسىي قاتلامدىكى ھەر خىل ئاپاراتلار ئادەم مېڭىسىدىكى قاتمۇ - قات مېڭە پوستلاقلىرى ۋە سەزگۈ ئەزالىرىدىكى، نېرۋا تاللىرىدىكى ۋەزىپىلەرنىڭ چوڭايتىلغان شەكلىدۇر. شۇڭا شەخسىي تەپەككۇردىكى قانۇنىيەتلەر بىلەن ئىجتىمائىي تەپەككۇردىكى قانۇنىيەت چوڭ - كىچىكلىك پەرقىنى ھېساپقا ئالمىغاندا ئوخشاش.

ئەمما بۇنداق ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ ھەر بىرىدە يۈزلىگەن، مىليونلىغان ئادەملەر بولغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆزىگە خاس مەنىۋى دۇنياغا ۋە مەنىۋى دۇنيادىكى چەمبىرلاپ ئېغىرلاپ تۇرغان مەنىۋى ماكان - زامانغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، گەرچە بۇنداق ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت بويىچە مۇئەييەن زامان، ماكانغا تەئەللۇق بولغىنى بىلەن ئىجتىمائىي تەپەككۇردا مىڭلىغان- مىليونلىغان، مەنىۋى زامان، ماكان بار. بەزىلەر ئۆز تەپەككۇرىدىكى زامان، ماكانغا لايىق مىڭ يىل ئىلگىرى ئەسكىلىكلەر ئىچىدە ياشاپ، شۇ چاغدىكى كىشىنىڭ روھى بويىچە ھەرىكەت قىلىشى مۇمكىن. بەزىلەر مىڭ يىل كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولىدۇ دەپ ھېساپلىغان تەسەۋۋۇردىكى زامان، ماكانغا لايىق ياشاشقا تىرىشىشى مۇمكىن. شۇڭا ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت مۇرەككەپلىكىدىن ئىجتىمائىي تەپەككۇرنىڭ مۇرەككەپلىكى نەچچە ھەسسە ئارتۇق.

ئادەملەرنىڭ خىيالى كۆپچىلىكى "تەقدىر" توغرىسىدا ئويلىنىدۇ ياكى زارلىنىدۇ ياكى قارشىلاشماقچى بولىدۇ. تەقدىر ئەمەلىيەتتە ئوبيېكتىپ زۆرۈرىيەت بىلەن سوبيېكتىپ زۆرۈرىيەتتىن تەشكىل تاپقان. خۇددى شۇنىڭغا مۇۋاپىق ھالدا ئىجتىمائىي تەپەككۇردىكى ئوبيېكتىپ زۆرۈرىيەت مىليونلىغان مەنىۋى ماكان، زامان ئوخشىماسلىقلىرىدىن تەركىپ تاپقان. مەسىلەن: بىر ئادەم كىتاپ ئوقىغاندا، كىنو كۆرگەندە ئۇنىڭ تەسىراتى ئىچىگە غەرق بولغاندا ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىدا كىتاپ، كىنودىكى زامان، ماكان ئورنىنى ئالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئۆزى ياشاۋاتقان تاشقى زامان، ماكان ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت ھاسىل بولىدۇ. يا ئۇنىڭدا يا بۇنىڭدا تۇرۇش تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ. كىلاسسىك ئەسەرلەردە تەسىرات "پېكسىرات" كۆۋرىكى توغرىسىدا پانتازىيىلىك تەسۋىرلەر كۆپ. بۇ ھەرگىز ئاساسسىز ئەمەس. ماددىي دۇنيا بىلەن مەنىۋى دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا ئەنە شۇنداق كۆۋرۈكتۇر. بۇنداق كۆۋرۈك ئىجتىمائىي تەپەككۇردا ھەددى ھېساپسىز. بۇنداق ھەددى ھېساپسىزلىقنى "ۋىجدان" ئۇقۇمىنىڭ خىلمۇ - خىللىقىدىكى چەكسىزلىك بىلەن ئىسپات قىلىش مۇمكىن. بەزىلەر ۋىجدانغا مۇۋاپىق يورۇقلۇق ئىچىدە، بەزىلەر ۋىجدانغا خىلاپ ھالدا قاراڭغۇلۇق ئىچىدە ياشايدۇ. گەرچە ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتتە يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ئېنىق ئايرىمىسى بولسىمۇ ئىجتىمائىي تەپەككۇردا ماكان، زامان ھەددى - ھېساپسىز بولغانلىقى ئۈچۈن يورۇقلۇق بىلەن قاراغۇلۇقمۇ ھەددى - ھېساپسىز.

دېمەك يۇقۇرقى ئىككى تەرەپنى - مەنىۋى دۇنيانىڭ مىكراسكوپلۇق كۆرۈنىشى بولغان شەخس

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تەپەككۇر بىلەن مەنىۋى دۇنيانىڭ تىلسكوپلۇق كۆرۈنىشى بولغان ئىجتىمائىي تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتىنى خۇددى يەر شارىنى ئوراپ تۇرغان ئاتموسفېرا بىلەن ھەر بىر ئادەم تېنىدىكى يەل بىلەن ياكى يەر شارىنى يورۇتۇپ تۇرغان ئاپتاپ بىلەن ھەر بىر تېنىدىكى «ئوت» بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئوخشىتىش مۇمكىن. گېئولوگىيە تارىخىدا يەر شارىدىكى ئاتموسفېرا بىلەن ئادەم ئۈچۈن زۆرۈر كىسلاروتنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى بار ئىكەن، خۇددى شۇنىڭدەك، شەخسىي تەپەككۇر بىلەن ئىجتىمائىي تەپەككۇرنىڭ تارىخى بار.

مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كاتېگورىيىلىرى

ماددىي دۇنيا، بولۇپمۇ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت ماددىي ئىشلەپچىقىرىش، ماددىي ئىستېمال، ماددىي ئايرىۋاشلاش جەريانىدىن تەركىب تاپقىنىدەك، مەنىۋى دۇنيا، بولۇپمۇ ئىجتىمائىي تەپەككۇرمۇ مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش، مەنىۋى ئىستېمال، مەنىۋى ئايرىۋاشلاش جەريانىدىن تەركىب تاپقان. بۇ خۇددى $3-3=0$ بولغاندا ئوخشاش، شۇنداقلا $1+1+1=3$ بولغاندا ئوخشاش ئۈچ تەرەپ بىر پۈتۈنلۈك ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن. شۇڭا مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كاتېگورىيىلىرىنى تەكشۈرۈشنى ئاساس قىلغىنىمىزدا ئۇنىڭ ئىچىدە قالغان ئىككى تەرەپمۇ يوشۇرۇنغان ۋە زۆرۈر تېپىلغان جايدا ئۆزىنى كۆرسىتىپمۇ قويىدۇ.

مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كاتېگورىيىلىرىنى تەكشۈرگىنىمىزدە يەنىلا شەخسىي تەپەككۇر بىلەن ئىجتىمائىي تەپەككۇرنى ئايرىم ـ ئايرىم كۆرىمىز.

ــ شەخسىي تەپەككۇر جەھەتتە

1) سېزىم:

ئادەم تېنىدىكى ئىچكى ـ تاشقى سەزگۈ ئەزالىرىدىكى ھۈجەيرە بىلەن تاشقى دۇنيادىن تەسىر قىلغان دولقۇنلاردىكى زەرەر «بىئولوگىيىلىك رېئاكسىيە» ھاسىل قىلغاندا ئىشلەنگەن ئېلېكترلىك ھالەت ــ سېزىم. بۇنى مىكرو مەنىۋى مەھسۇلات دېيىشكە بولىدۇ. ئادەم تېنىدىكى سەزگۈ ئەزالىرى خىلمۇ ـ خىل سۈپەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن سېزىمنىڭ سۈپىتىمۇ خىلمۇ ـ خىل.

2) تۇيغۇ:

ئادەم تېنىدىكى نېرۋا تالالىرى ئارقىلىق ھەرخىل سەزگۈ ئەزالىرىدىن مېڭىگە بارغان سېزىم. ئۇ مېڭە پوستلاقلىرى ئارىسىدىكى ئېلېكترلىك ئېقىم بىلەن ئۇچرىشىدۇ، سېلىشتۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ ئۆزى مېڭىدىكى بىئوخىمىيىلىك رېئاكسىيە بولۇپ، بۇ جەرياندا سېلىشتۇرۇلغان سېزىم ئىچىدە كۈچلۈك بولغىنى ــ تۇيغۇ. بۇنى مىكرو مەنىۋى تاۋار دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى سېلىشتۇرۇش قىممەت ھاسىل قىلىدۇ.

3) ئەقىل:

ئادەمنىڭ چوڭ مېڭىسى ئوتتۇرا مېڭىدىكى زاپاس تۇيغۇلارنى ئايلاندۇرۇپ يېڭى تەرتىپ ھاسىل قىلىدىغان ئورگان. بۇنىڭ ئۆزىمۇ يەنىلا بىئوخىمىيىلىك رېئاكسىيە جەريانى.

ئەقلىنىڭ ئەسلىدىكى، پەرەز قىلىش خۇسۇسىيەتلىرىنى ئالماق تەسىر قىلىنغان بىۋاسىتە سېزىم ئۈستىگە زاپاس تۇيغۇلارنى قوشۇش جەريانىدىن ئىبارەت. شۇڭا ئەقلى مىكرو مەنىۋى قوشۇمچە قىممەت جەريانى بولىدۇ.

4) ئەقىدە:

فىزىئولوگلارنىڭ ئېنىقلىشىچە ئادەم مېڭە مەركىزىدە بىرھورمۇن بەز بولۇپ، بۇ ئادەم بەدىنىدىكى پۈتكۈل ئورگانىڭ ئېنېرگىيىسىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تۈرىدىغان يادرو ئىكەن. ئادەمنىڭ فىزىئولوگىيىلىك قان تىپى، پسىخولوگىيىلىك مىجەز تىپى ئەنە شۇ ھورمۇننىڭ تۈزۈلمىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەن. شۇنداقلا چوڭ مېڭىدىكى ئەقلى پائالىيەتمۇ شۇنى مەركەز قىلىدىكەن. شۇنداق قىلىپ چوڭ مېڭىدىكى سېلىشتۇرۇش، ئايلىنىش نەتىجىسىدە ھەممىدىن ئۈستۈن چىققان بۇ تۇيغۇ شۇ ھورمۇن بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ئۇ ئەقىدىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەقىدە — مىكرو مەنىۋى كاپىتال.

ئىجتىمائىي تەپەككۇر جەھەتتە

① ئورگىنال:

جەمئىيەتتىكى خىلمۇ - خىل ساھەلەر، تەشكىلاتلار ئۆز كەسپىگە مۇۋاپىق مەنىۋى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەيدۇ. مەسىلەن: كىتاپ، دوكلات، كىنو، ناخشا، مۇزىكا، تىياتىر، ماقالە قاتارلىقلار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھامان مەلۇم ۋاقىت ئىشلىتىش جەريانىدا ۋە ئىچكى جەھەتتىن تەكشۈرۈلۈش جەريانىدا مەنىۋى ئالماشتۇرۇشقا قاتناشمىغان بولىدۇ. بۇنداق ئالاھىدىلىكنى پەرقلەندۈرۈپ ئومۇملاشتۇرۇپ ئورگىنال دەپ ئاتىدۇق، ئورگىنال — مەنىۋى مەھسۇلات.

2) ئەسەر

جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ساھەلەر، تەشكىلاتلار ئۇتتۇرىسىدا رەسمى ئالماشتۇرۇشقا قاتناشقان ئورگىناللار. مەسىلەن: كىتاپنىڭ نەشىر قىلىنىشى، سىنارىيىنىڭ فىلىمگە ئايلىنىشى، سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ كۆرگەزمىگە قويۇلىشى، دوكلات ماقالىلارنىڭ مۇزاكىرە - مۇھاكىمىگە قويۇلىشى قاتارلىقلار. چۈنكى بۇ جەريان ئىككىدىن ئارتۇق ساھە، كەسپنىڭ سېلىشتۇرۇلۇش جەريانى بولىدۇ. ئەسەر — مەنىۋى قىممەتكە ئىگە بولغان ئورگىنالدۇر.

3) تەشۋىقات:

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئەسەرنىڭ ھەر قانداق بىر خىلى نۇرغۇن نۇسخە كۆپەيتىلىپ تارقالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ مەزمۇنى مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. بۇنىڭ ئۆزى تەشۋىقات. چۈنكى ھەر بىر ئۇچرىشىش يېڭىدىن - يېڭى قىممەت ھاسىل قىلىدۇ. يەنى نۇرغۇن ئىدىيە، مەزمۇن شۇ بىر ئەسەر نامى بىلەن كۆپىيىدۇ. ھەتتا ئوبزورلار، شەرھىيىلەر ئېلان قىلىنىدۇ. تەشۋىقات جەريانىدا قوشۇلغان ھەر بىر يېڭى مەزمۇن ئەسلىدىكى ئەسەرنىڭ ئەھمىيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن تەشۋىقاتنى مەنىۋى قوشۇمچە قىممەت دېيىشكە بولىدۇ.

4) نوپۇز:

جەمئىيەت قاتلاممۇ - قاتلام ئىجتىمائىي كۈچ مەركەزلىرىدىن تەركىپ تاپقان.

نوپۇز ئەنە شۇنداق مەركەزلەرنىڭ مەنىۋى ھالىتىدۇر. جەمئىيەتتىكى مەلۇم ساھەلەردە خىلمۇ-خىل ئەسەرلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسى نەتىجىسىدە مەلۇم ئەسەر ئۈستۈن ئورۇنغا ئۆتىدۇ. ئۇ تەشۋىق قىلىنىش جەريانىدا ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى باشقىلارنىڭ مېڭىسىنى ئىگىلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىجتىمائىي تەپەككۇردا مەركەز شەكىللىنىدۇ. نوپۇزنى مەنىۋى كاپىتال دېيىشكە بولىدۇ.

مەنىۋى قىممەت كاتېگورىيىلىرى

ئالدى بىلەن قىممەتنىڭ ماھىيىتى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى. قىممەت ئوبيېكتىپ مەۋجۇت. يەر شارى ئۈچۈن قوياش، ئاي شارى ئۈچۈن يەر شارى قىممەتلىك. بولۇپمۇ جانلىقلارنىڭ تەبىئىي تاللىنىشى جەريانىدا قىممەت قانۇنلىرى ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت. قىممەت دېگىنىمىز قانائەتلەندۈرۈلۈشى لازىم بولغان ئېستېمال ئېھتىياجىنىڭ مىقدارىدىن ئىبارەت. شۇڭا قىممەتنىڭ ماھىيىتى، مىقدار، ساندىن ئىبارەت. مەسىلەن: قوساققا مۇئەييەن مىقداردا ئوزۇق كىرگەندىن كېيىن "توق" بولىدۇ. كۆڭۈل مۇئەييەن دەرىجىدە ھوزۇرنى قوبۇل قىلسا شوخ بولىدۇ. "توق" ۋە "شوخ" بولۇش ئۈچۈن لازىمەتلىك نەرسىلەردىكى مىقدار، سۈپەت-قىممەت، ئەگەر ئېستېمال ئېھتىياجى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولمىغان شەيئى ۋە ھادىسە ھەر قانچىلىك كۈچلۈك ۋە گۈزەل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قىممەت بولالمايدۇ. قىممەتمۇ ماددىي قىممەت، مەنىۋى قىممەت دەپ ئايرىلىدۇ ۋە بىر-بىرىگە زىچ سىڭىشىپ كېتىدۇ. بىز ماقالە مۇددىئاسىغا ئاساسەن مەنىۋى قىممەت كاتېگورىيىلىرىنى يۇقۇرقى شەخسىي تەپەككۇر بىلەن ئىجتىمائىي تەپەككۇردىكى ئىشلەپچىقىرىش كاتېگورىيىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ كۆرىمىز.

مۇتلەق مەنىۋى قىممەت

ماددىي مەھسۇلاتتا شۇ مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭغا سىڭگەن مېھنەت ۋە ماتېرىيال سەرپىياتى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭلىمە مۇتلەق ماددىي قىممەت بولغىنىدەك مەنىۋى مەھسۇلاتتىمۇ مەسىلەن شەخسىي تەپەككۇردىكى سىزىم بىلەن ئۇنىڭغا كەتكەن ھۈجەيرە بىلەن زەررە ئوتتۇرىسىدىكى بىئوخىمىيىلىك رېئاكسىيە ئوتتۇرىسىدىكى تەڭلىمە، ئىجتىمائىي تەپەككۇردىكى ئورگىنال بىلەن شۇ ئورگىنالنىڭ پۈتۈپ چىقىشى ئۈچۈن كەتكەن سەرپىيات، ماتېرىيال ئوتتۇرىسىدىكى تەڭلىمە مۇتلەق قىممەت بولىدۇ. مۇتلەق مەنىۋى قىممەت ئايرىۋاشلاشقا باغلىق بولمىغان قىممەتتۇر. بۇ خۇددى مەسىلەن ئادەملەر قالغاچنىڭ پاشا-كۇمۇتىلارنى يوقىتىپ مۇھىت ئۈچۈن پايدا كەلتۈرىدىغان قىممىتىنى بىلمىگەن چاغدا ئۇنى يامان دەپ قارىغان تەقدىردىمۇ مۇھىت ئۈچۈن پايدىلىق تەرىپى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولغاچقا، بۇ تونۇشقا باغلىق بولمىغان قىممەت بولغىنىدەك بىر ھالەت. ھەر قانداق بىر مەنىۋى مەھسۇلات ئۇ تونۇلسۇن-تونۇلمىسۇن ئۆزىگە خاس قىممەتكە ئىگە. بۇ ياكى ئون يىل ياكى مىڭ يىل كېيىن تونۇلىشىدىن قەتئىينەزەر.

نىسبەت مەنىۋى قىممەت

ماددى ئايرىۋاشلاشقا قاتناشقان مەھسۇلاتلار ئىستېمال تەلەپلىرىگە مۇۋاپىق ھالدا ئەسلى قىممىتىگە قارىغاندا يا ئارتۇق يا كەم باھادا سېتىلىدىغان بولىدۇ. شۇڭا ئۇ تۇۋار بولىدۇ. تۇۋارنىڭ ماھىيىتى نىسپى ماددى قىممەت.

مەنىۋى ئايرىۋاشلاشتا. مەسىلەن: شەخسى تەپەككۇردا بىر نەچچە خىل سىزىم مېڭىدە ئۇچرۇشۇپ. سېلىشتۇرۇلغاندا، دىققەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بىر خىل سىزىم كۈچلۈك، بىر خىل سىزىم ئاجىز كېلىپ، بۇنداق قوشۇلىدىن تۇيغۇ ھاسىل بولغاندا، دىققەت ئۆزگۈرۈچان بولغانلىقى ئۈچۈن، تۇيغۇ نىسپى مەنىۋى قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. ئىجتىمائى تەپەككۇردا بىر نەچچە خىل ئورگىنال سېلىشتۇرۇلغاندا ئىجتىمائى ئىستېمال ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن بىرەر خىل ئورگىنال تەستىقلىنىپ قالىدۇ. بۇ يەردە تەستىقلانمىغان ئورگىنال ئۇ يەردە تەستىقلىنىپ ئەسەر بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، تۇيغۇ بىلەن ئەسەردىكى قىممەت ئۆزگۈرۈچان بولغانلىقى ئۈچۈن، نىسپى مەنىۋى قىممەت بولىدۇ.

مەنىۋى قوشۇمچە قىممەت

ماددى ئىشلەپچىقىرىشتىكى كاپىتال بىلەن ئەمگەكنىڭ مۇناسىۋىتىدە ماددى قوشۇمچە قىممەت بار. يەنى ئىشچى كۈچى ئۆزىنىڭ ھەققىدىن ئارتۇق قىممەت ئىشلەيدۇ. مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشتىكى. مەسىلەن: شەخسى تەپەككۇردىكى ئەقلى ھەركەت، ئىجتىمائى تەپەككۇردىكى تەشۋىقات ـ مەنىۋى قوشۇمچە قىممەت جەريانىدۇر. چوڭ مېڭىنىڭ ئەقلى ھەركىتىدە پاكىت بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتكە ئىگە سىزىم ئۇستىگە مېڭىدىكى زاپاس تۇيغۇلار قوشۇلغاندا مېڭە ھۈجەيرىلىرى بىر خىل سىزىم ئۈچۈن زۆرۈر بولغان زورۇقۇشتىن كۆپرەك ھالدا پاكىت بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋىتى بولمىغان تۇيغۇلار ئۈچۈن ئېنېرگىيە سەرپ قىلىپ پاكىتتىن ھالقىپ كەتكەن چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. ئەنە شۇ پاكىتتىن ھالقىغان چۈشەنچىلەرنىڭ ئۆزىدە ۋە ئىجتىمائى تەپەككۇردا بىر ئەسەرنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن كەتكەن بارلىق ئەقلى سەرپىيات، ئوبزورلار، تەبىرلەر، ئىزاھلار، چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ ئۆزىدە مەنىۋى قوشۇمچە قىممەت بار.

جۇغلانما مەنىۋى قىممەت

ماددى ئىشلەپچىقىرىشتا كاپىتال جۇغلانما قىممەت. مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشتا يەنى شەخسى تەپەككۇردىكى ئەقىدە، ئىجتىمائى تەپەككۇردىكى نوپۇز-جۇغلانما مەنىۋى قىممەتتۇر. چۈنكى ئەقلى پائالىيەت ئارقىلىق نۇرغۇن سىزىم ۋە تۇيغۇلار ئەقىدىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن، تەشۋىقات پائالىيىتى ئارقىلىق نۇرغۇن ئورگىنال ۋە ئەسەرلەر نوپۇزنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئەقىدە بىلەن نوپۇز شەكىللەنگەندىن كېيىن ئۇنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. خىزمەت قىلىش جەريانىدا سەرپ بولغان بارلىق مىقدار ـ قىممەتتۇر.

AltunOq

مەنىۋى دۇنيادىكى تەبىئى تاللىنىش

بىز يۇقۇرىدا مەنىۋى دۇنيادىكى مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كاتېگورىيىسىنى ۋە ئۇنىڭغا ماس مەنىۋى قىممەت كاتېگورىيىسىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق . ئۇلار مەنىۋى دۇنيادىكى ھەرىكەت ھالەتلىرى ۋە ماھىيەتلىرىدىن ئىبارەت . ئەندى شۇ ئاساستا مەنىۋى دۇنيادىكى تەرەققىياتنىڭ ماھىيىتى بولغان تەبىئى تاللىنىش مەسىلىسى ئۈستىدە توختىلىمىز. تەبىئى تاللىنىشنىڭ ئۆزى ماھىيەتتە يەنىلا قىممەتلەر سېلىشتۇرمىسىدىن ئىبارەت. بۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن يەنىلا شەخسى تەپەككۇر بىلەن ئىجتىمائى تەپەككۇر پەرقى بويىچە بايان قىلىمىز.

سەزگۈ بىلەن ئەقىدە

بىز يۇقۇرىدا سىزىمنى مەنىۋى مەھسۇلات (مۇتلەق مەنىۋى قىممەت)، ئەقىدىنى مەنىۋى كاپىتال (جۇغلانما مەنىۋى قىممەت) دېدۇق. ئەمدى بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۈستىدە توختىلىمىز. ئىجتىمائى ماددى ئىشلەپچىقىرىشتا كاپىتال بىلەن ئەمگەك زىددىيەتلىك بولغاندەك، شەخسى تەپەككۇردىكى سەزگۈ بىلەن ئەقىدىمۇ زىددىيەتلىك. چۈنكى ئەقىدە مۇئەييەن تۈيغۇنىڭ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇشى بولۇپ، بۇنداق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان تۈيغۇ باشقا سەزگۈ ئەزالىرىدىكى سىزىمنى چەكلەيدۇ. مەسىلەن: سىز بىلىمگە بولۇپمۇ كىتاپ ئوقۇشقا ئەقىدە قىلدىڭىز، بۇنىڭ ئۈچۈن ۋاقتىڭىزنىڭ نۇرغۇن قىسمىنى جىم ئولتۇرۇپ كىتاپ ئوقۇشقا سەرپ قىلىسىز. نەتىجىدە كۆرۈش سىزىمىڭىز كۈچەيگەن بىلەن، باشقا ئەزالىرىڭىزنىڭ ھەرىكىتى ئازايغانلىقى ئۈچۈن سىزىم قابىلىيىتى تۆۋەنلىشىدۇ. ياكى مەلۇم بىر نەرسىگە ئەقىدە قىلسىڭىز ئۇنىڭغا ئوخشىمايدىغان نەرسىلەر بىلەن ئۇچرىشىشنى خالىمايدىغان بولۇپ قالىسىز.

نوپۇز بىلەن ئەقىل

ماددى ئىشلەپچىقىرىشتا كاپىتال بىلەن ئەمگەك زىددىيەتلىك بولغاندەك مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشتا ئىجتىمائى تەپەككۇردا نوپۇز بىلەن ئورگىنال ئىشلىگۈچى ئەقلى زىددىيەتلىك. بىرەر ئورگىنال مەنىۋى ئالماشتۇرۇشتا قاتنىشىپ ئەسەرگە ئايلىنىپ تەشۋىقات ئارقىلىق نوپۇزى تىكلەنگەندىن كېيىن مەلۇم ساھەدىكى ئادەملەر ئۇنىڭغا چوقۇنىدۇ، ئەقىدە قىلىدۇ. ئەقىدە سەزگۈنى چەكلىگەندەك نوپۇزمۇ ئۆزىگە زىت بولغان ھەر قانداق ئەقلى پائالىيەتنى چەكلەيدۇ. ھەتتا تىكلەنگەن نوپۇز ۋە ئۇنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ئەسلىدىكى نوپۇز ئىگىسىنىڭ ئەقلى پائالىيىتىنىمۇ چەكلەپ قويىدۇ. مەسىلەن: داھىلار ياكى باشلىقلار نوپۇزى تىكلەنگەندىن كېيىن ھەرىكىتىگە، سۆزىگە ئىنتايىن دىققەت قىلىدىغان بولۇپ قالىدۇ.

ئادەم ئۆمرىدە پەيدا بولۇپ تۇرىدىغان بىھساپ سىزىملارنىڭ ئارىسىدىن بىر نەچچە ئە-

قىدىنىڭ تاللىنىپ مۇقىملىشىپ قېلىش جەريانى، جەمئىيەتتە پەيدا بولۇپ تۇرىدىغان سان ـ ساناقسىز ئورگىنىزىملار ئارىسىدىن بىر نەچچە نوپۇزىنىڭ تاللىنىپ چىقىشى، تەبىئەت دۇنياسىدىكى كۆرەشلەر جەريانىدا بولىدىغان تەبىئىي تاللىنىشقا ئوخشاش بىر جەريان. ئادەم ئىستىتىك سېزىملىرىنىڭ ھەر قانداق، بىر يۇقۇرىدا دەپ ئۆتكەن بىئولوگىيىلىك رىياكسىيە نەتىجىسى ئىكەن، ئۇنىڭ تەبىئىي خاھىشى ئۇستۇنلىكنى ئىگىلەش ئۈچۈن تىرىشىشى، بۇ جەمئىيەتتە ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت بولۇپ ئەكس ئەتكەن. ئىجتىمائىي تەپەككۇر دائىرىسىگە كىرىدىغان نۇرغۇن كىتاۋى نەسىھەتلەردە، كۈندىلىك سۆزلەردە، گەرچە، ئۆزگىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلىش روھى كۆپ تەكرارلىنىپ تۇرسىمۇ شۇنداق روھنىڭ ئۆزىدە قىممەتنىڭ مۇئەييەن ئىپادىسىمۇ بار. مەسىلەن: ئۆزگىنى كۆزلەش ئالىجاناپلىق، ئۆزى-ئۆزىنى كۆزلەش چاكىنىلىق دەپ قارالغان تەقدىردىمۇ ئالىجاناپلىق بىلەن چاكىنىلىق ئوتتۇرىسىدىكى قىممەت پەرقى ئۆزىنىڭ قىممەت دەرىجىسىنى كۆتىرىش ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى، يەنى «قۇربان بېرىش» ئارقىلىق ئۇستۇنلىككە ئېرىشەلەيدىغان بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

شۇڭا ئادەمدىكى ئەقىدە-تۇيغۇلارنىڭ قىممەت سېلىشتۇرمىسىدا تاللىنىپ، جەمئىيەتتە نوپۇز ئورگىنىزىملارنىڭ قىممەت سېلىشتۇرمىسىدا تاللىنىپ ئۇستۇنلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن مەنىۋى دۇنيادىكى مەلۇم ماكان،زاماندا ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقىپ، باشقا سېزىم،باشقا ئەسەرلەرنىڭ تەرتىۋىنى باشقۇرىدۇ ۋە شەكىللەندۈرىدۇ. بۇنىڭ ھەر ئىككىسى ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ تىكلىنىشىدە، ياكى مەلۇم ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتتە ئورۇن تۇتۇپ تۇرۇشىدا ئىچكى كۈچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەنىۋى دۇنيادىكى تەبىئىي تەرەققىيات

تارىخچىلارنىڭ ھەممىسى جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى رايونلىرىدىكى ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىنى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىگە ئىگە تارىخىي جەريان دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە ھەر قايسى رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي تاللىنىش ھالىتىدە ياشاپ كەلگەنلىكىنى خاتىرىلەيدۇ. بىز يۇقۇرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ مەزمۇنى بولغان ماددىي ئىشلەپچىقىرىش، ماددىي ئىستېمال، ماددىي ئايرىۋاشلاش تارىخى ھەر قايسى رايونلاردىكى تەبىئىي جۇغراپىيە شارائىتىنىڭ ئېكولوگىيىلىك ھالەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇنداقلا ئىجتىمائىي تەپەككۇرنىڭ مەزمۇنى بولغان مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش، مەنىۋى ئىستېمال، مەنىۋى ئايرىۋاشلاش تارىخى ھەر قايسى جايلاردىكى ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ ئىدىئولوگىيىلىك ھالەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ يەردە ئېكولوگىيە بىلەن ئىدىئولوگىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقنى ئەسلەش زۆرۈر.

ئېكولوگىيە دېگىنىمىز تەبىئەتتىكى خىلمۇ ـ خىل ھادىسىلەر، شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭ ماسلىشىشنى تەكشۈرۈش ئىلمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ مەزمۇنىدا ئەنە شۇنداق تەبىئەتتىكى مىنېراللىنى،ئورگانىك دۇنيا، بولۇپمۇ ئورگانىك ساھەلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق ھالەتلىرى بولىدۇ. بۇنىڭدىكى بۇزۇلۇش، يالغۇز جانلىقلارغىلا ئەمەس بەلكى ئادەملەرگە، جەمئىيەتكە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئىدېئولوگىيەدىكىنىمىز جەمئىيەتتىكى خىلمۇ - خىل ھادىسىلەر، خىلمۇ - خىل كىشىلەر توپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭ ماسلىشىش ئەمەس. ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ مەزمۇنىدا جەمئىيەتتىكى خىلمۇ - خىل ئىجتىمائىي گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق ھالەتلىرى بولىدۇ. بۇنداق تەڭپۇڭسىزلىق ھالەتلىرىنىڭ بۇزۇلۇشى يالغۇز جەمئىيەتكىلا ئەمەس ھايۋاناتلارغىمۇ، تەبىئەتكىمۇ ناھايىتى زور تەسىر يەتكۈزىدۇ.

ئېكولوگىيە بىلەن ئىدېئولوگىيە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈچۈن مىسال ئالساق، تەبىئەتتە مەلۇم نەرسىلەر ئاپەتكە ئۇچرىسا، ئۇ ئىجتىمائىي قەھەتچىلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇ مۇقەررەر ھالدا ئىدىيىۋى قەھەتچىلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنداقلا، ئىدېئولوگىيىلىك تەرتىپ بۇزۇلغاندىن كېيىن تەبىئەتتىن قالايمىقان پايدىلىنىش كېلىپ چىقىدۇ. ئورمانلار تاشلىنىدۇ. يايلاقلار بۇزۇلىدۇ. بوستانلىقلار خارلىنىدۇ شۇنداق قىلىپ جانلىقلار زەنجىرىدىكى مەلۇم ھالقا ئۈزۈلىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن كىلاسسىك تەبىر بويىچە «تۆرت ئاناسىر» بىلەن «تۆت خىلىت»، «تۆت ئېنېرگىيە» «تۆت مىجەز» ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرمۇ ئەنە شۇنداق ئېكولوگىيە بىلەن ئىدېئولوگىيە ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ، زەنجىرسىمان مۇناسىۋەتنى چۈشىنىش ئۈچۈن ماتېرىيال غەزىنىسى.

مەنىۋى دۇنيا تەرەققىياتىدىكى ئالاھىدىلىكلەرنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك تېمىلارنىڭ بىرى «ئوبيېكتىپ زۆرۈرىيەت» بىلەت «سۇبيېكتىپ زۆرۈرىيەت» نى چۈشىنىش مەسىلىسىدۇر. بىز بۇيەردە غەرب بىلەن شەرق ئالاھىدىلىكىنى سېلىشتۇرۇشتا مۇنداق ئىككى خىل تەرەپنى كۆرەيلى.

شەرقنىڭ قەدىمقى دۇنياۋى چۈشەنچىلىرىدە، ئالەمنىڭ ماھىيىتى «ھاۋا» دەپ قاراش ئاساس ئىدى. شۇنداقلا ئادەم ۋۇجۇدىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى «ھاۋا» نۇقتىئىنەزىرى بويىچە چۈشەندۈرەتتى. بۇ ماددى كۈچ يەكۈنگە تاقالغان، بۇنى بىز مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقى جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرىنىڭ «چىگۇڭ»، «تەيجى»، «چامباشچىلىق» ئەنئەنىسىدىن كۆرۈپ ئالالايمىز.

غەربنىڭ قەدىمقى چۈشەنچىلىرىدە ئالەمنىڭ ماھىيىتى «ئوت» دەپ قاراش ئاساس ئىدى، شۇنداقلا ئادەم ۋۇجۇدىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى «ئوت» نۇقتىئىنەزىرىنى ئاساس قىلىپ چۈشەندۈرەتتى. بۇ مەنىۋى كۈچ يەكۈنگە تاقالغان. بۇنى غەربتىكى ئەللەردىكى ھەس تۇيغۇلىرىنىڭ قىممىتىنى ماددى ھاياتتىن ئۈستۈن بىلىش، مۇھەببەت مۇناسىۋەتلىرىدىكى «دۇئېل» ۋە «ئەيسا روھى» ئەنئەنىسىدىن كۆرۈپ ئالالايمىز.

«ئوبيېكتىپ زۆرۈرىيەت» بىلەن «سۇبيېكتىپ زۆرۈرىيەت» ئۇقۇمى ماددى جەھەتتىن ئىقتىسادىي ۋە جىسمانى ئوخشىماسلىقلارنى مەنبە قىلسا، مەنىۋى جەھەتتىن ئەنئەنە ۋە تۇيغۇ ئوخشىماسلىقلىرىنى مەنبە قىلىدۇ. يەنى ئوخشىماسلىقلارنى كاتەكچە چېگرىلارغا ئوخشاتساق، ئەگەر ئەينەك يۈزىگە شۇنداق رەڭمۇ - رەڭ كاتەكچىلەر سىزىلغان بولسا، ۋە پۈتكۈل مەنىۋى دۇنيا ئەينەك دەپ قارىساق، كاتەكچىلەر مەنىۋى دۇنيادىن ئىبارەت ئەينەكتىكى داغ.

ئەمدى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ چوڭ تارىخى باسقۇچلىرىنى كۆرسەك ئىپتىدائىي جەمئىيەت، قۇللۇق جەمئىيەت، فېئوداللىق جەمئىيەت، كاپىتالىستىك جەمئىيەت، سوتسىيالىستىك جەمئىيەت، كوممۇنىستىك جەمئىيەت ئادىمزاتنىڭ ئوبيېكتىپ ۋە سوبيېكتىپ زۆرۈرىيەتنى تونۇش، ئوبيېكتىپ، سۇبيېكتىپ ئەركىنلىككە ئېرىشىش جەريانىدىن ئىبارەت. بۇ جەمئىيەتلەرنىڭ پەرقلىنىشىدە ماددى جەھەتتىن ئۆلچەم-چېگرىلار

بار. شۇنداقلا مەنىۋى جەھەتتىمۇ ئۆلچەم - چېگرىلار بار. مەسىلەن: ماددىي جەھەتتىن دەسلەپكى سىنىپسىز ئىپتىدائىي جەمئىيەت بىلەن كېيىنكى سىنىپى جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ۋە كېيىنكى سىنىپى جەمئىيەت بىلەن كەلگۈسىدىكى سىنىپى جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا بىر. ئېغىز سۆز بىلەن خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك مەسىلىسىگە يەكۈنلەنگەن. مەنىۋى جەھەتتىمۇ شۇنداق ئۆلچەم بار. بولۇپمۇ مەنىۋى دۇنيانىڭ تەرەققىيات خاتىرىسى، ئوبرازلىق تەپەككۇر بولغان ئەدەبىيات - سەنئەت (ئېغىزچە، يازمىچە) ئەسەرلىرىدە بىر قەدەر يېقىن ئىپادىلەنگەن. ئىنتايىن غەلىتە بولغان پانتازىيىلەر، ئىشقا ئاشماس دەپ قارالغان خىياللار تەسۋىرلەنگەن سەنئەت ئەسەرلىرى مەنىۋى دۇنيانى سۈرەتلەشتە چىنلىق دەرىجىسىگە يەتكەن دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن: ئىپتىدائىي سىنىپسىز جەمئىيەت بىلەن كېيىنكى سىنىپى جەمئىيەت پەرقىنى مەنىۋى جەھەتتىن پەرقئېتىشكە ئاساس بولغان «ئىنجىل» رىۋايەتلىرىدىكى "ئادەم بىلەن ھاۋا" قىسسىنى ئالساق، ئادەم بىلەن ھاۋانىڭ "ئېقىل" ئالمىسىنى يېيىشتىن ئىلگىرىكى ھاياتى ئىپتىدائىي جەمئىيەتكە، ئەقىل ئالمىسىنى يەپ، خۇدا غەزىۋىگە ئۇچراپ، بۇدۇنياغا قوغلانغانلىقى تارىختا مەلۇم بولغان سىنىپى جەمئىيەتكە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ مورگاننىڭ قەدىمقى جەمئىيەت توغرىسىدىكى تەكشۈرۈشلىرىگە تولىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن: قەدىمقى مايمۇنسىمان ئادەملەر ئورمانلار چاقماق ئوتى بىلەن كۆيگەندىن كېيىن ئوتتا پىشقان مېۋىلەرنى، گۆشلەرنى يېيىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ چوڭ مېڭىسى پەيدا بولۇپ يېتىلگەندىن كېيىن ئەقىل پەيدا بولغان. ئەقىل پەرقلەندۈرۈشنى - زىددىيەت قاراشلىرىنى بىلگەن. زىددىيەت - ئادەملەرنى ئىچكى - تاشقى زىددىيەتلەرنى ھاسىل قىلىشقا ئېلىپ كەلگەن. مەسىلەن: سەزگۈ ئەزالىرىدىكى ئىش تەقسىماتى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولغان. سىنىپى جەمئىيەتتىكى مەنىۋى ئازاتلىق مەسىلىسى "ئەيسا روھى" فانتازىيىسىگە جەملەنگەن. مىڭ يىللار سىرى بىز روھ تەرەققىياتىغا ئىشەنگۈچىلەرنى غۇلغۇلىغا سېلىپ كەلگەن ۋە يېقىنقى زاماندىن بىرى ئۇ تېپىك سوتسىيالىزمنى تەسۋىرلىگۈچى فانتازىيىلەر كېلىپ چىققان. ئۇلار ئادەم ۋۇجۇدىدىكى ئېنېرگىيىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشقا ئېشىش قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ ئىلمىي سوتسىيالىزم، تارىخىي ماتېرىيالىزم تەلىماتىنى ياراتقانلىقى ئۈچۈن ماركس «كاپىتال» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە تارىخنى ماددىي جەھەتتىن ئوپېراتسىيە قىلىش بىلەن مەنىۋى جەھەتتىن ئوپېراتسىيە قىلىپ "ماددىي مەنىۋى جەھەتتىن ئېھتىياجىغا يارىشا تەقسىملىنىش"شارائىتلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلگە ئېشىش جەريانىنى كۆرسىتىپ بەردى. بىز بۇنىڭدىن كوممۇنىستىك جەمئىيەتنىڭ ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەت مەنزىرىسىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. مەسىلەن: كوممۇنىزمدا كاپىتال بىلەن ياللانما ئەمگەك يوقىلىدۇ. شۇنداقلا نوپۇز بىلەن ياللانما ئەقىل يوقىلىدۇ. بولۇپمۇ نوپۇز بىلەن ئەقىلنىڭ يوقىلىش مەسىلىسىنى چۈشىنىش ئۈچۈن شەخسىدە تۇيغۇ بىلەن ئەقىدىنىڭ يوقىلىش مەسىلىسىنى چۈشىنىش لازىم: بۇنى تۆۋەندىكى ماۋزۇ ئاستىدا كۆرەيلى.

مەنىۋى تەرەققىياتنىڭ ئاساسلىرى

بىز باشتا، ئادەم مەنىۋى دۇنياسىدىن ئىبارەت تەپەككۇرنىڭ - سىزىملارنىڭ، تۇيغۇلارنىڭ ئەقلىي پائالىيەتلىرىنىڭ، ئادەم بەدىنىدىكى سەزگۈ ئەزالىرىدىكى ۋە مېڭە قاتلاملىرىدىكى بىئو خىمى-

بىلىك رىياكسىيە خىلىلىرى بويىچە، خىلمۇ - خىل "ئورگانىك ئېلېكتىر" ئىپادىسى ئىكەنلىگىنى كۆر-
گەن ئىدۇق. شۇنداقلا بىئوخىمىيىلىك رىياكسىيىگە قاتنىشىدىغان زەررىلەرنىڭ ئورگانىك ۋە مىنرال-
نى مىكرو زەررىلەر ئىكەنلىگىنى كۆرگەن ئىدۇق. بىز يەنە مېڭە تەتقىقات ئالىملىرىنىڭ كىچىك
مېڭىنى قۇرۇتلارغا خاس، ئوتتۇرا مېڭىنى سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلارغا خاس، چوڭ مېڭىنى ئادەم-
لەرگە خاس پەرقلەندۈرۈشلىرىنى بىر كىلىتكىلىق جانلىقلاردىن كۆپ كىلىتكىلىقلارنىڭ كېلىپ چى-
قىشىغا ھامان ئۇلار ئىستىمال قىلغان ئوزۇقلۇق تەركىۋىنىڭ يېگىلىنىشى تەسىر قىلىدىغانلىغىنى ئەستە
تۇتىشىمىز لازىم.

مۇشۇنداق قاراپ نەزەر سالغىنىمىزدا جەمىيەت تەرەققىياتىدا خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك
بىلەن ئىدىيىلىرىنىڭ پەيدا بولىشى ئوخشاش باسقۇچلارغا توغرا كېلىدۇ. يەنى خۇ-
سۇسى مۈلۈكچىلىك بىلەن ئەقلى پائالىيەت، ئىپتىدائى جەمىيەتكە نىسبەتەن ئىلغار. بۇ خۇددى
ئوتتۇرا مېڭىدىن چوڭ مېڭىنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشىدەك تەبىئى جەريان. كەلگۈسىدە خۇسۇسى مۈلۈكچى-
لىكنىڭ ئۆزۈل - كېسىل يوقۇلىشى بىلەن ماتىرىيالىزىمنىڭ ئومۇملىشىشى يەنىلا ئوخشاش باسقۇچ-
لارغا توغرا كېلىدۇ. يەنى بۇ خۇددى چوڭ مېڭە بىلەن كىچىك مېڭە ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىكنىڭ
يۈكسەك دەرىجىدە زىچلىشىپ بېرىشىغا ئوخشاش. بۇ قىياسنى مۇنداق ئاساسلاش مۇمكىن.

1) ئادەتتە پىسخولوگىيە جەھەتتە ھازىرغىچە ئومۇملىشىپ كەلگەن تۆت خىل مىجەزنىڭ فىزى-
ئولوگىيە جەھەتتە تۆت خىل قان تىپى بىلەن زىچ ئالاقىدار ئىكەنلىكى ئىسپاتلانماقتا. بۇ ئەمەل-
لىيەتتە يەنىلا ئادەم مېڭە ۋە نېرۋا قۇرۇلمىسىدىكى پەرق مەسىلىسىگە تاقىلىدۇ. بىز مىسال ئۈچۈن ياش
گۆدەكنىڭ ساغلام، ھۆجەيرىسى زىچ مېڭە ۋە نېرۋىسىنى تاشقا، قېرى زەئىپ كىشىنىڭ ئاجىز ھۆجەير-
سى شالاڭ مېڭە ۋە نېرۋىسىنى چالمىغا ئوخشىتىپ سېلىشتۇرساق بولىدۇ. تاشقا سۇ تامچىلىسا بىر
دەمدە پارغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. چالمىغا سۇ تامچىلىسا چالما نەملىشىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك گۆدەك-
لەرنىڭ تاشقى تەسىرگە ئاسان بېرىلمەي، ئۆز ئىشلىرى بويىچە ھەركەت قىلىشى، تاشقى تەسىر-
دىن ئاز ئىز قالدۇرغانلىقى، قېرىلارنىڭ تاشقى تەسىرگە نىسبەتەن زىل بولۇپ چۆچۈپ تۇرىشى
تاشقى تەسىرنىڭ چوڭقۇر ئىز قالدۇرغانلىقىدىن ئىبارەت، بىز يۇقۇرىدا تاشقى تەسىر دىگەن ماد-
دى دولقۇنلارنىڭ ھامان خىمىيىۋى زەررىلەر ئىكەنلىگىنى ئەسلىگەن ئىدۇق. بۇنداق زەررىلەر مې-
ڭىدە قانچە كۆپ يىغىلسا شۇنچە خىياللار كۆپىيىدۇ.

2) كۆزىتىپ باقايلى، ھەركەت جەھەتتە، ئادەملەر ھايۋانلاردىن كالامپاي. چوڭ ھايۋانلار
كىچىك ھايۋانلارغا، جانىۋارلارغا نىسبەتەن كالامپاي، جانلىقلار قانچە كىچىكلىسە نىسرى ئۇلارنىڭ ھەركىتى،
شۇنچە تېز. بۇ ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى خىمىيىۋى ئېلېمېنتلار ۋە ھۆجەيرە زىچلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ماركىس گىگېلنىڭ ئىدىيالىستىك دىئالىكتىكا سېستىمىسىنى تەتقىق قىلغاندا پۈتكۈل ئىدىيا
لىزىم سېستىمىسىنى بېشىنى يەرگە پۇتىنى ئاسمانغا كۆتىرىپ تۇرغان ئوبراز ئارقىلىق تەتقىق-
لەپ، بۇنداق ئاستىن - ئۈستۈنلۈكنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلغانلىغىنى كۆرسەتكەن ئىدى. بۇنىڭغا
دىققەت قىلساق ھەقىقەت ئاددىيلىشىدۇ. بېشىنى يەرگە تىرەپ تۇرغان كىشىدە پۈتكۈل قان بېشىدىكى
مېڭىسىگە توپلىنىدۇ. كاللا كۆپ ئىشلەيدۇ. ۋاقتىنىڭ ئۆتىشى بىلەن ھەركەت ئاز بولغانلىقى ئۈ-
چۈن پۇت زەئىپلىشىدۇ. پۇت بىلەن دەسسەپ تۇرغان بېشىم پۇتقا چۈشۈپ مېڭە يېنىك بولىدۇ
كۆپ ھەركەت قىلىدۇ. ئازراق ئويلايدۇ. بۇ يەردە ماددى ھەركەتنىڭ ئەھمىيىتى مەسىلىسى بار.
بىز يۇقۇرىدا بىر كىلىتكىلىق جانلىقتىن كۆپ كىلىتكىلىق جانلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى تەرەققىيات،

چوڭ مېڭىنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ تەرەققىيات دېگەن ئىدۇق ۋە بۇنداق تەرەققىياتنىڭ ئېكسچە ھەرىكەت ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەنلىشىپ بارغانلىقىنىمۇ پاكىت دېگەن ئىدۇق. بۇ بىر زىددىيەت. ئادەم كىچىك جانۋارلاردەك سەزگۈر ۋە چاققان بولالامدۇ-يوق؟

بۇرژۇئا ئالىملىرى ھازىرغىچە ئادەملەردىكى قان تىپى ئۆزگەرمەس، تۇغما مىجەز ئۆزگەرمەس دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسى قان تىپىنى بەلگىلىگۈچى ئىگىزلىك سەۋەپ ئىگىزلىك خىمىيەۋى ئېلېمېنت بىرىكمىسى مۇتلەق، قالغان قوشۇلمىلار نىسپىي دەپ قارايدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ماددا خىللىرىنىڭ پەرقلىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەپ (بۇ ئىرقچىلىق، مىللەتچىلىك دەۋالىرى ئۈچۈن ئاساس بولغان)ئەمما خىمىيە ئىلمىگە مەلۇمكى، مەلۇم بىر خىل خىمىيەۋى ئېلېمېنتقا باشقا بىر خىل خىمىيەۋى ئېلېمېنت قوشۇلسا، سۈپەت ئۆزگىرىشى ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا ئىگىزلىك سەۋەپلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىشقا بولىدۇ. گېنولوگىيە تارىخى بويىچە يەر شارىدىكى كىلاروت-ۋودوروت قاتارلىقلارنىڭمۇ پەيدا بولۇش تارىخى بار ئىكەن. دېمەك ماددى دۇنيادىكى زەررىلەرنىڭ ئۆزگىرىش مۇمكىنچىلىكى مەنىۋى دۇنيانىڭ ئۆزگىرىش مۇمكىنچىلىكىنى ھاسىل قىلىدۇ.

3) بىز بىر ئورمانغا بېرىپ، پەقەت بىر خىل قۇشلارنىڭ پائالىيەت خۇسۇسىيىتىگە دىققەت قىلغىنىمىزدا ئۇلاردا ئويۇن بىلەن ھوزۇرنىڭ پەرقى يوق ئىكەنلىكىنى، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئىستېمال شارائىتلىرى بار نەرسىلەردىن باشقا نەرسىنى ئويلىمايدىغانلىقىنى سېزىمىز. خۇددى شۇنىڭدەك كەلگۈسىدە ئادەملەرمۇ ئۆزىنىڭ پەقەت بىر خىل بىئولوگىك ئائىلىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى تولۇق تونۇغاندا، پەن-تېخنىكىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىپ، زامانىۋى سانائەت، دېخانچىلىق، ئورماندىكىدەك ھايات شارائىتلىرىنى تەشكىل قىلغاندا مېھنەت بىلەن ئىشرەت پەرقى يوقالغانلىقى خۇددى ماركس ھۆكۈم قىلغىنىدەك ماددى، مەنىۋى ئېھتىياج ئىچىدە ئەمگەك ئېھتىياجى بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتۈپ، ئىستېمال ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولۇپ قالىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا ئادەملەر ئۆزىنىڭ تەبىئى سېزىملىرى بويىچە ھەرىكەت قىلىشۋەگەنسىرى مەلۇم تۇيغۇلار چاپلىشىۋالمايدىغان بولىدۇ. قۇشلارنىڭ ئۇچۇشلىرىغا ئۇلارنىڭ سېزىملىرى يېتەكچىلىك قىلغاندەك ئادەملەرنىڭ ئىشرەتلىك ئەمگىكى ئۈچۈن سېزىملىرى يېتەكچىلىك قىلىدىغان، سېزىملىرىغا يارىشا لازىملىق نەرسىلەر تەييار ھالەتتە بولىدىغان بولىدۇ. شۇ چاغدا سەزگۈ ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، مېڭە قاتلاملىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقمۇ ئېھتىياجغا قارىتا تەمىنلىنىش شارائىتلىرى يار بەرگەن ئىمكانىيەتلەر ئارقىلىق يوقۇلۇشقا باشلايدۇ. شۇ چاغدا خۇددى ماركس ئېيتقاندەك ئۇزۇل-كېسىل ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن ئۇزۇل-كېسىل ناتۇرالىزىم ھەقىقىتى بىرلەشكەن، تەبىئەت بىلەن جەمئىيەت پەرقى قالمايدىغان بولىدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك، كوممۇنىزىم، (ماددى، مەنىۋى) تارىخ تېپىشماقلىرىنىڭ جاۋابى، ئەگەر ئىدىيالىزىم پەرەز قىلغىنىدەك بۇ ئالەمدە ئەگەر خۇدا ئاتلىق بىر مۇقەددەس ئوبراز ھەقىقەتەن بولسا ۋە ئۇنىڭ سۈپەتلىرى نەچچە مىڭ يىللار سىرى سۈرەتلەنگەن خىسلەتلەرگە ئىگە بولسا، ماتېرىيالىزىم ئەڭ ئۇلۇغ ئىماندۇر. چۈنكى ماتېرىيالىزىم تەبىئەت زۆرۈرىيەتلىرى بويىچە مۇقەررەرلىك پەلسەپىسى بويىچە ئىش كۆرۈش بولغانلىقى ئۈچۈن، خۇدانىڭ ئىرادىسىگە مۇتلەق بويسۇنغانلىق بولىدۇ.

دېمەك تارىخى ماتېرىيالىزىم دۇنيا ماددى زەررىلەر قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭ تېخىمۇ كىچىكلىگەن زەررىلەر توپلاملىرى، دولقۇنلىرى بولغان مەنىۋى قۇرۇلما تەبىئى تاللىنىش ۋە تەبىئى تەرەققىيات دەپ قارايدۇ ۋە ھەر قانداق ئەقىل، ئىنقىلاۋى خىمىيەۋى رېئاكسىيە تەبىئى تەرەققى-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ياتنىڭ ئاساسى بولغانغا ئوخشاشلا ئاساس دەپ قارايدۇ. مەنىۋى دۇنيانىڭ ھەرقانداق بىر خىلىدىن ۋاز كېچىش ئەمەلىيەتتە ماددى دۇنيانىڭ شۇنىڭغا ماس بىر خىلىدىن ۋاز كېچىش دېگەنلىك بولىدۇ. مەسىلەن: خىيالى ئوبرازلاردىن ۋاز كېچىش، شۇ ئوبرازلارنىڭ ماددى شەكىلگە ئايلىنىش جەريانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بولغان ماددى ئىشلەپچىقىرىشتىن ۋاز كېچىش دېگەنلىك بولىدۇ.

خۇلاسە

ئەمەلىيەتتىن ھەقىقەتنى ئىزلەش روھى مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىدىكى يېڭى تەرەققىيات دەۋرىنىڭ باشلىنىشىنى ئېچىپ بەرگەندىن كېيىن، پارتىيىمىز ۋە خەلقىمىزنىڭ ئالدىغا ماددى مەدەنىيەت، مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت ئىستراتېگىيىلىك ۋەزىپە قويۇلدى. "مەزكۇر مەنىۋى دۇنيا توغرىسىدا ئومۇمى چۈشەنچە" دېگەن ماقالە "مەنىۋى مەدەنىيەت" ئۇقۇمىنى، مەزمۇنىنى ئۈگىنىش، تەتقىق قىلىش جەريانىدا ئالغان شەخسى تەسىراتلارنىڭ ئىخچام ئىپادىسىدىن ئىبارەت. مەزكۇر ماقالە، بولۇپمۇ زىيالىيلارنىڭ تەنقىدى دىققىتىنى قوزغىسا ئاپتور خۇرسەن بولىدۇ.

ئاخىرىدا يولداشلارنىڭ مۇلاھىزىسى ئۈچۈن ئىككى يىپ ئۇچى كۆرسىتىمەن .

1) بازىسنىڭ نىگىزلىك ئالاھىدىلىگى ئىشلەپچىقىرىش ، ئۈستقۇرۇلمىنىڭ نىگىزلىك ئالاھىدىلىگى ئىستىمال . مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بازىس تەركىۋىگە كىرەمدۇ يوق ؟ خۇددى زىيالىلار ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بىر تەركىۋى قىسمى بولغاندەك. مەسىلەن: بىر زاۋۇتتا مەمۇرى رەھبەرلىك بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايدۇ . بىر ئىلمى ئورگاندا مەمۇرى رەھبەرلىك بىۋاستە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايدۇ .

2) سىياسى ـ كاپىتال بىلەن نوپۇزنىڭ بىرىكمىسى . سىنىپى جەمىيەتتە ئەمگەك بىلەن ئەقىل كاپىتال ۋە نوپۇز ئۈچۈن ياللىنىدۇ . شۇڭا ھەممە ھۆكۈمرانلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ . سوتسىيالىزىم بارلىق سىنىپى جەمىيەتكە ماھىيەتلىك ئوخشاش ئەمەس . ئاخىرقى پىرىنسىپالنى مەقسىدى كاپىتال بىلەن نوپۇزنى يوق قىلىش ، ئەمگەك بىلەن ئېقىلنى ئازات قىلىش . شۇنداق ئىكەن نەزىرىيە ۋە پىرىنسىپ جەھەتتىن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى سىياسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ دېگەن تەشەببۇس سوتسىيالىزىمنىڭ ماھىيىتى بولغان خەلق ئەمگىگى خەلق ئەقلىنى ئازات قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش روھىغا ئۇيغۇن كېلەمدۇ ـ يوق ؟

بۇ ئىككى مەسىلە مەنىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى مۇھىم نەزىرىيىۋى مەسىلە . مەنىۋى دۇنيا تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا پايدىلىق .

پايدىلانغان ئەدەبىياتلار

1) سىياسى ـ ئىقتىسات ئاساسى بىلىملىرى .
2) ماركس: « كاپىتال ۋە ياللانما ئەمگەك »
3) ئاسىموو (ئامېرىكا ئالىمى) : « تەن ۋە تەپەككۇر »
4) چارلىز سانتايانا (ئامېرىكا ئالىمى): « گۈزەللىك سېزىملىرى »
5) ماركس : « سىياسى ئىقتىسات پەلسەپىسىگە دائىر ئورگىنال »
6) ئىنگېلس : «قۇرئان ھېكايىلىرى»

سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس) ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە

ۋاھىتجان غوپۇر

1

گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتنى تەشەببۇس قىلىدىغان، ئەخلاقسىزلىق ۋە بۇزۇق ئىللەتلەرنى نەپرەت بىلەن ئەيىبلەيدىغان قويۇق يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە مول مەزمۇنلۇق غەزەل مۇخەممەسلىرى ئارقىلىق XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سالماق ئورۇن ئىگەللىگەن شائىرلارنىڭ بىرسى سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى بولۇپ، «ناقىس» ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر.

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس) ھىجرىيە 1259 - يىلى (مىلادى 1840 - يىلى) يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىگە جايلاشقان مەدرىس كۆلبېشى مەھەللىسىدە ئوقۇمۇشلۇق دىنىي زىيالىي ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئوقۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن ئاتىسىدىن ۋە يېڭىساردىكى مۇدەررىسلەردىن تەلىم ئېلىپ ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. كېيىنچە ئەينى دەۋرنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر شەھىرىگە كېلىپ، شۇ دەۋردىكى مەشھۇر مەدرىسلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، ئىسلام تەلىماتلىرى بويىچە مۇكەممەل بىلىم ئىگىسىگە ئايلىنىپلا قالماستىن بەلكى ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ، بۇ ساھەدىمۇ يۇقىرى سەۋىيە ياراتقان؛ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى، بولۇپمۇ ئەينى دەۋر ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە شۆھرەت قازانغان ئابدۇرېھىم نازارى، تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى، مەھەممەت سادىق قەشقەرى، ئۆمەر ھۇسەيىن سەبۇرى، نورۇز ئاخۇن زىيائى قاتارلىق مەشھۇر شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى ئىخلاس بىلەن ئۆگەنگەن ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزىمۇ بەدىئىي ئىجادىيەتكە كىرىشىپ، كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ غەزەل، مەسنەۋى ۋە مۇخەممەس شەكىللىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆپلىگەن ئېسىل ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان.

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس) قەشقەر مەدرىسلىرىدىكى ئوقۇشىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تاماملىغاندىن كېيىن ئانا يۇرتى يېڭىسارغا قايتىپ كېلىپ، تايىبەگ ناملىق مەدرىستە مۇدەررىسلىك قىلغان. ئۆز ئۆمرىنى مەدىنىيەتكە ۋە ئاقارتىش پائالىيىتىگە بېغىشلىغان بۇ مەرىپەتپەرۋەر شائىر پۇل - مۈلۈككە ۋە شەخسى راھەت - پاراغەتكە قىلچە بېرىلمىگەن. ئۆز ئۆمرىنىڭ تولىمۇ غۇربەتچىلىك ۋە مۇشەققەت ئىلكىدە ئۆتتۈۋاتقانلىقىغا قارىماي، قىممەتلىك ۋاقتىنى ئەلنىڭ مەرىپەتپەرۋەر ئادەملىرىنى تەربىيىلەشكە، ئىجادى ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىشقا سەرپ قىلغان. ئەينى دەۋردىكى تۆۋەن قاتلام خەلق ئاممىسى بىلەن چوڭقۇر ئارىلىشىپ، تۇرمۇش، كەيپىيات، ھىسسىيات، ئەخلاقى نوقتىئىنەزەر ... قاتارلىق مەسىلىلەردە ئۇلار بىلەن بىردەك توغرا چۈشەنچىنى شەكىللەندۈرگەن، شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ - غايىلىرى، ئەخلاقىي نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى ئىلغار قاراشلىرى جۇلالاپ تۇرىدۇ.

شائىر سابىرئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى ئۆزىنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرى داۋامىدا «دىۋان ناقىس»، «بەيىس ھەكىمبەگ»، «مىئۋىجۇدۇلقۇلۇب («قەلب بارلىقلىرى»)«نۆللى دىمەن» («تېخى نۆل (0) دىمەن»)، «نەسىھەتنامە ئۇنسۇر بايانى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۆز خەلقىغە مىراس قىلىپ قالدۇرۇپ كەتكەن، بۇنىڭدىن باشقا شائىر يەنە ئىران يازغۇچىسى شەيخ ئىنايىتۇللانىڭ«باھار دانىش»سەرلەۋھىلىك چوڭ ھەجىمدىكى رومانىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئەسەرگە«گۈلزار بىنىش» («تىكەنسىز گۈلزار») دەپ نام بەرگەن.

شائىر «گۈلزار بىنىش» («تىكەنسىز گۈلزار») نىڭ كىرىش قىسمىدا ئۆزىنىڭ بۇ ئەسەرنى تەرجىمە قىلىش مۇددىئاسى توغرۇلۇق مۇنداق يازىدۇ:

بۇ نۇقسان نامىنى شەرھ ئەيلىگەن قول،
تۆكەر مۇنداق كۆڭۈل مەناسىدىن مول①

دەر ئەردىم گاھى - گاھى بىر رۇبائى،
سالۇر ئەردىم تەخەللۇسقا بۇ داغى.

كۆرەر ئەردىم تولا شائىر كىتابىن،
ئوقۇر ئەردىم ۋاراقلاپ بابۇ - بابىن.

نەۋايى، خەمسە، بىدىل، گۈلىستان②
ئىراقى، سەئدىيۇ، جامى، نىيىستان③

سەۋەپ بۇ كىم ئىشتىكەي خاس ئىلە ئام①
مۇڭا «گۈلزار بىنىش②» ئەيلەدىم نام.

---

① مۇل — ۋىنو، شاراپ.

② شائىر بۇ مىسرادا ئەينى دەۋردىكى مەشھۇر دەپ قارالغان كىتاپلارنى ساناپ ئۆتىدۇ. «نەۋايى»، «خەمسە» — ناۋايىنىڭ ئەسەرلىرىنى، «بىدىل» پارس شائىرى ئابدۇقادىر بىدىلنىڭ لىرىك شېئىرلار توپلىمىنى، «گۈلىستان» — سەئدى شىرازىنىڭ پىروزائىك ئەسىرى «گۈلىستان» نى كۆرسىتىدۇ.

③ بۇ مىسرادا ئېيتىلغانلىرىمۇ قەدىمقى كىتاپلارنى بىلدۈرىدۇ.

④ خاس ئىلە ئام — خالايىق، ئاممە.

⑤ گۈلزار بىنىش — تىكەنسىز گۈلزار.

شائىرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسەن ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىگەن بۇ رومانىنى ئوقۇغان كىشى ئۇنىڭ تىل پاساھىتى جەھەتتە ئالاھىدە كامالەتكە يەتكەنلىكىنى، تۈزگەن سۆز - جۈملىلىرىنىڭ ئوبرازلىق ھەم گۈزەل ئىكەنلىكىنى ئېنىق ھېس قىلالايدۇ. (بۇ نۇقتىغا ئاساسەن يەنە شۇنى پەرەز قىلىش مۇمكىنكى. شائىرنىڭ ئەدەبىي تەرجىمە پائالىيىتى يالغۇز «گۈلزار بىنىش» ئەسەرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭ يەنە نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي تەرجىمە ئەسەرلىرىنىڭ بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئەپسۇسكى تا ھازىرغىچە ئۇنىڭ بۇ ساھەدە سىڭدۈرگەن جانىجان ئەمگەكلىرى تولۇق يورۇتۇلۇپ كېتەلمەيۋاتىدۇ).

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس) ياشىغان دەۋر مانجۇ ئىستىبداتچىلىرىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان دەۋرى بولۇپ، بۇ مەزگىللەردە مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ۋە يەرلىك فېئودال - پومېشچىكلارنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىگە سالغان زۇلۇمى ۋە دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى كۈنسايىن جىددىيلەشمەكتە ئىدى. پۈتۈن مەملىكەتتىكىگە ئوخشاش قەشقەر ۋە يېڭىسار قاتارلىق جايلاردىمۇ ھەر مىللەت خەلقلىرى پاجىئەلىك ھايات كەچۈرمەكتە ئىدى. زۇلۇم، تىرورلۇق، قانلىق باستۇرۇشلار ئاخىرى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ مانجۇ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭلارنى كۆتىرىشىگە سەۋەبچى بولدى. نەتىجىدە قەشقەر، ئۈچتۇرپان، كۇچار، ئىلى قاتارلىق جايلاردا زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى ئارقا - ئارقىدىن پارتلىدى. گەرچە بۇ قوزغىلاڭلار غەلىبە قىلىپ، ئالدى بىر يىلدىن كېيىن، كەينى ئون يىلدىن كېيىن قانلىق باستۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما كۆلىمىنىڭ زورلىقى، ھەيۋەت - جاسارىتىنىڭ يۈكسەكلىكى بىلەن مانجۇ ئىستىبدادىنىڭ چىرىك ھۇلىنى تەۋرىتىۋەتتى. ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئويغۇنۇشقان كۈچىنىڭ قۇدرىتىنى بىر قېتىم ئەمەلىي نامايان قىلدى. يەنە بىر نۇقتىدىن ئالغاندا مانجۇ ھۆكۈمران دائىرىلىرىنىڭ قان ئىچەر ياۋۇز تەبىئىتىنى شەپقەتسىز، زالىم ۋە قارا يۈرەكلىكىنى قانلىق پاكىتلار ئارقىلىق جاھانغا تونۇتتى. ئەينى ۋەزىيەتتىكى بۇ جىددى، كەسكىن ھالەتلەر يىگىتلىك قۇرامىغا يەتكەن شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس)نىڭ ئىدىيىسىگە ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ قەلبىدە زۇلۇمغا ۋە يۇقۇرى قاتلام ئەكسىيەتچى سىنىپلارغا قارىتا كۈچلۈك نەپرەت تۇيغۇسىنى ئويغاتقان بولسا، جاپاكەش ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىغا نىسبەتەن يۈكسەك ھۆرمەت ھېسسىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەبچى بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ مەسنەۋى، غەزەل، مۇخەممەسلىرى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ تۈگىمەس مەنىۋى بايلىقى بولغان ۋىجدان، ئادالەت، مۇھەببەت ۋە تەرەققىيات توغرىسىدىكى ساغلام چۈشەنچىلەرنى ئوبرازلىق يورۇتۇپ بەردى. بۇ نۇقتىغا ئاساسەن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، شائىرنىڭ ئەسەرلىرى مەزمۇن جەھەتتىن: ئەركىنلىك ۋە ھۆرلىكنى تەلەپ قىلىش، مەدەنىيەت ۋە تەرەققىياتنى تەشەببۇس قىلىش، زۇلۇمغا، ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى تۇرۇش، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش ··· ئىدىيىسى بىلەن سۇغۇرۇلغان بولسا، ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن: يۇقۇرقى مەزمۇنلارنى كۆركەم بىر بەدىئىي شەكىلدە ئوبرازلىق كۆرسىتىشكە ئىگە قىلىپ، يۈكسەك سەۋىيىدىكى سەنئەتلىك تەسىر قىلىش كۈچىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگۈچى بەدىئىي ئېلېمېنتلار بىلەن تولۇپ-تاشقان.

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس) ھىجرى 1340 - يىلى (مىلادى 1920 - يىلى) 81 يېشىدا يېڭىساردا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇ ھايات ۋاقتىدا شىنـ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

جاڭ مىقياسىدا كەڭ تارقىلىپلا قالماي بەلكى ئىلمىز چېگرىسىدىنمۇ ھالقىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى ئىچىدىنمۇ مەلۇم شۆھرەتكە ئىگە بولغان. ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن مەرىپەت ۋە مەدەنىيەتكە مۇناسىپ تۆھپە ياراتقان شائىر، ئىلىم ـ پەن ئەھلىلىرى ئالدىدا ئۆزىنى ئۆمۈرلۈك كىچىك ئوقۇغۇچى ھېسابلايدىغانلىقىنى، كەمتەرلىك بىلەن تونۇتۇۋېلىش ئۈگىنىدىغانلىقىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن قەلەم ئىسمىنىمۇ «ناقىس» (كەمتۈك، چالا، شېخىدىن ئاجرىغان، ۋايىغا يەتمىگەن، زەئىپ دېگەن مەنىلەردە) دەپ ئاتىغان. شائىرنىڭ بىلىم ئېلىش، بەدىئى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا يېتىشتۈرگەن يۇقۇرىدەك كەمتەر، ئەستايىدىل، ساغلام پوزىتسىيىسى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا شائىر ۋاپاتىدىن ئىلگىرى ئۆز يېقىندىكىلەرگە: «يازغان ئەسەرلىرىمنى مەن ئۆلۈپ ئەللىك يىلدىن كېيىن نەشر قىلىپ تارقىتىڭلار» دەپ ۋەسىيەت قالدۇرغان ئىكەن.

تۆۋەندە بىز شائىر سابىر ئاخۇن ئىبنى ئابدۇقادىر يېكسارى (ناقىس) نىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىر بۆلۈك شېئىرىي ئەسەرلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

2

شائىر سابىر ئاخۇن ئىبنى ئابدۇقادىر يېكسارى (ناقىس) ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ غەزەل، مەسنەۋى، رۇبائى، مۇخەممەس قاتارلىق ژانىرلىرىدا كۆپلىگەن ياخشى ئەسەرلەرنى ئىجات قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر كىلاسسىك پوئېزىيىسىنىڭ سىمۋۇلىزىملىق ئىجادىيەت مېتودىنى قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىنسانى مۇھەببەت ۋە ئىجتىمائىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى لېرىك ئۇسۇلدا بايان قىلىپ ئۆتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن XVIII ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتكەن تەنقىدى رېئالىزىملىق ئىجادىيەت مېتودىنى قوللىنىپ، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك ھۆكۈم سۈرگەن ئەينى دەۋرنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى، ئەخلاق ۋە ئىجتىمائىيەت جەھەتتىكى چۈشكۈن، چىرىكلىكىنى، بولۇپمۇ ئەزگۈچى ئېكسپىلاتاتور سىنىپلارنىڭ «ھەممە نەرسە پۇل ئۈچۈن» دەيدىغان بىمەنە سەپسەتىلىرىنى نەپرەت بىلەن ئېچىپ تاشلىدى. ئۆز ئىجادىيىتىدە سىمۋۇللۇق دارىتمىلاشتىن كۆرە بىۋاستە ئېچىپ تاشلاش، ئۆز پىكىرلىرىنى يېپىنچا ۋە نىقاپسىز ھالدا ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىبارەت ئەدەبىيات ئىستىلىنى جارى قىلدۇرۇپ، بۇ جەھەتتە مەلۇم ئىلگىرىلەشلەرنى قولغا كەلتۈردى، ئىلىم ـ پەن ئىگەللەش، ئەخلاقلىق بولۇش، مۇھەببەت ساپلىقى، بايلىققا بېرىلمەسلىك، خەلقپەرۋەر بولۇش، تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەتنى تەشەببۇس قىلىش، ئادالەتنى ياقلاش... قاتارلىق بىر بۆلۈك مەسىلىلەردە ئەينى دەۋرنىڭ ئالدىنقى يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ ئىنتىلىشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىلغار چۈشەنچىلىرىنى، ئىجتىمائى، ئەخلاقى قاراشلىرىنى ئۆزىگە خاس بىر بەدىئى شەكىلدە ئوبرازلىق، جانلىق، ئىخچام ۋە ئېنىق قىلىپ يورۇتۇپ بېرەلىدى. شائىرنىڭ شېئىرى ئىجادىيىتىدە ئىپادىلەنگەن يۇقۇرقى مەزمۇنلارنى تۆۋەندىكى مىساللاردىن يەنىمۇ ئېنىق چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن.

1. زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ئەۋج ئالغان، ئادالەتسىزلىك، زوراۋانلىق، جاھالەت ھەم تىكىنخورلۇق يامراپ كەتكەن كونا جەمىيەت ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش، ئەزگۈچى قارا

كۆچلەرگە نەپرەت ياغدۇرۇش ــ شائىر شېئىرلىرىدىكى بىر مۇھىم مەزمۇندۇر . ئۇنىڭ «بۇرادەرلەر ھەزەر ئەيلەڭ بۇ كۆندە بەگە ـ ئامبانىدىن » دىگەن سەدىرە بىلەن باشلانغان مۇخەممەسىدىكى مۇنۇ مىسرالار بۇ قاراشنى مەلۇم نۇقتىدىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

....

ئۆزى يولبارس سۈپەت شەھەر ئىچرە پۇقرانى تامام سويدى،
ئاتا تويلاي دەغى①سەھرادىكى غۇرباغە يۈز قويدى،
بۇلاپ كەلمەك ئۈچۈن يۈز باش ، ئون باشلار ئەمىن قويدى،
خىمەيۇ، شاڭيۇ ، باجۇ ، دەغى بىركى مەركى ئات قويدى ،
دىبان② يارلىغ بىر چىن شەھرىدىن خان بىرلە خاقاندىن.

بىرى باجگىر بولۇپ تابىئەلارى سەكسەنچە بار ئىرمىش،
خالايىقلار ئۆيىنى ئاقتارىپ بارىن ئالار ئىرمىش،
سېتىپ ئالغان بىلە ئالماغانغە تەڭ سالار ئىرمىش .
كىشى بىر مال سېتىپ ئالسا شەمەندىن كۆپ ئالار ئىرمىش،
ئۇلارغا يىغلاسا پۇخرا ساتىپ ئالدۇق دىمىش خاندىن.

سوئال ئەتسەڭ موزاي بىرلە ئۇشاق جانلىق ، كىچىك تايدىن،
تۇۋاقتا باج بېرىڭ دەپ ئۈستۈرۈپ بەك ئالمىغان بايدىن.
ئۇلاردىن ئالدىلەر يەر ساتتۇرۇپ ھەم باغ ئىلە سايدىن.
بۇ كۆنلەردە دىخانلارگە ئارام بىرلە ، ئامان قايدىن؟
ئۇلاردىن ئالمىغان باج قالمىدى ئەنۋائ ھايۋاندىن.

مۇبادا سەل كېلىپ ئۈستەڭلەرى دەرياغا يار كەتسە،
غەنىلەر ئۈيىدە قالىپ ، پەقىرنى ھايدىتىپ كەتسە،
مىراپ ، داقالچى ، يۈز باشلەر ھاشارلارنى ئالىپ كەتسە.
ئۇلار تاقەت قىلالماي تەگرىگە چۈن يىغلاشىپ كەتسە،
خاراپ بولماي نىچۈك قالغاي مۇنەققەش① كاتتا ئايۋاندىن.

شائىر بۇ مۇخەممەستە ئېكسپىلاتاتور سىنىپ ۋەكىللىرىنىڭ ئۆز ئارا ئېغىز-بۇرۇن يالىشىپ ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان تېرىنى شۇلۇپ ئالغانلىغىنى ، باج ـ سېلىق ، ئالۋاڭ ـ ياساقلارنى ھەسسىلەپ كۆپەيتىپ ، ئاددى پۇخرالارنىڭ بېشىغا بالايى ـ كۇلپەتلەرنى كەلتۈرگەنلىگىنى جانلىق پاكىت ، ئوبرازلىق ئوخشۇتۇشلار ئارقىلىق رۇشەن سۈرەتلەپ بېرىدۇ ، جۈملىدىن ئەزگۈچى سىنىپلار تۈزگەن قانۇن ـ تۈزۈملەرنىڭ ئۇلارنىڭ خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن ئېكسپىلا-

① دەغى ـ تېخى
② دىبان ـ دىيىش، ئېيتىش.
③ مۇنەققەش ـ نەقىشلەنگەن.

تاسىيسىنى قانۇنلاشتۇرغۇچى بىر خىل ئەكسىيەتچى ۋاستە ئىكەنلىكىنى مەلۇم نۇقتىدىن چىقىپ ئىزاھلايدۇ، ھەمدە يەنە بىر غەزىلىدە بولسا زالىم ئەزگۈچىلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىپ:

جالاپلار بىر نىمە بەرمەي كىشىنىڭ مالىنى ئالماس،
ئالۇرسەن ھىچنىمە بەرمەي كىشىنىڭ مالىنى جالىپ.

دىگەن مىسرالارنى يازىدۇ، بۇ ئارقىلىق تەييارتاپ ئەزگۈچىلەرنىڭ جەمىيەتتە ئەڭ ئەخلاقسىز، پەس ھېسابلانغان جالاپلاردىنمۇ يىرگىنىشلىك ئىكەنلىكىنى ئېچىپ تاشلايدۇ.

2. شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا مۇھىم نۇقتا قىلىپ ئىلىم - مەرىپەتنى، بىلىملىك ۋە پەزىلەتلىك بولۇپ ياشاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بارلىق نادانلىق، قارا كۆڭۈللۈك، تاش يۈرەكلىكنىڭ مەنبەئى ئىلىمسىزلىكتۇر، دىگەن ئىجتىمائى قارىشىنى شەرھىلەيدۇ، بولۇپمۇ ئىلىم - ئەھلىلىرىگە ۋە مەدەنىيەت ھەم تەرەققىياتقا دۇشمەنلىك كەيپىياتى بىلەن قارايدىغان بېخىل، مۇلۇكپەرەست ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلارغا بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلىگىنىدە قايناپ - تاشقان قەھرى - غەزىۋى بىلەن:

بار ئىرمىش بىر گۇرۇھى جۇملە نادان،
ھەمىشە زىكرى پىكرى ئاش ئىلە نان.

....

ھارامۇ شىبھە① دىن ھاسىل ئېتىپ پۇل،
كىيەر ھەر نەۋئى كۆڭلەك بىرلە ئىشتان.

....

تاماكۇ بىرلە بەڭنى② رەسىم قىلمىش،
دىمەسلەر چەكمەگەننى ئەسلا ئىنسان.

....

بىرەر دايىم غېرىپ - ئاجىزغە ئازار،
دىلى قاتتىغ، لەبى گويا نەمەگدان...

دەپ يېزىپ، بۇ خىل رەزىل ئادەملەردىن يىرگىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلىسە، "بولدى پەيدا بۇ زامان بىر مۇنچە نادان بى ئەدەپ" دىگەن سەدرە بىلەن باشلىنىدىغان غەزىلىدە ئىلىم - مەرىپەت ئەھلىلىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغان، ئۇلارنى پەس كۆرىدىغان، پۇل، مىلى، بايلىقى ۋە زالىملىقى بىلەن ماختىنىشنى ئۆزى ئۈچۈن ھۇزۇر ھېسابلايدىغان جاھىل قارا كۈچلەرنى:

① شىبھە — كەسىپ، ئىش،
② بەڭ — نەشە.

بولدى پەيدا بۇ زامان بىر مۇنچە نادان بى ئەدەپ،
ئەھلى دانىش① ئالدىدا ھەردەم قىلۇر بىھۇدە گەپ.

سۆز قىلۇر تەرزىنى بىلمەس ، داغى بىلمەسلىكنى ھەم،
مۇنچەلىك بىلەن ئاڭا تۇڭلۇك بولالماس ئىككى نەپ.

بىلمەيىن نادانلىغىن نادانلىغ ئەيلەر ئەل ئارا،
بەلكى قويمىش ئۆزلىرىگە ئەھلى دانىشتىن لەقەب②

چېھرىسىدە كىبىرىنىڭ تەئسىرىدىن يۈز تىرەلىك③
كۆرگۈزۈر ئۆز كۆڭلىدە پىشانىسىدە تاب ـ تەب.

....

ئولتۇرۇر دۇكاندا شاھلىغ تەختىگە مىنگەن كەبى،
گويىيا بەخشەندىسى مۈلكى ئەجەم بىرلە ئەرەب.

دىگەن مىسرالىرىدا قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ، ھەمدە ئۆزىنىڭ بۇ خىلدىكى ئادەملەردىن نەپرەتلىنىش ھىسسىياتىنى ئىپادىلەپ ئۆز ـ ئۆزىگە مۇنداق خىتاپ قىلىدۇ :

ناقىسا ، ئول فىرقە ئەھۋالىن دىمەك ئېرمەس زۆرۈر،
بى ئەدەپلەردىن يىراق بولماقا كۆرگۈزگىل تەلەب.

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس) ئىلىم ـ مەرىپەتكە ۋە تەرەققىياتقا قارىتا دۈشمەنلىك كەيپىياتىدا بولغان ئەينى دەۋر ئۈستىدىن شىكايەت قىلغىنىدا ئۆتكۈر مەجازى ۋاستە ئارقىلىق ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن نادانلىقنى ، گۈزەللىك بىلەن سەتلىكنى ، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى پەرقلەندۈرمەيدىغان ، بەلكى نادانلىق ۋە جاھىللىقنى قۇۋۋەتلەندۈرىدىغان ئەكسىيەتچى قارا تۈزۈمنىڭ خۇنۇك ئەپتى ـ بەشىرىسىنى يۇمۇرىستىك ئۇسۇلدا پاش قىلىپ مۇنداق يازىدۇ :

....

سال كۆزۈڭ ئالەمگە ئىبرەت ئەينىدىن④ تەھقىق ئۈچۈن،
زاھىرۇ ـ باتىن⑤ تاپاۋەت كۆبىدۇرۇر ئەئىيان ئارا.

---

① ئەھلى دانىش — بىلىم (ئەقىل) ئىگىلىرى.
② لەقەب — ئات، تەخەللۇس، لەقەم.
③ تىرە — قاراڭغۇ، زۇلمەت.
④ ئىبرەت ئەينى — ئىبرەت ئەينەكى.
⑤ زاھىر — كورۇنۇشتە، تاشقى تەرەپ، باتىن — ئىچكى دۇنيا، قەلب.

www.uyghurkitap.com

مۆمكىن ئولماس ھەرنە ئۆز تۈرىچە تاپماق ئەئتبار،
ھەرنىچە تەدبىر سەئى ئەتسە ئەگەر ئىمكان ئارا.

پەست دۇرۇر ئالتۇن كۆمۈشدىن قەلەيۇ، رو قىممىتى،
ۋەرنە ئېردى گەرچە ياتىماقدا بارابەر كان ئارا.

ئۇنچە نەرخىدىن بىرەنج①قىممىتى بەس پەست دۇرۇر،
گەرچە يوق مۇندىن مۇكەررەمراق نېمەرسە دان ئارا.

....

ناقىسا، كىم قەدرى كەمدۇر ئەھلى ئىلمى قارى-دەرۋىشنىڭ،
فاسىقۇ بەدكارە، بەدخۇ موھتەرەم ئىنسان ئارا.

3. شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس) شېئىرلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۇنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق، ھاياۋە ساداقەت توغرىسىدىكى تىرەن قاراشلىرىنى مەزكەزلىك ئەكس ئەتتۈرىدۇ. كىشىلەرنى ئەخلاقلىق، ۋىجدانلىق، كەمتەر، مۇلايىم، بىلىملىك بولۇشقا دالالەت قىلىش بىلەن بىرگە تەرەققىيات ۋە مەدىنىيەتنىڭ كۈشەندىسى بولغان ھورۇنلۇق، يالقاۋلىق، نادانلىق، بېخىللىق، تىكىنخورلۇق ··· قاتارلىق ناچار ئىللەتلەرگە گېرىپتار بولغان رەزىللەر ئۈستىدىن ئاچچىق كۈلىدۇ، ئۇلارنى كېلىشتۈرۈپ مەسخىرە قىلىدۇ:

ئەي كۆكۈل ئانداغ بۇزۇلمىش بۇ جاھان مەئمۇرىسى،
كىم ھەما مارجان نەما②ئەمما ئۈزۈمنىڭ غورىسى.

بارچە خۇش قامەت سافا تەلئەت③ۋە لەيكىن باتىنى④
ئاق قوناق شاخى، سۇنۇق شىشە بەدەخشان كورىسى.

يوق پۇلى دەپ كۆرسە دانىشمەندلەردىن ئارئېتەر،
ھەر نىچۈك ئىش قىلسا پۇل تاپسا ئوبدان جورىسى.

....

ئەل كۆزىدە ياغ، گۆش، زەدەك، پىياز ئالۇر مۇدام،
لىك قىزغانىپ بۇلۇتدىن بەركىتىگىلىك مورىسى.

---

① بىرەنج — گۈرۈچ
② مارجان نەما — مارجاندەك كۆرۈنىدۇ.
③ سافا تەلئەت — گۈزەل، چىرايلىق، ئاي يۈز
④ باتىن — ئىچكى دۇنياسى، قەلبى.

AltunOq

ۋەئدىسى يالغان ، ئۆزى مومىك قورۇق سۆلكەت ھەمە،
كەلسە مېھمانلار قاچارغا قازناقىدا ئورىسى.

شائىر ھورۇنلۇقنى ئىنسانىنىڭ خارلىق ۋە مۇھتاجلىقتا گىرىپتار بولۇشىدىكى ، نادانلىق ھەم جاھالەت پاتقىقىغا پېتىپ قېلىشىدىكى بالا - قازا مەنبەئى ، دەپ تونۇيدۇ ، شائىرنىڭ قارىشىچە ھورۇنلۇق ۋە ئىرادىسىزلىك كىشىلىك تۇرمۇشنى كۆلپەت ئىچىگە تاشلىغۇچى ئامىلدۇر . بۇ مەرەزگە گىرىپتار بولغۇچىلاردا ئاچكۆزلۈك ، بېخىللىق ، قارا كۆڭۈللۈك يامىراپ كېتىدۇ . شۇڭا بۇ خىل يامان ئىللەتلەردىن جەزمەن چەك - چېگرا ئاجرىتىش كېرەك! شائىرنىڭ يۇقۇرقى قاراشلىرىنى مۇنۇ مىسرالاردىنمۇ ئېنىق چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن:

پەيدا بولۇبدۇر بۇ زامان،
بىرمۇنچە ھورۇن لاماكان①

قىچقارسا ئىشقا ئول دەۋەن،
كەلمەيدۇ ھەرگىز شۇ زامان.

قايداغ قىلادۇر دەپ قېنى،
داسقاندا قويسا يەتتە نان؛

ئىكى يېنىغا سىنجىقاپ،
قويمايدۇ يەپ بىر تىكە نان.

....

ئەمما ئۆزىنىڭ ئۆيىدە،
ئايدا يېمەس بىر تىكە نان.

سۇستلۇق ئۇنىڭكى پىشەسى②
بويى ئەغىر ، جانى گىران.

قىچقارسا بىر كىسىم نەزرەگە،
ئۇچقاي قانات بىرلە راۋان.

سايىلغا③ بەرمەس بىر دەرەم،
ئالغاي ئۆزى مەن دەپ پالان.

---

① لاماكان — ماكانسىز ، ئۆيى يوق.
② پىشە — ھۈنەر، كەسىپ، ئىش.
③ سايىل — تىلەمچى ، ھەۋالە.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ھورۇنلىغىدىن تۆشىدە،
يوق كۆڭلەكى بىلە چاپان.

ئەھلى ئائىلى دەر بەدەر،
ئىستەپ چىقادۇر پارچە نان.

بولغاچ مەئىشەت تەڭلىگى،
زىق ئولغۇسىدۇر بۇ جاھان.

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (نافىس) ئۆز غەزەل ، مۇخەممەسلىرىدە يەنە « كۆڭلى قارا تاش ، ئاغزى مۇلايىم » ، « ئۆمرىدە ساھىلغا بىر پۇل بەرمەيدىغان » ، ھەممىشە پۇل - دۇنيا ھېرىسلىگىدە خۇدىنى يوقىتىپ، ناشايان ئىشلارنى پەيدا قىلىدىغان ئەخلاقسىز ، كاززاپ ، ئىپلاس بولەھۇەسلەرنى ، « خۇتۇن كىشىدەك ئۆزىنى ياساشنىلا بىلىدىغان » قۇرۇق سۆلەت،مايەۇن مىجەز ئادەملەرنى مەسخىرە قىلىشنىمۇ قەلەم ئىزىدىن چەتتە قالدۇرمايدۇ :

....

ئۆزىكى گۆلدەك رەئنا كۆرۈنگەي،
ئەللامە① لاردىن دانا كۆرۈنگەي،
قۇچقاچ كۆزىگە ئەنقا كۆرۈنگەي،
مىس پۇل كۆزىگە تىللا كۆرۈنگەي،
خۇرشىدە ياڭلىغ ئالدىدا بىر نان.

ئۆزىنى چاغلار قارون② كەبى باي،
بىر پۇل يوق ئەتسە كۆڭلىدە يۈز ۋاي،
مېھمانى كۆرسە بوي تاسا ماڭلاي،
بەرمەس كىشىگە بىر كاسائى چاي،
ئەيلەب پۇشايمان ، قۇسقاي قىزىل قان.

« چىققى بىر نازەنىن ئوغۇل ، ئۆزى قىز » مىسراسى بىلەن باشلىنىدىغان يەنە بىر شېئىرىدا بولسا :

چىقتى بىر نازەنىن ئوغۇل ، ئۆزى قىز،
سۈرەتى بىر ئوغۇل ، كى قاش-كۆزى قىز.

---

① ئەللامە — ھەممىنى بىلگۈچى ، ئالىم.
② قارۇن — شەرق رىۋايەتلىرىدىكى غېنى ئادەم.

دائىما قاش كۆزى سۈرمە ئالۇدە،[1]
كىم نەزەر ئەيلەسە دىگەي ئاسۇدە[2]

رەڭگى ـ رۇخسارى ئالمادىنۇ سۈزۈك،
ئۇن قولىدا يىگىرمە ئىككى ئۈزۈك.

ھەر كۈنى نىچچە رەڭ قىلۇر زىننەت،
تاپغالى ئۆزىگە نەچە ئۇلفەت.

يول يۈرەر ، خىرامى چوكاندەك،
دۇ جاھاننى بىلۇر نەمەنگاندەك.

بېلىدە دائىما سىبىرىق رومال،
قوڭىدا دائىما قىزىل تامبال،

بىر زەمان جايىدا قەرارى يوق،
ھۆل تىزەكتەك پەقەت شەرارى[3] يوق.

ئەتەقۋايى سارى نەزەر قىلماس،
فىسقى ئەربابىدىن ھەزەر قىلماس.

ئۆشبۇ بەسىدۇر ئەنىڭكى ئەۋسافى[4]
ئەقلى بولسا يۈز بولۇر كافى.

دەپ يازىدۇ ، جۈملىدىن غەزەل ، مەسنەۋىلىرىنىڭ مەلۇم جايلىرىدا يۇقۇرقى كۆز قاراشلىرىنى يەنەمۇ بىر پەللە يۇقۇرى كۆتىرىپ ئىزاھلاپ ، كىشىلىك تۇرمۇشتا يۇقۇرقىدەك ئەخلاقى چۈشكۈنلۈككە گىرىپتار بولغان يارداس ئادەملەر ئۈستىدىن مۇنداق پەلسەپىۋى يەكۈن چىقىرىدۇ:

مەست ئولۇر دۇنيا ھوسۇلىدىن ئەزەلدە ئەسلى پەست،
ئەسلى پەستلىك دۇر بولۇر ئانداغ نىجاسەت بىرلە مەست.

....

ئارى ئىنسان مۇفتەلايى نەپسىدۇر،
دائىما ئۇنىڭ قولىدا ھەبسىدۇر[5]

---

[1] سۈرمە ئالۇدە — سۈرمە تارتىلغان ، سۈرمە بىلەن بويالغان.
[2] ئاسۇدە — تىنچلىق ، ئامانلىق .
[3] شەرار — ئۇچقۇن .
[4] ئەۋساف — تەرىپ ، بايان .
[5] ھەبسى — تۇرمە ، قاماقخانا بۇ يەردە مەھبۇس مەنىسىدە.

4. شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس) ئۆزىنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا كېيىنرەك شەكىللەنگەن تەنقىدى رېئالىزىملىق ئىجادىيەت مېتودىنى قوللىنىپ، يۇقۇرقىدەك ياخشى ئەسەرلەرنى ئىجات قىلغاندىن باشقا، يەنە كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مېتودى بولغان سىمۋولىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىنمۇ ماھىرانە پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ مۇھەببەت، رىزا، ئاشىقلىق ھەققىدىكى تىرەن چۈشەنچىلىرىنى يار، جانان ۋاستىسى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىدى. شائىرنىڭ قارىشىچە، چىن ئاشىقلىق— ۋاپادارلىق دېمەكتۇر. مۇھەببەت يولىغا كىرگەن كىشى ئۆزىنى پاك تۇتۇشى، بۇ يولدا دۇچ كەلگەن خېيىم - خەتەرلەرگە پىسەن قىلماسلىقلىرى زۆرۈر، پاك ئىشقىنىڭ ئىلمى ئۇنى ھەقىقى چۈشەنگۈچى ئۇچۇن خوشاللىق بىلىنىدۇ. بۇ لەززەتنى پاك ئىشق ئىگىلىرىلا چۈشۈنەلىشى مۇمكىن. بۇ يولغا كىرمىگەنلەر ئۇنىڭدىن بى نەسىۋىدۇر!

بۇ مەزمۇننى شائىرنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىدىن ئېنىق چۈشەنگىلى بولىدۇ :

ئىشق ئەسرارىنى ھەر چېھرەسى زىبا بىلمەس،
بۇلبۇل ئەفغانىنى ھەر بەرگى سۇمەنسا بىلمەس.
....
جان پىدا قىل ياخشى سۆھبەتكە ئەگەر مەردانە سەن،
ئىشقسىز يۈرمە بۇ ئالەمدە ئەگەر فەرزانە سەن.
بولسا ئىشقىڭ ئەيش جاۋىدان① بىلەن ھەمخانە سەن،
ئىشقسىز ھەر چەندە ئاقىل سەن جۇنۇن② دىۋانەسەن،
ھۇشىنىڭ سەرمايەسىدۇر بويى ئىسلىپەت ئەي رەفىق…

3

بەدىئىلىك نۇقتىسىدىن ئالغاندا، شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس) نىڭ ئارۇز ۋەزنىدە يېزىلغان غەزەل، مەسنەۋى، مۇخەممەسلىرى توق قاپىيىگە، تاللانغان ۋە تاۋلانغان ئوبرازلىق تىل ئامىلىغا، مۇكەممەل بەدىئى شەكىلگە، يۇقۇرى جەلپ قىلىش قۇۋۋىتىگە ئىگىدۇر. شائىر ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىرلەرنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ، ئوبرازلىرى رەڭدار ۋە خىلمۇ - خىل بولۇپ، ۋەزىن جەھەتتىن يەڭگىل، مەنتىقىلىگى كۈچلۈك، كۆپ - دۇرگۈچ يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىسكەنلىگى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇنىڭ غەزەل، مەسنەۋى مۇخەممەسلىرى كىلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ باي، مۇكەممەل بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بولۇپ. ئوقۇشقا ئەپلىك، كۈچلۈك مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ پۇرىقى خېلىلا قويۇق (شائىر شېئىرلىرىنىڭ خەلق ئىچىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىپ كېلىۋاتقانلىقىمۇ يۇقۇرقى قاراشلىرىمىزنى مەلۇم نۇقتىدىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ) . مەسىلەن :

(ئاخىرى 103 - بەتتە)

---

① ئەيش جاۋىدان — مەڭگۈلۈك ھوزۇر (ئەيش).
② جۇنۇن — تەلۋە، سارالڭ.

ماركسنىڭ لاسساللىنىڭ تىراگېدىيە كۆز قارىشى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەنقىدلىرى توغرىسىدا

لى لىنشىڭ، شى لىمىڭ

تىراگېدىيە — قەدىمقى دىراما تۈرلىرىگە مەنسۇپ، ئۇ، ئەڭ بالدۇر مىلادىدىن 5 ئەسىر ئىلگىرى قەدىمقى يۇناندا پەيدا بولغان تىراگېدىيىدىن تەرەققىي قىلىپ، ھازىرقى زامان تىراگېدىيە ھالىتىگە كەلگەن. ئۇ نەزەرىيە ۋە ئىجادىيەت جەھەتتە ئەگرى - توقاي يوللار بىلەن تەرەققىي قىلىش ۋە ئۈزلۈكسىز ھالدا ئۆزگىرىپ بېرىش جەريانلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن. تىراگېدىيە نەزەرىيىسىدىمۇ گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەن. لېكىن، مەيلى قەدىمقى يۇنان تىراگېدىيە نەزەرىيىسىنىڭ پىشۋاسى ئارىستوتېل بولسۇن ياكى فرانسىيىلىك تىراگېدىيە كەشپىياتچىسى كورنېللى بولسۇن، مەيلى گېرمانىيىلىك ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىچىسى، دىراماتورگ لېسسىن ۋە شىللېر بولسۇن، ياكى گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسى تەرەققىي قىلىپ، يۈكسەك پەللىگە يەتكەن مەزگىلدىكى گېگېل بولسۇن، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى تىراگېدىيە پىرىنسىپلىرى ئۈستىدە ھېچقانداق ماتېرىيالىنىڭ ئىلمىي ھۆكۈمىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئەمەس. ھەقىقىي ماتېرىيالىستىك تىراگېدىيە كۆز قارىشىنى تىكلىگۈچىلەر ۋە ماتېرىيالىستىك تىراگېدىيە نەزەرىيىسىگە ئاساس سالغۇچىلار پەقەت ماركس بىلەن ئېنگېلس بولدى.

1

1859 - يىلى ماركس بىلەن ئېنگېلس لاسساللىغا ئايرىم - ئايرىم خەت يېزىپ ئۇنىڭ سەھنە كىتابى « فىرانىز فون زىكىنگېن » دا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئاغمىچىلىق يولى، تارىخنى قەھرىمانلار ياراتتى دەيدىغان ئىدېيالىستىك كۆز قاراش ۋە ئۇنىڭ تىراگېدىيە ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنىڭ ئىدېيالىستىك ماھىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ، تىراگېدىيە مەسىلىسىدە نۇقتىلىق ھالدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، مەشھۇر ئىنقىلاۋى تىراگېدىيە پىرىنسىپلىرىنى يەنى ئىنقىلاۋى تىراگېدىيە " تارىخنىڭ زۆرۈر تەلىۋى بىلەن بۇ تەلەپنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىشقا ئېشىشى مۇمكىن ئەمەسلىكى " ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر توقۇنۇشىدىن تەشكىل قىلىنغان بولۇشى لازىملىقىدىن ئىبارەت مەشھۇر كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

Altunoq

لاسساللىنىڭ سەھنە كىتاۋى «زىجىنگىن» بىر تارىخى دىراما بولۇپ 1857 ـ يىلدىن 1858 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان. ئۇنىڭدا 16 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىكى گېرمانىيە ئاق سۆڭەكلىرىدىن بولغان فىرانىز فون زىجىنگىن بىلەن ۋۇللىس فون ھودىنىڭ باشچىلىقىدىكى رىتسارلارنىڭ پادىشاغا ۋە فېئودال بەگلەرگە قارشى توپىلىڭى ماتېرىيال قىلىنغان. ماركس سەھنە كىتاۋىنىڭ بۇ تارىخى تېمىدىن پايدىلانغانلىقىغا ھەرگىزمۇ قارشى ئەمەس ئىدى. لېكىن، پورولېتارىيات ئىنقىلاۋى مەيدانىدا تۇرۇپ، ماتېرىيالىزىملىق كۆز قاراشنى قوللىنىپ، بۇ تارىخى تېمىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ئارقىلىق ئىنقىلاۋى باش تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، پورولېتارىيات كۈرىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش لازىملىقىنى كەسكىن ھالدا ئوتتۇرىغا قويدى. لاسساللىنىڭ سەھنە كىتاۋى «زىجىنگىن»دا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن باش تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن دەل بۇنىڭ ئەكسىچە ئىدى. ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ بايان قىلىشىچە، سەھنە كىتاۋى «زىجىنگىن» نى يېزىش «غايەت زور ئېقىم مەسىلىلىرى» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ "مېنىڭ شۇ جايىدىكى دوستلىرىم بىلەن سىياسى ۋەزىيەت ۋە بىزنىڭ ئۇنىڭغا تۇتقان پوزىتسىيىلىرىمىز ھەققىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلىرىمىزنى يىغىنچاقلاپ ئەكس ئەتتۈرگەن" ئىمىش. ناھايىتى روشەنكى لاسسال گېرمانىيە بورژۇئازىيىسىنىڭ 1848 ـ ۋە 1849 ـ يىللىرىدىكى ياۋروپا ئىنقىلاۋىنىڭ يۇقۇرى دولقۇنلىرىدا دۇچ كەلگەن نومۇسسىزلارچە مەغلۇبىيىتىدىن پەرىشان بولۇپ، گېرمانىيە بورژۇئازىيىسىنىڭ مارت ئىنقىلاۋىدىكى مەغلۇبىيىتى ۋە ئەينى ۋاقىتتىكى بورژۇئازىيە سىنىپىنىڭ تۇرۇۋاتقان شارائىتى ۋە تەقدىرىدىن ئەنسىرىگەن، شۇنداقلا بۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئامالسىز ئىكەنلىكىدىن ئازاپلانغان. ئۇ ئەنە شۇنداق بورۇختۇم بولۇپ، قېنى قىزىپ تۇرغان ھالەتتە قۇتۇلۇشنىڭ "ئامالى"نى① تاپالماي، ئاخىرى سەھنە كىتاۋى «زىجىنگىن» نى يېزىش ئارقىلىق ئىچىنى بوشىتىۋېلىشنى ئاساسى مۇددىئا قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا لاسسال ئەينى ۋاقىتتىكى گېرمانىيە رىتسارلىرىدىن بولغان ئىنسانپەرۋەرلىكنى ياقىلىغۇچى سېيۇتېرنىڭ دىنى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش تەشەببۇسىنىڭ قوللىغۇچىسى ھودىنىڭغا چوقۇنغۇچىلاردىن ئىدى. ئۇ گېرمانىيە ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ نەزىرىيە ساھەسىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەرباپلىرىنىڭ زور بىر تۈركۈم ئەسەرلىرىگە بىر قاراپلا قىزىقىپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ بىر قاتار ئىدىيالىستىك نۇقتىئىنەزەر ۋە تەشەببۇسلىرىنى بىۋاستە قوبۇل قىلغان. لاسساللىنىڭ قارىشىچە زىجىنگىن ھودىنىڭ نەزىرىيىسىنىڭ ئەمەلىيەتچىسى. "زىجىنگىن باشتىن ـ ئاخىرى بىر قەدەر تەۋرەنمەس، سىياسى جەھەتتە يىراقنى كۆرەلەيدىغان رېئالىستىك قەھرىمان"② ئىمىش. ئۇ، بۇ خىل سىياسى خاھىشنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بۇ سەھنە كىتاۋىنى يېزىپ چىقتىلا ئەمەس. بەلكى، بۇ تارىخى سەھنە كىتاۋىنى ئۆزىچە يېڭى تىپتىكى ئىنقىلاۋى تىراگىدىيە دەۋالدى. سەھنە كىتاۋىنىڭ باش تېمىسى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنى شۇنداقلا ئۇنىڭدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سېپى ئۆزىدىن بولغان ئىدىيالىستىك تارىخى قاراش پورولېتارىيات ئىنقىلاۋىغا ئىنتايىن زىيانلىق تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلدى.

لاسسال ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا گېگېلنىڭ ئىدىيالىستىك پەلسەپىسىنى قوبۇل قىلغان. 1848 ـ يىلى ياۋروپا بورژۇئا ئىنقىلاۋى يۇقۇرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن مەزگىلدە گېرمانىيە ئىنقىلاۋىغا قاتناشقان ۋە «يېڭى رېيىن گېزىتى» بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ ماركس بىلەن تونۇشقان. ئۇ، بورژۇئازىيىگە تايىنىشنى تەشەببۇس قىلىپ، پورولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئىنقىلاپىنىڭ رەھبەر-

لىك ھوقۇقىنى ئىگىلىۋېلىشىغا ۋە دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشىگە قارشى چىققان. بۇ خىل ئاغمىچىلىق يولى سەھنە كىتاۋى «زىچىنگىن» دا روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. شۇڭا لېنىن ماركسنىڭ ئۆز خېتىدە «زىچىنگىن» نى يېزىپ بارغان تەنقىتچىلىرى "لاسساللىچىلار بىلەن ئىزناخچىلارنىڭ كەلگۈسى ئىختىلاپلىرىنىڭ يىپ ئۇچىنى كۆرسىتىپ بەردى" ③ دېگەن ئىدى. لاسساللنىڭ خائىنلىق ئەپتى-بەشىرىسى تېخى تولۇق ئاشكارىلانمىغانلىقتىن، ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۇنىڭ بىلەن ئاشكارا يىرىلىپ ئادا - جۇدا بولماي، ئۇنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش پوزىتسىيىسىدە تۇردى. شۇڭا ئۇنىڭغا يازغان خەتلىرىدە تەنقىت ئۇسۇلى بىر قەدەر مۇلايىم ۋە مەسىلىگە تېگىشىش تەلەپپۇزىدا بولدى. ماركسنىڭ لاسساللغا يازغان خېتى ماركسنىڭ پەقەت ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ جەۋھىرى بولۇپلا قالماستىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ماركسنىڭ نەزەرىيە خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىقتۇر.

2

ماركس ماتېرىيالىستىك تارىخ قاراشىنى چىقىش قىلىپ «زىچىنگىن» دا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن باش تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنلار ئۈستىدە تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەردە لاسسال بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىدا ئېغىر ئىختىلاپلارنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

بىرىنچى: ئەسەرنىڭ مەزمۇنى تارىخنى ئالغا ئىلگىرىلىتىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش كېرەكمۇ ياكى چىرىگەن، زاۋاللىققا يۈز تۇتقان ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش كېرەكمۇ؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدىكى ئىختىلاپ.

ماركس سەھنە كىتاۋى "ئاددىي شەكىللەر ئارقىلىق ئەڭ يېقىنقى دەۋردىكى ئىدىيىلەرنى تېخىمۇ يۇكسەك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈش كېرەك ئىدى." ④ دەپ كۆرسەتتى. دەل مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ماركس "مۇشۇنداق تەۋرىنىشنى ھازىرقى زامان تىراگېدىيىسىنىڭ مەركىزى نۇقتىسى قىلىشنى ياقلايدۇ" ⑤ بىزنىڭ چۈشىنىشىمىزچە ھەر قانداق تارىخى تېمىلاردىن پايدىلىنىپ تارىخنى ئالغا ئىلگىرىلىتىش، ئىنقىلاپنى ئالغا ئىلگىرىلىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىشى لازىم. «زىچىنگىن» دا لاسساللنىڭ زىچىنگىدىن ئىبارەت بۇ تارىخى ئەرۋاھنى كۆتۈرۈپ چىقىشى مۇشۇ تارىخى ۋەقەدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى ئاغمىچىلىق يولىنى ئاقلاشتىن ئىبارەت. زىچىنگىن 16 - ئەسىردىكى بىر قېتىملىق رىتسارلار توپىلىڭىنىڭ سەردارى ئىدى. بۇ قېتىمقى توپىلاڭ بەگلەرگە، روھانىيلارغا ۋە فېئوداللىق بۆلۈپ ئىدارە قىلىشقا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭدىن سەللا كېيىن پارتلىغان دېھقانلار ئۇرۇشى بىلەن ماھىيەت جەھەتتىن تامامەن ئوخشىمايدۇ.

رىتسارلار ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپا فېئوداللىق تەبىقە تۈزۈمىسى تەركىبىدىكى تۆۋەن دەرىجىلىك ئاق سۆڭەكلەر ئىدى. ئۇلار ئاتلىق ئەسكەرلىك ھەربى مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەش شارائىتىدىن پايدىلىنىپ پادىشا ياكى چوڭ زېمىندارلار تەرىپىدىن بەخشەندە قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلەردىن بەھرىمەن بولاتتى. ئۇلار دېھقانلارنى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىپ، دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇش، تالان - تاراج قىلىش ۋە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشاتتى. رىتسارلىق تۈزۈمى 11 -، 14 - ئەسىرلەردە دەۋر سۈرگەن بولۇپ، كېيىنچە فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە نىشانىغا ئات-

قۇچى قورالـلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىشى نەتىجىسىدە زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. زىجىنگىننىڭ رىتسارلار توپىلىڭىنى قوزغاشتىكى مەقسىتى فېئوداللىق تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئەمەس، بەلكى تارىخنى ئارقىغا چېكىندۈرۈش، رىتسارلارنى ئۆزىگە تۈۋرۈك قىلىۋالغان، ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتكەن ئاق سۆڭەكلەر دېموكراتىيە تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈشتىن ئىبارەت. زىجىنگىننىڭ سىنىپى ئورنى ۋە رىتسارلار توپىلىڭىنىڭ ماھىيىتى ئۇنىڭ مۇقەررەر ھالاك بولۇش تەقدىرىنى بەلگىلىگەن. لاسسال ئۆزىنىڭ ئاغمىچىلىق سىياسىي يولىنى ئاقلاشنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ، ئەكسىيەتچى مەيداندا تۇرۇپ، بۇ تارىخى ۋەقەنى ۋە شەخسلەرنى بۇرمىلاپ تەسۋىرلىگەن ۋە تونۇشتۇرغان. ئېنگېلس ” 1848 – ۋە 1849 – يىللاردا ھەممىلا يەردە خائىنلىق قىلغان بۇ پىرىنسىپلار «، ”1525– يىللاردىلا ئاللاقاچان خائىن بولۇپ بولغان ئىدى. پەقەت ئەينى ۋاقىتتىن بىر قەدەر تۆۋەن باسقۇچتىكى تەرەققىيات ھالىتىدىلا ئىدى خالاس » ⑥ دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ 1848 – يىلدىكى گېرمانىيە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ مۇقەررەر يوسۇندا مەغلۇپ بولغانلىقىدىكى تارىخى سەۋەپلەرنى كۆرسىتىشتىكى مەقسىتى تارىختىكى ئىنقىلاۋى كۈرەشلەرگە مۇقەررەر يوسۇندا پرولېتارىيات سىنىپى رەھبەرلىك قىلغاندىلا، ئاندىن ئۈزۈل – كېسىل غەلىبىگە ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىش ئىدى.

ئىككىنچى، تارىخنى خەلق ياراتقانمۇ ياكى ” دۇنيانى قەھرىمانلار ياراتقانمۇ « دېگەن كۆز قاراش ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ.

ماركس بىلەن ئېنگېلس لاسساللنىڭ سەھنە كىتاۋىدا ” دېھقانلار ھەرىكىتىنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويغانلىقى « نى ” دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا يۈكسەك دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرمىگەنلىكى « نى كەسكىن ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە پەقەت دېھقانلار ھەرىكىتىنى ” ئىنتايىن مۇھىم ئاكتىپ ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ « ئاق سۆڭەكلەرنىڭ مىللىي ھەرىكىتىنى دېھقانلار ئىنقىلاۋىنى ” روشەن سېلىشتۇرما قىلغان ھالدا « تەسۋىرلىگەندىلا، ئاندىن، زىجىنگىن سەردارلىقىدىكى رىتسارلار توپىلىڭىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگىلى بولىدۇ ۋە « زىجىنگىن » تەقدىرىنىڭ ھەقىقىي تىراگېدىيىلىك ئامىللىرىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. ماركس بىلەن ئېنگېلس بىردەك ھالدا شۇنداق دەپ ھېساپلىغانىكى: زىجىنگىن ھەرگىزمۇ مەدھىيە ئوقۇش ئوبيېكتى بولماسلىقى كېرەك. زىجىنگىننىڭ دېھقانلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمەي مۇقەررەر ھالاك بولىدىغانلىقىنى تەسۋىرلەش جەريانىدا، ئۇنىڭ تارىخ ئېقىمىغا قارشى ھەرىكەت قىلغانلىقىدىن ئىبارەت ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ، خەلقنىڭ تارىخنى ياراتقۇچىلىق ئورنىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش لازىم. پەقەت مۇشۇنداق بولغاندىلا، خەلق ئاممىسى ئەسەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى باش رولچىسى بولالايدۇ.

لاسسال مۇنداق قىلىشقا قارشى چىقىپ، ” دىراممىدا بىزنىڭ ئەكس ئەتتۈرىدىغىنىمىز ھەرگىزمۇ تەنقىدى پەلسەپىنىڭ ھەقىقىتى ئەمەس. بەلكى، گۈزەل خىيالى تۇيغۇ ۋە ھەقىقەت تەرەپىدىن تېگىشلىك تەسىرات بولۇشى كېرەك « دەپ قارايدۇ.

شۇنداق قىلىپ لاسسال سەھنە كىتاۋىدا زىجىنگىننى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ گۈزەللەشتۈرۈپ ۋە غايىۋىلاشتۇرۇپ، ئۇنى دۆلەتنىڭ بىرلىكى ھەم مىللىي مەنپەئەتنىڭ ۋەكىلى قىلىپ پەدەزلىگەن. شەخسى مەنپەئەت قوغلاشمايدىغان، دۆلەتكە سادىق خىسلەتكە ئىگە دەپ گۈزەللەشتۈرگەن، ئۇنى ئەڭ بۈيۈك، ئەڭ مۇنەۋۋەر ” مىللىي جارچى «، ”گېرمانلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قەھرىمانى « دۆلەتنىڭ

تەقدىرى ۋە خەلقىنىڭ ئۈمىدىنى زىممىسىگە ئالغۇچى ⑦ دەپ كۆككە كۆتەرگەن . ئۇ ئەكسىيەتچى ئىدىيالىستىك تارىخىي قاراشنى چىقىش قىلىپ تارىخنى تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا ، ئاز ساندىكى ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ " دۇنيانى قۇتقازغۇچ خۇدالىرى " ياراتقان ، خەلق ئاممىسى " ئەكسىيەتچى گورۇھ " ⑧ دەپ قاراپ ، فېئوداللىق جەمئىيەتتە دېھقانلار ئىنقىلاۋىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگۈچى، ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ" دېھقانلار ئىنقىلاۋىنىڭ خاراكتېرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا " . " ئۇلار ئىنقىلاۋى ئەمەس " ، " ھەتتا ئىنتايىن ئەكسىيەتچى " ⑨دەپ تۆھمەت قىلدى . لاسالنىڭ بۇرژۇئا مەيدانى ۋە ئەكسىيەتچى ئىدىيالىستىك تارىخىي قارىشى ئۇنىسى تارىخنى ياراتقۇچى بولغان ئەمگەكچى خەلقنى مەدھىيىلىمەي ، ئەكسىنچە زاۋاللىققا يۈز تۇتقان ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ ۋەكىلى زىجىنگىنغا مەدھىيە ئوقۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتى ۋە تەلىۋى بولغان لىيوتېر دىنىي ئىسلاھاتىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولىنى كۆپتۈرۈپ ئىنكاس قىلدۇرغان قىلىپ قويدى . مارتىن لىيوتېر گېرمانىيىنىڭ 16 ـ ئەسىردىكى دىنىي ئىسلاھات داھىسى بولۇپ ، ئۇ ، ئەڭ بالدۇر دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدۇرغانلىقىغا ۋە تالان ـ تاراج قىلغانلىقىغا قارشى چىقىپ ، دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىپ ، يېڭىدىن بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان . لېكىن ، دېھقانلار ۋە شەھەر پۇقرالىرىنىڭ دىنىي جەمئىيەتلەرگە ۋە پادىشاغا قارشى كۈرەشلىرى جۇش ئۇرۇپ ئەۋج ئالغان چاغدا ، لىيوتېر ئىنقىلاپتىن قورقۇپ ، خائىنلىق قىلىپ ، ئاقسۆڭەكلەر ۋە بەگلەرنىڭ سىياسى ھوقۇقىنى قوغداش تەرىپىگە ئۆتۈۋېلىپ ، دېھقانلار ئۇرۇشىغا قارشى چىققان . شۇڭا ماركس لاسالنىڭ ئەسەردە دېھقانلار ئىنقىلاۋىنى ھەمدە قەھرىمان پىرسۇناژلارنى چۆكۈرگەنلىك خاتالىقىغا قارىتىپ لاسالنىڭ "لىيوتېرچە رىتسار ئۆكتىچىلىرىنى ۋىنسىلچە ئاۋام خەلق ئۆكتىچىلىرىدىن يۇقۇرى ئورۇنغا قويغانلىقى» ⑩ نى كەسكىن ئوتتۇرىغا قويدى . بۇ لاسالنىڭ ئەينى چاغلاردىكى گېرمانىيە ئىنقىلاۋى ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈش مەسىلىسىدە بۇرژۇئازىيىنى پرولېتارىياتتىن ۋە دېھقانلاردىن ئۈستۈن قويغانلىقى بىلەن تامامەن بىردەك .

ئۈچىنچى : ماتېرىيالىزملىق سەنئەت كۆز قارشى ۋە تىراگىدىيە كۆز قارشى ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ .

سەھنە كىتاۋى «زىجىنگىن» نىڭ كىرىش سۆزىدە لاسال شۇنداق دەپ قارىغانكى، تارىخى تەرەققىياتنى شەكىللەندۈرىدىغىنى رىئال سىنىپى كۈرەش ئەمەس ، بەلكى گېگېلنىڭ قارىشىدىكى ئوبيېكتىپ ئىدىيالىستىك " ئومۇمى روھ " (ياكى " مۇتلەق ئىدىيە ") نىڭ ئۆزىدىكى زىددىيەتلىك ھەرىكىتى. ئۇنىڭ قارىشىچە ، دىراممىا يازغۇچىنىڭ مېڭىسىدىكى بۇ خىل ئىدىيالىستىك كۆز قاراش " ئومۇمى روھ " نىڭ ئەكس ئېتىشىدىن ئىبارەت ئىمىش . شۇنداق قىلىپ لاسال بەنەملىك بىلەن "ئىدىيىنىڭ چەكسىز مەقسىدى ۋە مۇرەسسەنىڭ چەكلىك بولىشىدىن كېلىپ چىققان كاززاپلىق بىلەن پاراسەت ئوتتۇرىسىدىكى " دىئالېكتىكىلىق زىددىيەت " نى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ ، ئۇنى ئۆزىنىڭ تىراگىدىيە كۆز قارشىنىڭ نەزىرىيىۋى ئاساسى قىلماقچى بولدى . بۇ نۇقتىدا لاسال ئەدىبىيات ـ سەنئەت بىلەن تۇرمۇش ئوتتۇرىسىدىكى ، ئىنكاس قىلغۇچى بىلەن ئىنكاس قىلىنغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تامامەن ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋەتكەن . ئۇ ، تىراگىدىيە كۆز قارشىنى شەكىللەندۈرۈش ۋە تىراگىدىيىنىڭ تارىخى مەزمۇنلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا مۇئەييەن تارىخى دەۋردىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى چىقىش نۇقتىسى قىلماستىن ، بەلكى ، دىراممىا ئارقىلىق

ئۆز مىڭىسىدە ئويدۇرۇپ چىقىلغان ئاتالمىش "تىراگىدىيە كۆز قارىشى" نى ئەكس ئەتتۇرۇپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى سوبيېكتىپ ئىدىيالىستىك كۆز قاراشنىڭ "جارچىسى" قىلىۋالغان. ئالايلۇق، «سەھنە كىتاۋى» دىكى ھۆددىگىنىڭ قىسمەن ھاياجانلىق، مەردانە، ھېسسىياتلىق سۆزلىرى بولغىنى بىلەن ئۇنىڭدا مول پىسخىك ئىندىۋىدۇئاللىق يوق. لاسسال ئۆزىنىڭ سوبيېكتىپ ئارزۇسى بويىچە ھۆددىگىنى "رىئاللىستىك قەھرىمان"، "مەڭگۈ جەھەتتىكى ئىنقىلابچى" قىلىپ يازماقچى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا تەلۋىلىكتىن باشقا ھېچ نەرسە يوق. لاسسال سەھنە كىتاۋىدا تارىخى پاكىتلارنى كۆزگە ئىلماي، تارىخى چىنلىققا خىلاپ ھالدا، زىجىنگىننى ئۈستىدە سوبيېكتىپ ئويدۇرما ياساپ، ئىدىياللىستلارچە غايىۋىلاشتۇرۇپ ئۇنى دېخانلار مەنپەئەتىنىڭ ۋەكىلى ۋە دېخانلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن دېۋىلىپ، ئۇنى سىنىپتىن خالى "ئىنقىلاۋى داھى"، "مىللى ـ قەھرىمان" قىلىپ گۈزەللەشتۈردى. لاسساللنىڭ ئىدىيالىستىك سەنئەت كۆز قارىشىغا قارىتىپ ماركس "تىراگىدىيە"، "تارىخنىڭ زۆرۈر تەلىۋى بىلەن بۇ تەلەپنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىشقا ئېشىشى مۇمكىن ئەمەسلىكى ئوتتۇرىسىدىكى تىراگىدىيىلىك توقۇنۇش" ⑪ دىن ھاسىل بولىدۇ دەپ كۆرسەتتى.

ماركسنىڭ تىراگىدىيىنىڭ توقۇنۇشلار ئىچىدە شەكىللىنىشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان بۇ مەشھۇر بايانى چېرىگەن، زاۋاللىققا يۈز تۇتقان، كونا قالدۇقلارغا مەھكەم ئېسىلىۋالىدىغان ئىدىيالىستىك تىراگىدىيە كۆز قاراشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق سەپسەتىلەرگە بېرىلگەن كۈچلۈك رەددىيە بولۇپ، ماركسىزىملىق تىراگىدىيە كۆز قارىشىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ قالدى.

III

شەك ـ شۈبھىسىزكى، لاسساللنىڭ ئىدىيالىستىك تىراگىدىيە كۆز قارىشىنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى گېگېلنىڭ تىراگىدىيە كۆز قارىشىدىكى "ئومۇمى كۈچ" دېگەن بىرنىممىسىدىن كەلگەن، ئۇلارنىڭ كۆز قاراشلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەككا، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك ئوخشاشلىقلارنىڭ بار ئىكەنلىكىنى كۆرىۋالالايمىز.

گېگېلنىڭ ھەممە نەرسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەلەكسىز ئېستېتىكا ئىلمى سىستېمىسى ئىچىدە دىراما نەزىرىيىسى ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. گېگېلنىڭ تىراگىدىيە كۆز قارىشىنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان دىئالېكتىكىلىق تەرەپلىرىمۇ بار. ماركستىن ئىلگىرىكى غەرب ئېستېتىكا ئىلمى تارىخىدا. گېگېل ئاڭلىق يوسۇندا دىئالېكتىكىلىق كۆز قاراش بىلەن دىرامىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرگەن ئەڭ گەۋدىلىك ۋەكىللەردىن ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ سەنئەتنى مۇتلەق روھنىڭ تەرەققىياتىدىكى ھالقا دەپ ھېساپلايدىغان كۆز قارىشى، ئۇنىڭ ئىدىيالىستىك پەلسەپە روھىغا ئارتىشقا توغرا كېلىدۇ. گېگېلنىڭ تىراگىدىيە كۆز قارىشى ئوبيېكتىپ دېمەك سوبيېكتىپنىڭ باش ـ ئايىغىنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىشتىن ئىبارەت بولۇپ، تىراگىدىيىدە ئەكس ئەتتۇرۇلىدىغىنى ھەرگىزمۇ ئوبيېكتىپ رېئال زىددىيەت ئەمەس. بەلكى "مۇتلەق روھ" نىڭ ئۆز ـ ئۆزىدىن پارچىلىنىش ۋە ئۆز ئارا كۈرەشىدىن ئىبارەت. ئېگى تەكتىدىن ئېيتقاندا. "مۇتلەق روھ" لا تىراگىدىيىنىڭ ئەڭ يۇكسەك چىنلىقى بولالايدۇ، دەپ قارىغان.

گېگېلنىڭ قارىشىچە، تىراگىدىيىنىڭ ماھىيىتى روھى كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنىڭ قارىمۇ ـ قارشىلىقىدىن پەيدا بولىدىغان زىددىيەتلەر توقۇنۇشىدا بولۇپ، تىراگىدىيىلىك ھەركەتلەر

AltunOq

نىڭ ھەقىقى مەزمۇنى دەل مۇشۇ كۈچلەردىن كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۆز سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، بۇ كۈچ-
لەر "مەڭگۈ مەركەزلىنىپ ۋە تەرەققى قىلىپ تۇرىدىغان"، "مۇقەددەس" ⑫ يەنى ئومۇملۇققا
ئىگە بولغان نەزەرىيىۋى كۈچلەردۇر. تىراگېدىيىدە ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىككى خىل قارى-
مۇ-قارشى غايە ياكى "ئومۇمى كۈچ" لەرنىڭ توقۇنۇش ۋە ماسلىشىشىدىن ئىبارەتتۇر. بۇ يەردە
گېگېل "قارىمۇ-قارشى تەرەپلەرنىڭ كۈرىشى" ھەققىدىكى ئۆز قۇمىنى تىراگېدىيىگە سۆرەپ
كىرىپ، تىراگېدىيىدىكى زىددىيەتلەر توقۇنۇشىنى چۈشەندۈرمەكچى بولىدۇ. ئەمما، ئىدىيالىستلار
ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ باشتىن - ئاخىر تىراگېدىيىلىك توقۇنۇشلارنى روھى توقۇنۇش، كۆز قا-
راشلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش دەپ قاراپ، تىراگېدىيىلىك توقۇنۇشلارنىڭ مەنبەئىنى مەڭگۈلۈك
دىنى ۋە ئەدەپ - ئەخلاق مىزانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت دەپ ھېساپلايدۇ. ئالايلۇق، سوف-
كىلىنىڭ «ئانتىگونى» ناملىق تىراگېدىيىسىدە پادىشا كىرويۇن پادىشالىق ئورنىنى تالىشىپ ئۆل-
گەن ھەم خائىن دەپ بېكىتىلگەن بولونىكىسنى دەپنە قىلىشنى چەكلەش پەرمانىنى چۈشۈرىدۇ. ئەم-
ما، بولونىكىسنىڭ سىڭلىسى ئانتىگونى تۇققانچىلىق بۇرچىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، ئاكىسىنى مەخپى
يوسۇندا دەپنە قىلىدۇ. ئاقىۋەتتە پادىشا ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىدۇ. مانا بۇ دۆلەت قا-
نۇنى بىلەن ئەخلاق ئۆلچىمىدىن ئىبارەت مەڭگۈلۈك كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتۇر، دەپ تەھ-
لىل قىلىدۇ. گېگېلنىڭ كۆز قارىشى بويىچە، ئانتىگونى "ئۆزىنىڭ ساپ ئارزۇسى ۋە پىسخىكىسىد-
كى بىر تەرەپلىمىلىك ئارقىلىق ئۆزىنى ھالاك قىلغان" ⑬ تىراگېدىيىلىك باش قەھرىماننىڭ تىپى -
دۇر. شۇڭا ئۇ، مۇشۇ توقۇنۇشلارنىڭ سىنىپى مەنبەسىنى ۋە ئىجتىمائىي مەنبەسىنى كۆرۈپ يېتەلمى-
گەن، شۇ سەۋەپتىن، ئۇنىڭ تىراگېدىيە كۆز قارىشىغا ئىدىئالىستىك تامغا بېسىلىپ قېلىشتىن
يەنىلا خالى بولالمىغان.

لاسساللنىڭ تىراگېدىيە كۆز قارىشىنىڭ شەكىللىنىشى گېگېلنىڭ ئىدىيالىستىك پەلسەپە كۆز
قارىشى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان بولۇپ، پەلسەپە جەھەتتە "لاسسال كونا گېگېلىزىمچى ۋە ئىدى-
يالىزىمچى" ⑭ . گېگېلنىڭ قارىشىچە، مۇتلەق ئىدىيە بولسا ئۈزلۈكسىز ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدۇ ۋە
راۋاجلىنىپ تۇرىدۇ. لاسساللمۇ خىيالىدىكى چۈشەنچىنىڭ دۇنيا تارىخىنى ھەرىكەتلەندۈرىدىغان كۈچ
ئىكەنلىكىگە ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تارىخىنىڭ ھەممىسى ھەم ئۈزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلەش مۇساپى-
سىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. گېگېلنىڭ قارىشىچە تىراگېدىيىدە ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغىنى
بىر - بىرىگە قارشى ئىككى خىل غايە ياكى " ئومۇمى كۈچ"لارنىڭ توقۇنۇشى ۋە ماسلىشىشىدۇر.
لاسساللمۇ "ئىدىيىنىڭ چەكسىز مەقسىدى ۋە مۇرەسسەنىڭ چەكلىك بولۇشىدىن كېلىپ چىقىدىغان مەك-
كارلىق بىلەن پاراسەت ئوتتۇرىسىدىكى دىئالېكتىكىلىق زىددىيەتلەرنىڭ رىئالنى ھەل قىلىنىشى ھەم-
دە بۇ خىل زىددىيەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مۇقەررەرلىك" ⑮ نى ئەكس ئەتتۈرۈشى كېرەك دەي-
دۇ. گېگېل تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ھەقىقى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچلىرىنى نەزىرىگە ئالمىغان. لاس-
سال ئۇ خەلق ئاممىسىنى "ئىككىسى تېچى گۇرۇھ"، "بىر توپ چۈۋالچاق نەرسىلەر" ⑯ دەپ ھاقارەتلەي-
دۇ. بۇلارنىڭ كۆز قاراشلىرى قارىماققا خىلمۇ - خىلدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر - بىرىگە
نېمە دېگەن ئوخشاپ كېتىدۇ- ھە!

تىراگېدىيە توغرىسىدىكى يۇقۇرقىدەك كۆز قاراشلارنىڭ ئەكسىچە، ماركس سىنىپتىن، دەۋر-دىن ۋە جەمئىيەتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان شەخسلەرنىڭ تىراگېدىيىلىك تەقدىرىنى ئېتىراپ قىلغان ئەمەس. ئۇ، ئادەملەرنىڭ سۇبيېكتىپ ئىرادىسى، تەلەپ - ئارزۇلىرى بىلەن ئوبيېكتىپ ئىجتىمائىي قانۇنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر ۋە جەمئىيەتتىكى ئوخشىمىغان سىنىپلار ۋە ئوخشىمىغان گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر ئارقىلىق سەنئەتتىكى تىراگېدىيىنىڭ خاراكتېرىنى چۈشەندۈردى. ماركسنىڭ تىراگېدىيە توغرىسىدىكى مەشھۇر كۆز قارىشى يەنى "تارىخنىڭ زۆرۈر تەلىۋى بىلەن بۇ تەلەپنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىشقا ئېشىشى مۇمكىن ئەمەسلىكى ئوتتۇرىسىدىكى تىراگېدىيىلىك توقۇنۇشلار"⑰ سەنئەتتىكى تىراگېدىيىلىك توقۇنۇشنى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ قانۇنىيەتنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئېچىپ بەردى. بۇ پۈتكۈل ئىنقىلاۋى تىراگېدىيە ئۈچۈن يۈكسەك دەرىجىدە يىغىنچاقلانغان پەلسەپىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، تىراگېدىيە سەنئىتى تەرەققىياتى ئۈچۈن پۇختا تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نەزەرىيىۋى ئاساس ھازىرلاپ بەردى.

ئىزاھات:

① لاسسال: «فىرانس فون زىككىنگېن»

② «تىراگېدىيە كۆز قاراشلىرى ھەققىدە قولىيازمىلار» ماركس، ئېنگېلس سەنئەت توغرىسىدا «1» 26- بەت.

③ لېنىن: «سايلام ھەركىتىدىكى بىر قانچە پىرىنسىپال مەسىلىلەر»

④ «ماركسنىڭ فى لاسسالغا يازغان خەتلىرى»

⑤ يۇقۇرقىغا ئوخشاش.

⑥ ئېنگېلس: «گېرمانىيىدىكى دېھقانلار ئۇرۇشى»

⑦ لاسسال: «گوتا پىروگراممىسى»

⑧⑨ لاسسال: «گوتا پىروگراممىسى»

⑩⑪ 4- گە ئوخشاش.

⑫⑬ گېگىل: «ئېستېتىكا ئىلمى»

⑭ لېنىن: «لاسسالنىڭ ھىراكلىتنىڭ پەلسەپىسى» دېگەن كىتاۋىدىن پارچىلار» لېنىن ئەسەرلىرى 38- توم، 39- بەت

⑮ «تىراگېدىيە كۆز قارىشى ھەققىدىكى قولىيازمىلار» ماركس ئېنگېلس سەنئەت توغرىسىدا» «1» 21- بەت.

⑯ «ماركس ئېنگېلس سەنئەت توغرىسىدا» «1» 57- بەت

⑰ «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 4- توم 346- بەت.

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلىنىڭ 1983-يىل 1-سانى (خەنزۇچە) دىن

سۇلايمان سەپەر تەرجىمىسى.

يەككە ماگنىت قۇتۇپى توغرىسىدا

1. ئېلېكتىر ۋە ماگنىتنىڭ سىممېترىكلىك خۇسۇسىيىتى

ئېلېكتىر ۋە ماگنىت ھادىسىلىرى ئىنسانلار بۇرۇن بىلگەن ئىككى خىل ھادىسە بولىدۇ، لېكىن 19- ئەسىردە ئېلېكترون كەشپ قىلىنىپ، ماكسۋېل تەڭلىمىلەر سىستېمىسىنى تىكلىگەندىن كېيىن، ئېلېكتىر ۋە ماگنىتلىق ھادىسىلەر توغرىسىدىكى بىلىش يېڭى بىر باسقۇچقا قەدەم قويدى.

ئېلېكتىر ۋە ماگنىتنىڭ سىممېترىكلىگى — ئېلېكتىر مەيدانى ئۆزگىرىشىنىڭ ماگنىت مەيدانى ھاسىل قىلىشى ۋە ماگنىت مەيدانى ئۆزگىرىشىنىڭ ئېلېكتىر مەيدانى ھاسىل قىلىشى، پەقەت ماكسۋېل تەڭلىمىلەر سىستېمىسىدىلا يۇقۇرى دەرىجىدە مۇكەممەللەشكەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئەمما مۇسبەت ۋە مەنپىي زەرەتلەرنىڭ بىر - بىرىدىن مۇستەقىل ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى، لېكىن شىمالى ۋە جەنۇبى ماگنىت قۇتۇپلىرىنىڭ بىر پۈتۈن ماگنىتلىق جىسىم سۈپىتىدە بىر ۋاقىتتىلا ماۋجۇت بولۇپ تۇرىشى، شىمالى ماگنىت قۇتۇپى بىلەن جەنۇبى ماگنىت قۇتۇپلىرىنىڭ يەككە ھالەتتە ماۋجۇت بولۇپ تۇرالماسلىقى، يۇقۇرقى سىممېترىكلىك خۇسۇسىيىتىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىمكانىيەت بەرمىدى. ئېلېكتىر ۋە ماگنىتنىڭ خۇسۇسىيىتىدىكى بۇنداق پەرق ماگنىتنىڭ ئاتوم نەزىرىيىسىدە تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈنىدۇ. ئېلېكترونىڭ ئاتومدىكى ھەركىتى تۇيۇق ھالەتتىكى ھالقىسىمان توكنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ ھالقىسىمان توكتىن ماگنىت مەيدانى ھاسىل بولىدۇ. ھەر بىر مالىكۇلا بىر ماگنىتلىق دىپول مامېنتنى شەكىللەندۈرىدۇ. ماگنىتلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمىغان ماددىلاردا بۇ ماگنىت دىپول مامېنتلىرىنىڭ يۆنىلىشى قالايمىقان بولۇپ، ماگنىتلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ماددىلاردا بولسا ماگنىتلىق دىپول مامېنتلىرىنىڭ يۆنىلىشى تەرتىپلىك جايلاشقان بولىدۇ. (1- رەسىم)

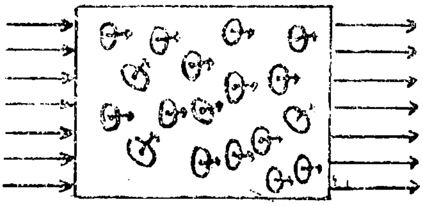

ماگنىتلىق ماددىلاردىكى ئاتوم

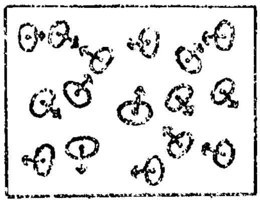

غەيرى ماگنىتلىق ماددىلاردىكى ئاتوم

www.uyghurkitap.com

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ماگنىتلىق ماددىلارنىڭ ماھىيىتى زەرەتلىك جىسىملارنىڭ ھەركىتىـ دىن ئىبارەت .

2 . قېلىپلاشقان نەزەرىيە ۋە ئېلېكترو ماگنىتىزىم

كوۋانت مېخانىكىسى بەرپا قىلىنىشتىن ئىلگىرى فىزىكىلىق مىقدارلار ماتېماتىكىدا ھەقىقىي سان بىلەن ئىپادىلىنەتتى ، ئالايلۇق بىر دانە ئېلېكترونغا نىسبەتەن ، ئۇنىڭ كوئوردىناتى $\vec{x}$ ئارقىلىق ئىپادىلىنەتتى . كوۋانت مېخانىكىسىدا ئېلېكتروننى تەسۋىرلەيدىغان دولقۇن فونكسىيىسى $\psi(x)$ بىر كومپلېكس سادۇر.

ھەر قانداق بىر كومپلېكس سانىنى ، ئۇنىڭ مودۇلى ۋە فازىسى شەكلىدە يېزىش مۇمكىن . شۇنىڭ ئۈچۈن دولقۇن فونكسىيىسى ψ نى مۇنداق يېزىشقا بولىدۇ.

$$\psi = Ae^{i\Phi}$$

بۇنىڭدىكى A مودۇل ، Φ فازا بولۇپ، بۇلار ماكان- زامان فونكسىيىسىنىڭ مودۇلىنىڭ كۋادراتى $|\psi^2| = A^2$ ئېھتىماللىق مەنىسىگە ئىگە بولۇپ ، ئۇنى تەجرىبىدە ئۆلچەپ چىقىش مۇمكىن . ئەمما فازا ھەممىگە مەلۇمكى ئۇ ، ئىنتېرفېرېنسىيە ھادىسىسىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىسىمۇ، لېكىن ئۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە تۇرغۇنسىز بولىدۇ . ئەگەر ئىككى فازا Φ ۋە Φ^1 نىڭ فازا پەرقى 2π نىڭ پۈتۈن سان ھەسسىسى

$$\Phi^1 = \Phi + 2\pi n$$

گە تەڭ بولسا ، ئۇ ھالدا ، $e^{i2\pi n} = 1$ بولغانلىقتىن ، ئۇلارنىڭ پەرقى ھەر قانداق كۈزەتكىلى بولىدىغان تەسىر (ئېففېكت) نى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ. ئېلېكترو ماگنىتلىق مەيدان مەۋجۇت بولغان ئەھۋالدا ، كوۋانت مېخانىكىسىدىكى قېلىپلاشقان نەزەرىيىدىن فازا Φ بىلەن ئېلېكترو ماگنىتلىق پاتېنسىيالنىڭ ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن .

مەسىلەن : تۇرغۇن ماگنىت مەيدانىدا ھەركەت قىلىۋاتقان ئېلېكترون l يولى بويىچە $\vec{x}_1$ دىن ھەركەت قىلىپ $\vec{x}_2$ نۇقتىغا كەلگەن ۋاقىتتا (2 ـ رەسىم) ئۇنىڭ دولقۇن فونكسىيىسىنى تەسۋىرلەيدىغان فازىنىڭ ئۆزگىرىشى

$$\Phi(\vec{x}_2)-\Phi(\vec{x}_1) = \frac{e}{hc}\int \vec{A}\cdot\vec{dl} \qquad (1)$$

بولىدۇ . بۇنىڭدىكى e ئېلېكتروننىڭ زەرەتى، h پلانكنىڭ تۇراقلىقى، c يورۇقلۇقنىڭ تارقىلىش تېزلىكى . $\vec{A}$ ماگنىت ۋېكتور پاتېنسىيالىدۇر. بۇ ئىپادىدىن دولقۇن فونكسىيىسىنىڭ فازىسى ، ئېلېكترو ماگنىتلىق مەيدان مىقدارلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن .

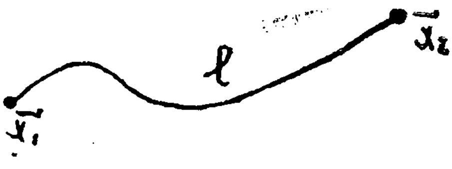

3. يەككە ماگنىت قۇتۇپى ۋە كۇۋانتلاشقان ئېلېكتر زەرەتى

ئېلېكتر زەرەتى ئېلېكتر كۈچ سىزىقلىرىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىدۇر . ئوخشاشلا ، ماگنىت زەرەتى (يەككە ماگنىت قۇتۇپى) مەۋجۇت بولىدىغان بولسا ، ئۇمۇ ، ماگنىت كۈچ سىزىقلىرىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولىدۇ.

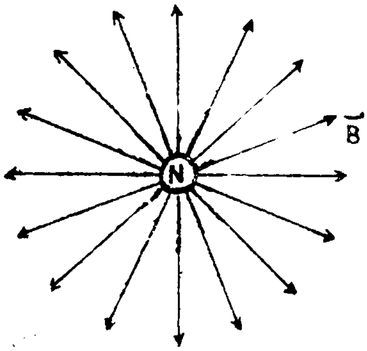

يەككە ماگنىت قۇتۇپى (N قۇتۇپ) ئەتراپىدىكى ماگنىت كۈچ سىزىقلىرى

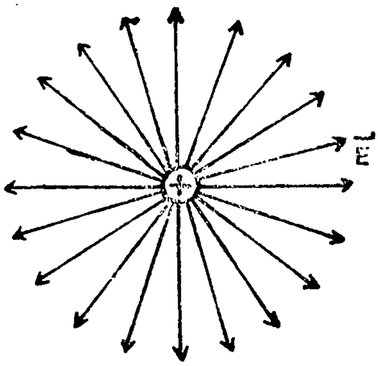

مۇسبەت زەرەت ئەتراپىدىكى ئېلېكتر كۈچ سىزىقلىرى

ئەگەر نۇقتىۋى زەرەت ھاسىل قىلغان ئېلېكتر مەيدانى، ئېلېكتر كۈچ سىزىقلىرى يۆنىلىشىدە بولسا ، يەككە ماگنىت قۇتۇپى ھاسىل قىلغان ماگنىت مەيدانى $\vec{B}$ مۇ ، ماگنىت كۈچ سىزىقلىرى يۆنىلىشىدە بولىدۇ. زەرەت e نى قورشىغان ھەر قانداق تۇيۇق ئەگرى يۈزدىن ئۆتىدىغان ئومۇمى ئېلېكتر ئېقىمى $4\pi e$ بولىدۇ . ئوخشاشلا ماگنىت زەرەتى g نى قورشىغان تۇيۇق ئەگرى يۈزدىن ئۆتىدىغان ماگنىت ئېقىمى $4\pi g$ گە تەڭ بولىدۇ.

ئەندى مۇنداق بىر مەسىلىنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرەيلى . ئەگەر بىر دانە ئېلېكترون بوشلۇقتىكى تۇيۇق يول L بويىچە بىر ئايلىنىپ ئەسلىدىكى ئورنىغا قايتىپ كەلسە (4 ـ رەسىم) يۇقۇرىدىكى ① ئىپادىدىن ئۇنىڭ دولقۇن فونكتسىيىسىنىڭ فازىسى ئۆزگىرىدىغانلىغىنى بىلىش مۇمكىن . لېكىن بۇ تۇيۇق يول چەكسىز كىچىكلىتىلسە ، فازا ئۆزگىرىشىمۇ نۆل بولامدۇ ـ يوق ؟ يەنى خۇددى بىزنىڭ بىۋاستە كۆزەتكىنىمىزدەك بولامدۇ ـ يوق ؟ ئەگەر ماگنىت مەيدانى مەۋجۇت بولمىسا ياكى ماگنىت مەيدانىدىكى ۋېكتور پاتېنسىيال $\vec{A}$ ئۆزلۈكسىز فونكسىيە بولسا ، بۇنداق بىۋاستە كۆزۈتۈش توغرا بولىدۇ . چۈنكى ① ئىپادىدىكى ئىنتېگرال يولنىڭ ئۇزۇنلىقى نۆل بولىدۇ . لېكىن يەككە ماگنىت قۇتۇبى مەۋجۇت بولسا ، بۇنداق ئويلاش توغرا بولمايدۇ . چۈنكى ستوكس تېئورېمىسى بويىچە ① ئىپادىنى مۇنداق يېزىش مۇمكىن.

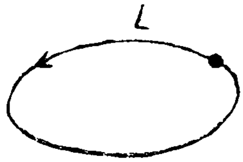

$$\Delta\phi = \frac{e}{hc}\iint \vec{B}\cdot d\vec{s} \Leftarrow \frac{e}{hc}(4\pi g) \qquad ②$$

AltunOq

بۇ ئىپادىدىكى يۈز ئىنتېگراللىنىڭ مەنىسى L نى چېگرا قىلغان S يۈزدىن ئۆتكەن ماگنىت ئېقىمى بولغانلىقتىن $L \to 0$ دە S يۈز بىر تۇيۇق ئەگرى يۈزگە ئىنتىلىدۇ. (5 ـ رەسىم) يەككە ماگنىت قۇتۇپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ تۇيۇق ئەگرى يۈزدىن ئۆتىدىغان ئومۇمىي ماگنىت ئېقىمى $4\pi g$ بولىدۇ.

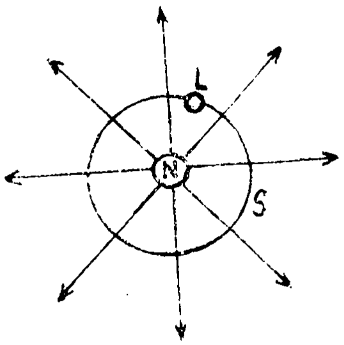

يەنە بىر تەرەپتىن بۇ ۋاقىتتىكى ھالەتتە ھەر قانداق بىر كۆزۈتۈش ئۈنۈمى بولماسلىقى كېرەك، چۈنكى ئېلېكترونىڭ دولقۇن فونكتسىيىسى ئۈزلۈكسىز بولغاچقا يۇقۇرىدىكى ئۆزگىرىش چەكسىز كىچىك ئۆزگىرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ پەقەت فازا بۇلۇڭىنىڭ ئۆزگىرىشى 2π نىڭ پۈتۈن سان ھەسسىسى بولغاندىلا شۇنداق بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق قىلىپ، تەلەپ بويىچە

$$\frac{e}{hc}(4\pi g) = 2\pi n$$

بولىدۇ. (بۇنىڭدىكى n خالىغان پۈتۈن سان بولۇشى مۇمكىن) بۇنىڭدىن

$$\frac{eg}{hc} = \frac{n}{2} \qquad ③$$

كېلىپ چىقىدۇ. مانا بۇ دىراك ئوتتۇرىغا قويغان زەرەتنىڭ كۋانتلىنىش شەرتىدۇر. يەنى زەرەتنىڭ كىچىك بىرلىكى $\frac{he}{2g}$ نىڭ پۈتۈن سان ھەسسىسىدىن ئىبارەت. ئېلېكتىر زەرردتى ۋە ماگنىت زەرردتى توپ ماھىيەتلىك باغلىنىشقا ئىگىدۇر.

4. يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ خۇسۇسىيىتى

يەككە ماگنىت قۇتۇپى نەزەرىيىسى ئوتتۇرىغا چىققاندىن بۇيان 40 نەچچە يىل ئۆتتى. بۇ جەرياندا يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ ماۋجۇتلىقىنى ئىزدەش توغرىسىدىكى تەجرىبىلەر ئىزچىل ھالدا ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ تا ھازىرغىچە ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن دېرەك بېرىدىغان بىرەر ئىز تېپىلمىغانلىقى ئۈچۈن، تا يېقىنقى يىللارغىچە كۆپ ساندىكى فىزىكا ئالىملىرى بۇ مەسىلىگە تېخىچە گۇمانلىنىش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ كەلمەكتە. ھازىرچە يەككە ماگنىت قۇتۇپىنى ئىزدەش توغرىسىدىكى تەجرىبىلەر ۋە ئۇنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرىغا قاراپ، ئۇنىڭ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەش مۇمكىن.

يۇقۇرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن ③ ئىپادىگە ئاساسلانغاندا، ئەگەر $n = 1$ دېسەك، ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ.

1) يەككە ماگنىت قۇتۇپى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىيونلىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە. ئۇ بىر قەدەر يۇقۇرى تېزلىكتە، يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ ئىيونلىشىش ئىقتىدارى ئېلېكترونىنىڭ 18000 ھەسسىگە تەڭ بولىدۇ. تۆۋەن تېزلىك ھالىتىدىكى ئىيونلىشىش ئىقتىدارى تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ. دېمەك، يەككە ماگنىت قۇتۇپى بىرەر ماددىدىن ئۆتكەندە ئېنېرگىيىنى ناھايىتى تېز سۈرئەتتە يوقىتىدۇ. ئۇ فوتو پىلاستىنكىسىدىن ئۆتكەندە، ئىيونلىشىشى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان ئىز قالدۇرىدۇ. بۇ خىل ئىزدىن باشتىن-ئاخىر ئىيونلىشىشتا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدىغانلىقىنى ئېنىق بايقاشقا بولىدۇ.

2) ئۇ ماگنىت مەيدانىدا تېزلىنىش ئالىدۇ. ماگنىت مەيدان كۈچلۈنۈشلۈكى 1000 ئېرستېد بولغان ماگنىت مەيدانىدا، ھەر بىر سانتىمېتىر ئارىلىقنى بېسىپ ئۆتكەندە ئۇ 41 MeV ئېنېرگىيىگە ئىگە بولىدۇ.

3) يەككە ماگنىت قۇتۇپى، دىئا ماگنىتلىق ماددىلار بىلەن تېپىشىدۇ. فارا ماگنىتلىق ماددىلار بىلەن تارتىشىدۇ. ئۇنى گىرافىتقا ئوخشاش دىئا ماگنىتلىق ماددىلار ئىچىگە كىرگۈزۈشتە زۆرۈر بولىدىغان ئېنېرگىيە 10 دىن نەچچە ئېلېكترون ۋولت بولسا، Cr غا ئوخشاش فارا ماگنىتلىق ماددىلارنىڭ كىرىستالىدىن تارتىپ چىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولىدىغان ئىش تەخمىنەن نەچچە ئون ئېلېكترون ۋولت بولىدۇ.

4) يەككە ماگنىت قۇتۇپى فارا ماگنىتلىق ماددىنىڭ ئاتوم ياكى مالېكۇلىلىرى بىلەن بىرىكىپ باغلانما سىستېمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بىرىكىش ئېنېرگىيىسىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى، خىمىيەۋى بىرىكىش ئېنېرگىيىسى بىلەن ئوخشاش كېلىدۇ.

5) ئۇنىڭ ماسسىسى غەلىتە ھالدا بەكمۇ چوڭ بولۇپ، بەزى نەزەرىيىلەرنىڭ ئالدىن پەرەز قىلىشىچە، ئۇنىڭ ماسسىسى پروتون ماسسىسىنىڭ 10^{16} ھەسسىسىگە تەڭ. يەنى 2×10^{8} مىللىگىرامغا يېتىدۇ دەپ قارالماقتا.

بۇ خۇسۇسىيەتلەرگە ئاساسەن، كىشىلەر مۇنداق تەجرىبىلەرنى ئېلىپ بارغان. (1) ئەگەر كائىناتتىن كەلگەن يەككە ماگنىت قۇتۇپى يەر شارىغا چۈشىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئىيونلىشىش تۈپەيلىدىن ئۆز ئېنېرگىيىسىنى يوقىتىپ، يەر يۈزىدە توختاپ قېلىشى كېرەك. بۇ چاغدا يەر شارىدىكى تاغ جىنسلىرىنى پارچىلاپ، كۈچلۈك ماگنىت مەيدانىغا قويغاندا، يەككە ماگنىت قۇتۇپلىرى يۆتۈلۈپ، ماگنىت مەيدانىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدىكى فوتو پىلاستىنكىسىغا توپلىنىدۇ. فوتو پىلاستىنكىسىنى يۇيۇپ چىقارغاندا، ئۇنىڭ قالدۇرغان ئىزلىرىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. (2) ئەگەر بۇ تەجرىبىدىكى فوتو پىلاستىنكىسىنىڭ سەزگۈرلىكى يېتەرلىك دەرىجىدە ياخشى بولمىسا، ئىيونلىشىش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولغان زەررىچىگە نىسبەتەن تېخىمۇ سەزگۈر بولغان تەكشۈرگۈچى ئەسۋاپلارنى ياساپ تەكشۈرۈش مۇمكىن. (3) ئەگەر يۇقۇرى ئېنېرگىيىلىك ئاكسىلېتورنىڭ ئېنېرگىيىسى جۈپ ھالەتتىكى يەككە ماگنىت قۇتۇپلىرىنى ھاسىل قىلالمىسا، ئۇ ھالدا، ئۇلار قارىغا ئېلىش نىشانىسىنىڭ ئۈستىدە توختاپ قالىدۇ. قارىغا ئېلىش نىشانىسىنى كۈچلۈك ماگنىت مەيدانىغا قويغاندا، ئۇ يەككە ماگنىت قۇتۇپىنى چىقىرىشى كېرەك. بۇنداقتا، ئۇلارنىڭ فوتو پىلاستىنكىسى ياكى تەكشۈرگۈچى ئەسۋاپتا ئىزىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. (4) فوتو پىلاستىنكىسىنى يۇقۇرى ھاۋا بوشلۇقىغا ئېلىپ چىقىپ يەككە ماگنىت قۇتۇپلىرىنىڭ ئىزىنى ئىزدەش. (5) ماگنىت ئېقىمى-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

نىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ ئېلېكتىر توكىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى پرىنسىپىدىن پايدىلىنىپ، يەككە ماگنىت قۇتۇپىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن بولغان تاغ جىنسلىرى ئەۋرەكسى، ئۇلتىرا ئۆتكۈزگۈچلۈك ئوراملىق غالتەكتىن كۆپ قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن. گەرچە يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ ماگنىت ئېقىمى ئىنتايىن ئاجىز بولسىمۇ، لېكىن ھاسىل بولىدىغان ئەگەشمە توك ئۇلتىرا ئۆتكۈزگۈچلۈك ئوراملىق غالتەكتە ئۇزاق مۇددەت ساقلىنىپ تۇرغانلىقتىن، ئۇنى ئوراملىق غالتەكتىن تەكرار ئۆتكۈزۈش جەريانىدا ئېلېكتىر توكى توپلىنىپ، ئۆلچەشكە بولىدىغان دەرىجىگە يېتىدۇ.

كىشىلەر ئۇزۇندىن بۇيان يەككە ماگنىت قۇتۇپىنى ئۈزلۈكسىز ئىزدەپ كەلدى. بۇ تىرىشچانلىقلاردا دەسلەپكى چاغلاردا ئالەملىك نۇر تەجرىبىسى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى يۇقىرى ئېنېرگىيىلىك ئاكسىلەتورلاردا ۋە سۈنئىي ھەمرالاردا ئېلىپ بېرىلغان تەجرىبىلەر، ئاي شارى ۋە چوڭقۇر دېڭىز قاتلىمىدىن ئېلىنغان تاغ جىنسلىرى ئەۋرىشكىلىرىنى تەھلىل قىلىش تەجرىبىلىرى قاتارلىق نۇرغۇنلىغان تەجرىبىلەرنى ئىشلەپ، يەككە ماگنىت قۇتۇپىنى ئاسمان - زېمىننىڭ ھەممە يېرىدىن ئىزدىدى. ئەمما شۇنچە باش قاتۇرۇپ ئىزدىگەن بولسىمۇ يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ ماۋجۇتلۇقى توغرىسىدا ئازراقمۇ دېرەك ئالالمىدى.

5. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يەككە ماگنىت قۇتۇپى ئۈستىدىكى ئىزدىنىش

ئامېرىكىنىڭ ئىككى ئالىي مەكتەپتىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ 1975 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان كەشپىياتى فىزىكا ئالىملىرىنى زىلزىلىگە سالغان ئىدى. ئۇلار بىر دانە قاتتىق جىسىم ھالىتىدىكى پولى كاربوناتلىق تەكشۈرگۈچى ئەسۋاپ بىلەن كۆپ قەۋەتلىك فوتو پلاستىنكىسى ئاچىلانغان ھاۋا شارىنى 40 كىلومېتىر ئېگىزلىكتىكى يۇقىرى ھاۋا بوشلۇقىغا قويۇپ بېرىپ 62 سائەتتىن كېيىن قايتۇرۇپ ئالغان. كېيىنكى تەكشۈرۈشتە تەكشۈرگۈچى ئەسۋاپ بىلەن فوتو پلاستىنكىسىدا ناھايىتى چوڭ ئىيونلىشىش ئىزى بايقالغان ھەمدە بۇ ئىز ئۈستىدە باشتىن - ئاخىر ئىيونلىشىش ئىزىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغانلىقى ئېنىقلانغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىزنى ئۇلار ماسسىسى پروتوننىڭ ماسسىسىدىن 200 ھەسسىدىن چوڭراق بولغان يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ قالدۇرغان ئىزى دەپ ئىزاھلىغان.

ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ خىل ئىزاھلاش كەڭ تۈردە رەت قىلىنىشقا باشلىدى. چۈنكى، بۇ خىل ئىزاھلاش ئىستاتىستىكا ئىلمى جەھەتتە مۇۋاپىق ئەمەس. بۇ تەجرىبىنىڭ كۆرسەتكۈچ سانى تەكشۈرگۈچى ئەسۋابنىڭ يۈزى بىلەن يورۇقلۇق چۈشۈش ۋاقتىنىڭ كۆپەيتمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ نەتىجىسى ئىنكار قىلىنغان بۇرۇنقى تەجرىبە كۆرسەتكۈچىگە قارىغاندا بىر مىليون ھەسسە كىچىك بولغاچقا، ئىستاتىستىكا جەھەتتىن ئالغاندا مۇمكىن بولمايدىغان ئىش. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنى ناھايىتى ئېغىر ئاتوم يادروسى ياكى ناھايىتى ئېغىر ئاتنى زەررىچىنىڭ قالدۇرغان ئىزى دەپ چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ.

كېيىن 1982 - يىلىغا كەلگەندە ئامېرىكا ستانفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ *Cabrera* دىكى

بىر تەجرىبىسىنى فىزىكا ساھەسىنى يەنە بىر قېتىم چوڭ زىلزىلىگە سالدى . بۇ تەجرىبىنىڭ لايىھە ۋە ئورۇنلىنىشى بەكمۇ ئاددىي بولۇپ ، ئىنتايىن يۇقىرى ئېنىقلىق ۋە ماھارەتنى تەلەپ قىلاتتى . تەكشۈرگۈچى ئەسۋاپ دىيامېتىرى 5 cm لىقتىن جەمئىي 4 ئورامىلىق نىيوبىدىن ياسالغان ئوتتۇرا ئۆتكۈزگۈچلۈك ئورامىلىق غالتەكتىن ئىبارەت بولۇپ بۇ بەكمۇ سەزگۈر بولغان ماگنىت ئېقىمىنى ئۆلچىگۈچى ئەسۋاپ $SQUID$ نىڭ دەسلەپكى ئورامىغا ئۇلانغان . يەككە ماگنىت قۇتۇپى نىيوبىدىلىق ئورامىلىق غالتەكتىن ئۆتكەندە ، ئورامىلىق غالتەكتە ناھايىتى ئاجىز توك بارلىققا كېلىدۇ . ئاندىن كېيىن بۇ $SQUID$ دا خاتىرىلىنىدۇ . بۇ ئەسۋاپنى باشقا ماگنىت مەيدانلىرىنىڭ تەسىرىدىن ساقلاش ئۈچۈن ، پۈتۈن تەكشۈرگۈچى ئەسۋاپ دىيامېتىرى $20Cm$ ، ئېگىزلىكى $100Cm$ بولغان ئوتتۇرا ئۆتكۈزگۈچلۈك قوغۇشۇن تۇڭ ئىچىگە ئورالغان . تۇڭ ئوتتۇرا ئۆتكۈزگۈچلۈك ھالەتتىكى قوغۇشۇن قەغەزدىن يۆگەپ ياسالغان $Meissner$ ئەففېكتى تۈپەيلىدىن ئوتتۇرا ئۆتكۈزگۈچ ماگنىت كۈچ سىزىقلىرى بىلەن تېپىشىدۇ ، شۇ سەۋەبلىك يەرشارى ماگنىت مەيدانىغا ئوخشاش ئارىلىشىپ كېتىشى مۇمكىن بولغان ماگنىت كۈچ سىزىقلىرى تۇڭنىڭ ئىچىگە كىرەلمەيدۇ . شۇڭلاشقا پەقەت ماگنىت يەككە قۇتۇپى بۇ تەكشۈرگۈچى كاتوشكىدىن ئۆتكەندىلا ئاندىن توكنىڭ ئىندۇكسىيىلىنىپ چىقىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ . بۇ تەجرىبە ئۈزلۈكسىز ھالدا 151 كۈن ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن $Cabrera$ دىكى قورۇلما ، ئوتتۇرا ئۆتكۈزگۈچتىكى توكنىڭ پەقەت بىرلا قېتىم تۇيۇقسىز ئۆزگىرىشىنى خاتىرىلىگەن (5 ـ رەسىم) بۇ ئۆزگىرىش دىراك كوۋانتلىنىش شەرتى (3) دىكى يەككە ماگنىت قۇتۇپى ئوتتۇرا ئۆتكۈزگۈچلۈك ئورامىلىق غالتەكتىن ئۆتكەندە كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان توكنىڭ ئۆزگىرىشىنى قانائەتلەندۈرىدۇ.

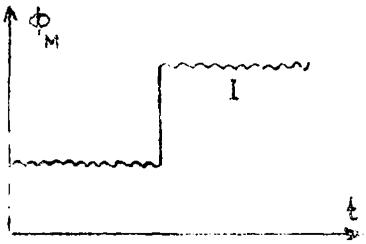

بۇ يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ئېھتىماللىقى توغرىسىدىكى پاكىتلاردىن بىرسى بولسىمۇ ، لېكىن بىرلا پاكىت بىلەن يەكۈن چىقارغىلى بولمايدۇ . ھازىر $Cabrera$ نى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن فىزىكا ئالىملىرى يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ ماۋجۇتلۇقى ئۈستىدىكى ئىزدىنىشنى داۋاملىق ئېلىپ بارماقتا ، لېكىن ھازىرغىچە يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش ئىككىنچى بىر پاكىتنىڭ تېپىلغىنى يوق.

6 . يەككە ماگنىت قۇتۇپىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى

يەككە ماگنىت قۇتۇپى توغرىسىدا نېمە ئۈچۈن شۇنچە چوڭ قىزىقىش بولىدۇ ؟ بۇ مەسىلە فىزىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك مەسىلىلىرى بىلەن چېتىشلىق بولۇپ ، بۇ مەسىلىنى دەسلەپتە 1913 ـ يىلى دىراك ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى . ئەمما بۇ ھەقتە ئىزچىل ھالدا ناھايىتى كۆپ ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ ، يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ ماۋجۇتلىقىنى دەلىللەيدىغان بىرەر كەشپىيات ئوتتۇرىغا چىقمىغانلىقتىن ، ئۇ بىر خىل تەسەۋۋۇرنىڭ مەھسۇلى دەپ قارىلىپ كەلگەن . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئاجايىپ غەلىتە خۇسۇسىيەتلىرىمۇ كۆپلىگەن فىزىكا

ئالىملىرىنى ئۇنىڭ مەۋجۇتلىقى توغرىسىدىكى ئىمكانىيەتنى چەتكە قېقىشقا مەجبۇر قىلغان.

لېكىن يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كۈچلۈك ئۆز ئارا تەسىرلەرنىڭ قېلىپلاشقان نەزەرىيىسى ئۈستىدىكى تەتقىقاتلار، يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ مەۋجۇتلىقى ئېھتىماللىقى ناھايىتى يېقىن، ئۇنىڭ نۇرغۇن خۇسۇسىيەتلىرى، ئۇلترا ئۆتكۈزۈچانلىق ھالىتىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە قارىغاندا ئانچىلا غەلىتە ئەمەس دېگەن كۆز قاراشقا ئېلىپ كەلدى. تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن بولمىغىنى شۇكى، ئەگەر يەككە ماگنىت قۇتۇپى مەۋجۇت بولىدىغان بولسا، ئۇ ناھايىتى چوڭ ماسسىغا — تەخمىنەن پروتون ماسسىسىنىڭ 10^{16} ھەسسىسىگە تەڭ بولغان ماسسىغا — ئىگە بولۇشى كېرەك ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ بىر نۇقتىۋى زەررىچە ئەمەسلىكىدۇر.

ئۇنىڭ غايەت چوڭ ماسسىغا ئىگە بولۇشى — ئۇنى ھازىرغىچە يۇقىرى ئېنېرگىيىلىك ئاكسېلېراتورلاردا ھاسىل قىلغىلى بولمىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى، ئېھتىمال ئىنسانلار ئۇنى تەجرىبىخانىدا ياساپ چىقالىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنى ياساپ چىقىش مۇمكىن بولىدىغان بىردىن ـ بىر «تەجرىبىخانا» چوڭ پارتلاشنىڭ دەسلەپكى ھالىتىدە تۇرغان (10^{-35} Sec) كائىنات بولۇشى مۇمكىن. ئۇ ۋاقىتتا، تېمپېراتۇرا ناھايىتى يۇقىرى بولغانلىقتىن ($\sim 10^{30}K$) ئوڭ ـ تەتۈر يەككە ماگنىت قۇتۇپلىرى جۈپ ھالەتتە ھاسىل بولۇپ، كائىناتنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى كېڭىيىشى ۋە تارىيىشىغا ئەگىشىپ نۇرغۇن ئوڭ، تەتۈر يەككە ماگنىت قۇتۇپلىرى يوقالغان، ئەمما خېلى بىر قىسىم يەككە ماگنىت قۇتۇپلىرى ساقلىنىپ قېلىپ ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

يەككە ماگنىت قۇتۇپىنى تەتقىق قىلىش تۆپىكى نەزەرىيىۋى مەسىلىلەردە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن بىزنىڭ كائىناتنى بىلىشىمىز بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. بىر دانە يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ ماسسىسى 10^{16} دانە پروتوننىڭ ماسسىسى بىلەن تەڭ بولغانلىقتىن، كائىناتتىكى يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ سانىنىڭ كائىناتتىكى ماددىلارغا بولغان تەسىرى بەكمۇ چوڭ بولىدۇ. كائىناتتىكى ماددىنىڭ ئومۇمى ماسسىسى كائىناتنىڭ «تەقدىرى» نى يەنە داۋاملىق كېڭىيىپ كېتىۋېرىش ياكى كېڭىيىش تېزلىكى ئاستىلىشىپ، ئاندىن كېيىن تارىيىشتىن ئىبارەت مۇھىم مەسىلىنى بەلگىلەيدۇ. ھازىرقى بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ پەرەز قىلىشىچە كۈچلۈك ئۆز ئارا تەسىر، ئېلېكترو ماگنىتلىق ئۆز ئارا تەسىر ۋە ئاجىز ئۆز ئارا تەسىرلەرنى ئېھتىمال بىر تۇتاش نەزەرىيە بىلەن شەرھلەش مۇمكىن. بۇ نەزەرىيىنىڭ پەرىزى بويىچە باشلانغۇچ كائىناتتا پروتوننىڭ سانى بىلەن يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ سانى ئاساسەن تەڭ بولۇشى كېرەك. لېكىن بۇ يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ سانى بەكمۇ چوڭدۇر. بۇنداق چوڭ سان ئەمەلىي پاكىتقا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى كائىناتنىڭ كېڭىيىش سۈرئىتى كائىناتتىكى ماددىنىڭ ماسسىسىغا مۇناسىۋەتلىك، كائىناتنىڭ كېڭىيىش سۈرئىتىنى تەجرىبە ئارقىلىق ئۆلچەپ چىقىش مۇمكىن. ئەگەر كائىناتتىكى يەككە ماگنىت قۇتۇپىنىڭ سانى شۇنداق كۆپ بولىدىغان بولسا، كائىناتنىڭ كېڭىيىش سۈرئىتى ھازىرقى ئۆلچەپ چىقىلغان سۈرئەتكە ئوخشىمىغان بولاتتى. بۇ مەسىلە ھازىر نۇرغۇن يۇقىرى ئېنېرگىيە فىزىكىسى ئالىملىرى بىلەن كوسمولوگىيە ئالىملىرىنى قايمۇقتۇرماقتا.

ئومۇمەن يەككە ماگنىت قۇتۇپى ھازىرقى يۇقىرى ئېنېرگىيە فىزىكىسى تەتقىق قىلىۋاتقان مەركىزى تېمىلارنىڭ بىرسى بولۇپ قالدى. كىشىلەر پات ئارىدا ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتىنىڭ تەجرىبە ۋە نەزەرىيە جەھەتتە تولۇق ئايدىڭلىشىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتمەكتە.

جاپپار روزى تەرجىمىسى

"زۆرۈر شەرت"، "يېتەرلىك شەرت"، "زۆرۈر ۋە يېتەرلىك شەرت" لەر ھەققىدە ئىزاھلار

ئابدىقەييۇم ئوختى

"زۆرۈر شەرت"، "يېتەرلىك شەرت"، "زۆرۈر ۋە يېتەرلىك شەرت"لەردىن ئىبارەت بۇ ئاتالغۇلار، مۇكەممەل، تولۇق، مەزمۇنلۇق، مۇستەقىل ئۈچ خىل چۈشەنچە بولۇپ، بۇ ئۇقۇملارنىڭ ماتېماتىكىدىكى بولۇپمۇ يۇقۇرى دەرىجىلىك ماتېماتىكىدىكى رولى ئىنتايىن زوردۇر. شۇنىڭدەك ماتېماتىكا لوگىكىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا تولىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر.

يەنى بىلىملىرى تېخى مۇكەممەل بولمىغان ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ مەزمۇنلارنى توغرا تونۇش، پۇختا ئىگىلەش ۋە بىر - بىرىسىدىن پەرق ئېتىش مەسىلىسى قىيىن بىر ئىشتۇر. شۇنداق تۇرۇقلۇق بۇ ئاتالغۇلار ئوتتۇرا مەكتەپ ماتېماتىكا دەرسلىكىدە خەنسۇچىدىن خاتا ھالدا ئالماشتۇرۇپ تەرجىمە قىلىنىپ قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىلگەن. نەتىجىدە ئوقۇغۇچىلارغىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىمۇ ئاز بولمىغان ئاۋارىچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا نۇرغۇن ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بىزدىن بۇ ھەقتە ئىزاھات بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلدى. مەن تۆۋەندە ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇشىغا ئازراق بولسىمۇ ياردىمى بولار دېگەن ئۈمىدتە يۇقۇرقى مەزمۇنلار ئۈستىدە ئازراق ئىزاھات بېرىپ ئۆتىمەن.

1 . زۆرۈر شەرت ھەققىدە

ناھايىتى رۇشەنكى، زۆرۈر دېگەن سۆزنىڭ ئۇيغۇرتىلىدىكى مەنىسى "كەم بولسا بولمايدىغان" دېگەندىن ئىبارەت. "زۆرۈر شەرت"نى چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە تۆۋەندە تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ماتېماتىكىدىن بىر قانچە مىسال كەلتۈرەيلى.

1 . يامغۇر ياققاندا چوقۇم ئاسماندا بۇلۇت بولىدۇ. دېمەك بۇ يەردە يامغۇرنىڭ يېغىشى ئۈچۈن ئاسماندا بۇلۇتنىڭ بولۇشى زۆرۈر شەرتتۇر (كەم بولسا بولمايدىغان شەرتتۇر).

2 . بازاردىن بىر دانە قول سائىتى سېتىۋېلىش ئۈچۈن چوقۇم يانچۇقتا پۇل بولۇشى لازىم. بۇ يەردە پۇلنىڭ بولۇشى سائەت سېتىۋېلىش ئۈچۈن زۆرۈر شەرتتۇر.

www.uyghurkitap.com

3 . بىلىمنىڭ ھايات تۇرۇشى ئۈچۈن سۇنىڭ بولۇشى لازىم، بۇ يەردە بىلىقنىڭ ھاياتلىقى بولۇشى ئۈچۈن سۇنىڭ بولۇشى زۆرۈر شەرتتۇر.

4 . $\angle A$ بىلەن $\angle B$ ئۆز ئارا قارىمۇ - قارشى چوققىلىق بۇلۇڭ بولسا ئۇ ھالدا چوقۇم $\angle A = \angle B$ بولىدۇ. بۇ يەردە $\angle A = \angle B$ بولۇشى $\angle A$ بىلەن $\angle B$ نىڭ قارىمۇ - قارشى چوققىلىق بۇلۇڭ بولۇشىنىڭ زۆرۈر شەرتتۇر.

5 . $\triangle ABC \cong A^1B^1C^1$ بولسا چوقۇم $S = S^1$ بولىدۇ. ئىككى ئۈچ بۇلۇڭنىڭ تەڭ بولۇشى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ مەيدانلىرىنىڭ تەڭ بولۇشى زۆرۈر شەرتتۇر.

6. $y = x$ بولسا ئۇ ھالدا چوقۇم $x^2 = y^2$ بولىدۇ. $y^2 = x^2$ بولۇشى $y = x$ بولۇشىنىڭ زۆرۈر شەرتىدۇر.

7 . چەكسىز كۆپ سانلار قاتارى $\cdots + a_1 \cdots + a_2 + a_i$ نىڭ ھەممە ئەزاسىنىڭ يىغىندىسى تۇراقلىق چەكلىك سان S گە تەڭ بولسا ئۇ ھالدا چوقۇم $\lim\limits_{n \to \infty} a_n = 0$ بولىدۇ. بۇ يەردە قاتارنىڭ ئومۇمى ئەزاسىنىڭ $n \to \infty$ دە لىمىتى نۆل بولۇشى قاتارنىڭ ھەممە ئەزاسىنىڭ يىغىندىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنىڭ زۆرۈر شەرتىدۇر.

8 . ئەگەر $y = f(x)$ فۇنكتسىيەسىنىڭ $x = x_0$ نۇقتىدىكى ھاسىلىسى ماۋجۇت بولسا ئۇ ھالدا بۇ فۇنكتسىيە چوقۇم $x = x^0$ نۇقتىدا ئۈزلۈكسىز بولىدۇ. دىمەك فۇنكتسىيەنىڭ ئۈزلۈكسىز بولۇشى ئۇنىڭ ھاسىلىگە ئىگە بولۇشىنىڭ زۆرۈر شەرتىدۇر.

9. $\triangle ABC$ دا ئەگەر $AB = AC$ بولسا، ئۇ ھالدا چوقۇم $\angle B = \angle C$ بولىدۇ. ئاساسى بۇلۇڭلارنىڭ تەڭ بولۇشى بۇ ئۈچ بۇلۇڭنىڭ تەڭ يانلىق ئۈچ بۇلۇڭ بولۇشىنىڭ زۆرۈر شەرتىدۇر.

10. ox ئوقىغا تىك بولمىغان ئىككى تۈز سىزىق l_1 ۋە l_2 لار ئۆز ئارا تىك بولسا ئۇ ھالدا يانتۇلۇقلىرىنىڭ كۆپەيتمىسى 1 - گە تەڭ بولىدۇ. پاراللېل بولسا يانتۇلۇقلىرى ئۆز ئارا تەڭ بولىدۇ. بۇ يەردە $l_1 \perp l_2$ بولۇشى ئۈچۈن، $K_1K_2 = -1$ بولۇشى، $l \| l_2$ بولۇشى ئۈچۈن K_1K_2 بولۇشى زۆرۈر شەرتلەردۇر. بۇ مىساللاردىن زۆرۈر شەرتكە تۆۋەندىكىدەك ئېنىقلىما بېرەلەيمىز:

1 . ئېنىقلىما: B نەتىجىنىڭ ئورۇنلۇق بولۇشى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان A شەرت B نەتىجىنىڭ زۆرۈر شەرتى دېيىلىدۇ.

ئۇ مۇنداق بەلگىلىنىدۇ: $B \Rightarrow A$

بۇ يەردە شۇنىڭغا دىققەت قىلىشى لازىمكى: ① زۆرۈر شەرت ئورۇنلۇق بولمىسا ئۇ ھالدا نەتىجە ھەرگىز يۈز بەرمەيدۇ. مەسىلەن: سۇ بولمىسا بېلىق ھايات تۇرالمايدۇ. پۇل بولمىسا ھەرگىز سائەت سېتىۋالغىلى بولمايدۇ. ئاساسىدىكى بۇلۇڭلار تەڭ بولمىسا قارشى ياتقان تەرەپلەر تەڭ بولمايدۇ. فۇنكتسىيە ئۈزلۈكسىز بولمىسا ھاسىلىسى ئۈستىدە سۆز ئېچىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ۋاھاكازالار....

② زۆرۈر شەرت ئورۇنلۇق بولغان تەقدىردە نەتىجىنىڭ يۈز بېرىشى ناتايىن. مەسىلەن: ئاسماندا بۇلۇت بولسىمۇ يامغۇرنىڭ يېغىشى ناتايىن. فۇنكتسىيە ئۈزلۈكسىز بولسىمۇ ئۇنىڭ ھاسىلىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ناتايىن. مەيدانلىرى تەڭ بولغان ئۈچ بۇلۇڭنىڭ چوقۇم تەڭ ئۈچ بۇلۇڭ بولۇشى ناتايىن.

③ بىر مەسىلىدە نەتىجىنىڭ ئورۇنلۇق بولۇشى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان زۆرۈر شەرت بىرلا بولماستىن بىر قانچە بولۇشى مۇمكىن.

مەسىلەن: سىز قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىمەن دېسىڭىز بۇ ئىش ئەمەلگە ئېشىش ئۈچۈن بىرىنچى سىزنى قەشقەردىن قويۇۋېتىشى لازىم. ئىككىنچى، ئۈرۈمچىدىن قانداقتۇر بىر ئورۇن سىزنى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشى لازىم. بۇ ئىككى شەرت تەڭ كۈچلۈك شەرتلەردۇر.

كومپلېكس ئۆزگۈرۈچى فۇنكتسىيىنىڭ ئانالىتىك بولۇشى ئۈچۈن ① فۇنكتسىيىنىڭ ئۆزلۈكسىز بولۇشى زۆرۈر. ② كوشى — رىمان شەرتى ئورۇنلۇق بولۇشى زۆرۈر. بۇلارمۇ تەڭ كۈچلۈك زۆرۈر شەرتلەردۇر.

2. يېتەرلىك شەرت ھەققىدە

2- ئېنىقلىما: B نەتىجىنىڭ ئورۇنلۇق بولۇشى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان A شەرت يېتەرلىك شەرت دېيىلىدۇ.

ئۇ مۇنداق بەلگىلىنىدۇ: $A \Rightarrow B$.

بۇ A شەرت ئورۇنلۇق بولغاندا چوقۇم B نەتىجە ئورۇنلۇق بولىدۇ دېگەنلىكتۇر. مەسىلەن:

1. $\triangle ABC$ دا $AB = AC$ بولۇشى ئۈچۈن $\angle B = \angle C$ بولۇشى يېتەرلىكتۇر.

2. بىر ئۈچ بۇلۇڭدا بىر تەرەپكە چۈشۈرۈلگەن مېدىيانە شۇ تەرەپنىڭ يېرىمىغا تەڭ بولۇشى ئۈچۈن شۇ بۇلۇڭ تىك بۇلۇڭ بولۇشى يېتەرلىكتۇر.

3. يۈز سوملۇق قول سائىتى سېتىپ ئېلىش ئۈچۈن يانچۇقتا يۈز سوم پۇلنىڭ بولۇشى يېتەرلىكتۇر. بۇ يەردە شۇنىڭغا دىققەت قىلىشى لازىمكى:

① نەتىجىنىڭ ئورۇنلۇق بولۇشى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان شەرتتىن ئارتۇق شەرتلەرنىڭ بېرىلىشى ماتېماتىكىدا غەلىتە، بىنورمال ئەھۋال بولۇپ، بۇ خىل ئەھۋال ماتېماتىكىلىق جۈملەلەردە يۈز بېرىپ قالسا ئۇ ھالدا بۇ ماتېماتىكىدىكى لوگىكا قوپاللىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىزنىڭ يېتەرلىك شەرت دېگىنىمىز بۇ خىل ئەھۋالنى كۆزدە تۇتمايدۇ. پەقەت شۇ ئىشنىڭ يۈز بېرىشى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان شەرتلا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن: ئىككى دانە تىك بۇلۇڭلۇق ئۈچ بۇلۇڭنىڭ ئۆز ئارا ئوخشاش بولۇشى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بىردىن تار بۇلۇڭى تەڭ بولۇشى يېتەرلىكتۇر. ئۇنداق دېيىلمەستىن ئىككى تىك بۇلۇڭلۇق ئۈچ بۇلۇڭنىڭ ئوخشاش بولۇشى ئۈچۈن بىردىن تار بۇلۇڭى تەڭ ھەم ئىككى تەرىپى تاناسىپ تۇرۇشى لازىم دېيىلسە ئۇ ھالدا سىز بۇ مەسىلىنى كۆرگەندىن كېيىنلا غەلىتىلىك ھېس قىلىسىز. يۈز يۈەنلىك سائەتنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن يېنىمىزدا پەقەت 100 سومنىڭلا بولۇشى يېتەرلىك. ئۇنىڭدىن ئوشۇق پۇلنىڭ بولۇشى بۇ ئىش يۈز بېرىش ئۈچۈن ئەھمىيەتسىزدۇر.

3. زۆرۈر ۋە يېتەرلىك شەرت ھەققىدە

"زۆرۈر ۋە يېتەرلىك" دېگەن بۇ بىر پۈتۈن ئاتالغۇ بولۇپ ئۇنىڭدىكى زۆرۈر بىلەن يېتەرلىك دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ "يېتەرلىك ۋە زۆرۈر" دەپ ئاتىساقمۇ بولۇۋېرىدۇ. ئەمما ئالدىدىكىدەك ئاتاش كېيىنكى ئاتاشقا قارىغاندا ئاتاشقا ئەپلىك، لوگىكىسى كۈچلۈكرەك بولىدۇ. شۇڭا ئالدىدىكىدەك ئاتاشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

www.uyghurkitap.com

3 ـ ئېنىقلىما: نەتىجىنىڭ ئورۇنلۇق بولۇشى ئۈچۈن بىرلا ۋاقىتتا ھەم زۆرۈر ھەم يېتەرلىك بولىدىغان شەرت زۆرۈر ۋە يېتەرلىك شەرت دېيىلىدۇ. ئۇ مۇنداق بەلگىلىنىدۇ: $A \leftrightarrow B$.

مەسىلەن: 1. $\triangle ABC$ دا $AB = AC$ بولۇشى ئۈچۈن $\angle B = \angle C$ بولۇشى زۆرۈر ۋە يېتەرلىك شەرتتۇر.

2. $p(x_0, y_0)$ نۇقتا $x^2 + y^2 = 1$ چەمبەر ئۈستىدە بولۇشى ئۈچۈن $x_0^2 + y_0^2 = 1$ بولۇشى زۆرۈر ۋە يېتەرلىكتۇر.

3. ئىككى تۈز سىزىق l_1 بىلەن l_2 لارنىڭ ① ئۆز ئارا تىك بولۇشى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ يانتۇلۇقلىرىنىڭ كۆپەيتمىسى -1 گە تەڭ بولۇشى ② پاراللېل بولۇشى ئۈچۈن يانتۇلۇقلىرى ئۆز ئارا تەڭ بولۇشى زۆرۈر ۋە يېتەرلىكتۇر. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، بەزى ئاددىي جەريانلاردا زۆرۈر شەرتلەر بىلەن يېتەرلىك شەرتلەر ناھايىتى روشەن بولىدۇ. كىشىلەر مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بىلەنلا ئۇلارنى دەرھال پەرق ئېتەلەيدۇ. مەسىلەن: يامغۇر ياققاندا ئاسماندا بۇلۇتنىڭ بولۇشىنى كىشىلەر دەرھاللا ھېس قىلالايدۇ. ئەمما مۇرەككەپ جەريانلاردا ئۇلارنى پەرق ئېتىش ئانچە ئاسان ئەمەس. بۇنداق ۋاقىتتا ھېسسىياتقا تايىنىپلا خۇلاسە چىقىرىپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئۇنى چوڭقۇر ئىسپاتلاش لازىم.

مەسىلەن: $y = f(x)$ فۇنكسىيىسىنىڭ $x = x_0$ نۇقتىدىكى ھاسىلىسى $f'(x_0)$ مەۋجۇت بولۇشى ئۈچۈن بۇ فۇنكسىيە شۇ نۇقتىدا ئۈزلۈكسىز بولۇشى زۆرۈر ئىكەنلىكىنى تۆۋەندىكىچە ئىسپاتلايمىز:

ئالايلى: $f'(x_0)$ مەۋجۇت بولسۇن. بۇ دېگەنلىك:

$$\lim_{x \to x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} = f'(x_0) \text{ مەۋجۇت}$$

دېگەنلىكتۇر. ئەمدى بىز $f(x)$ نىڭ $x = x_0$ نۇقتىدا

$$\lim_{x \to x_0} f(x) = f(x_0)$$

بولۇشىنى ئىسپات قىلىشىمىز لازىم.

$$\because \lim_{x \to x_0} [f(x) - f(x_0)] = \lim_{x \to x_0} \left[\frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} (x - x_0)\right]$$

$$= \lim_{x \to x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} \cdot \lim_{x \to x_0} (x - x_0) = f'(x_0) \cdot 0 = 0$$

$$\therefore \lim_{x \to x_0} f(x) = f(x_0)$$

ئورۇنلۇق.

ياكى $f(x)$ نىڭ $x = x_0$ نۇقتىدا ئۈزلۈكسىز بولۇشىنى تۆۋەندىكىچە ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.

$$\lim_{x \to x_0} \frac{f(x)-f(x_0)}{x-x_0} = f^1(x_0)$$ چۈنكى

ماۋجۇت. ھەمدە $x \to x_0$ بولغاندا $(x-x_0)$ چەكسىز كىچىك مىقداردۇر.

شۇڭا $[f(x)-f(x_0)]$ مۇ چەكسىز كىچىك مىقدار بولۇپ. $(x-x_0)$ بىلەن بىر خىل تەرتىپلىك چەكسىز كىچىك مىقداردۇر.

$$\therefore \lim_{x \to x_0} [f(x)-f(x_0)] = 0 \qquad \therefore \lim_{x \to x_0} f(x) = (x_0)$$

$f(x)$ فۇنكسىيەسىنىڭ $x=x_0$ نۇقتىدا ئۈزلۈكسىز بولۇشى ئۇنىڭ شۇ نۇقتىدا ھاسىلىسى مەۋجۇت بولۇشى ئۈچۈن يېتەرلىك بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بىر مىسال كەلتۈرۈش كۇپايىدۇر.

رۇشەنكى

$$f(x) = |x| = \begin{cases} x & x > 0 \\ 0 & x = 0 \\ -x & x < 0 \end{cases}$$ فۇنكسىيىسى پۈتۈن سان ئوقىدا ئۈزلۈكسىز

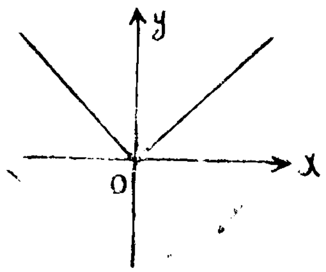

جۈملىدىن $x=0$ نۇقتىدىمۇ ئۈزلۈكسىزدۇر

ئۇنىڭ گىرافىكى تۆۋەندىكىچە بولىدۇ.

$x=0$ نۇقتىدىكى ھاسىلىسىنى تەكشۈرۈشى ئۈچۈن ئوڭ ۋە سول لىمىتىنى تاپايلى.

$$\lim_{x \to 0-0} \frac{f(x)-f(x_0)}{x-x_0} = \lim_{x \to 0-0} \frac{-x-0}{x-0} = -1$$

$$\lim_{x \to +0} \frac{f(x)-f(x_0)}{x-x_0} = \lim_{x \to +0} \frac{x-0}{x-0} = 1$$

$$f^1(0-0) \neq f^1(0+0)$$

شۇڭا $f^1(0)$ مەۋجۇت ئەمەس.

خۇلاسە: زۆرۈر شەرت، يېتەرلىك شەرت، زۆرۈر ۋە يېتەرلىك شەرت دېگەن بۇ ئۇقۇملار مۇستەقىل، تولۇق مەنىلىك ئاتالغۇلار بولۇپ زۆرۈر شەرتنىڭ يېتەرلىك شەرت بولۇشى ناتايىن. يېتەرلىك شەرتنىڭ زۆرۈر شەرت بولۇشىمۇ ناتايىن.

زۆرۈر ۋە يېتەرلىك شەرتتە بولسا، زۆرۈر شەرت ئەينى ۋاقىتتا ھەم يېتەرلىك شەرتتۇر. يېتەرلىك شەرت ئەينى ۋاقىتتا ئوخشاشلا زۆرۈر شەرتتۇر.

AltunOq

لىمىتنى ئىسپاتلاش ۋە ھېسابلاش ئۇسۇلى

گەن جىڭجى

بۇ ـ دىففېرېنسىال، ئىنتېگرال ئىلمىنى سۆزلەش ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەنلىرىدۇر. سەۋىيەم چەكلىك بولغانلىقتىن كەمچىلىك ـ خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئى. شۇڭا كەڭ كىتابخانلارنىڭ تەنقىت قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقىنىڭ لىمىتى

1 . ئېنىقلىمىدىن پايدىلىنىپ لىمىتنى تەكشۈرۈش:

لىمىتنىڭ ئېنىقلىمىسى بەزى لىمىتنى ھېسابلاشنىڭ ھېچقانداق ئۇسۇلى بىلەن تەمىنلىمەيدۇ. لېكىن ئېنىقلىمىدىن پايدىلىنىپ لىمىتنى تەكشۈرۈش مۇمكىن.

چەكلىك لىمىت: ئەگەر ئىختىيارى ئالدىن بېرىلگەن $0<\varepsilon$ غا نىسبەتەن، دائىم بىر ناتورال سان $N=N(\varepsilon)$ ماۋجۇت بولۇپ، $n>N$ بولغاندا

$$|x_n - a|<\varepsilon$$

تەڭسىزلىك ئورۇنلۇق بولسا ئۇ ھالدا، سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى $\{x_n\}$ نىڭ لىمىتى a ياكى a غا يېقىنلىشىدۇ دېيىلىدۇ. ئۇ:

$$\lim_{n\to\infty} x_n = a$$

دەپ يېزىلىدۇ.

خۇسۇسى ھالدا ئەگەر سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى $\{x_n\}$ نىڭ لىمىتى 0 بولسا، ئۇ ھالدا سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى $\{x_n\}$ چەكسىز كىچىك مىقدار ياكى چەكسىز كىچىكلىك دېيىلىدۇ. چەكلىك لىمىتكە ئىگە بولىدىغان سانلار، ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى يىراقلاشقۇچى دېيىلىدۇ.

چەكسىز لىمىت: ئەگەر ئىختىيارى بېرىلگەن $R>0$ غا نىسبەتەن، دائىم بىر ناتۇرال سان $N=N($ع$)$ ماۋجۇت بولۇپ، $n>N$ بولغاندا

$$|x_n|>R$$

تەڭسىزلىك ئورۇنلۇق بولسا، ئۇ ھالدا سانلار ئارقىمۇ - ئارقىلىقى $\{x_n\}$ چەكسىز چوڭ مىقدار ياكى چەكسىز چوڭلۇق دېيىلىدۇ. ئۇ

$$\lim_{n\to\infty} x_n=\infty$$

دەپ يېزىلىدۇ.

چەكسىز چوڭ مىقدار بولسا ∞ گە يېراقلىشىدىغان سانلار ئارقىمۇ - ئارقىلىقىدۇر.

تەكشۈرۈش ئۇسۇلى:

1 . سانلار ئارقىمۇ - ئارقىلىقى $\{x_n\}$ نىڭ ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ تەڭسىزلىك

$|x_n|>R$ ياكى $|x_n-a|<$ ع

نى يېشىپ $N($ع$)$ نى ياكى $N(R)$ نى كەلتۈرۈپ چىقىرىمىز.

2 . ئەگەر

$|x_n|>|Z_n|$ ياكى $|x_n-a|\leqslant y_n$ بولۇپ،

$|x_n|>R$ ياكى $|x_n-a|<$ ع

تەڭسىزلىكلەرنىڭ ئورۇنلۇق بولۇشى ئۈچۈن، پەقەت:

$|y_n|<$ ع ياكى $|Z_n|>R$

تەڭسىزلىكلەر ئورۇنلۇق بولسىلا بولىدۇ.

يۇقۇرىدىكى كۈچەيتىلگەن تەڭسىزلىكلەردىن $N($ع$)$ ياكى $N(R)$ نى تېپىش دائىم بىزگە ئوڭايلىق تۇغدۇرىدۇ.

3 . ئەڭ كىچىك $N($ع$)$ ياكى $N(R)$ نى تېپىش تەلەپ قىلىنمايدۇ. پەقەت تېپىلغان $N($ع$)$ ياكى $N(R)$ لار $n>N$ بولغاندا،

$|x_n|>R$ ياكى $|x_n-a|<$ ع

تەڭسىزلىكلەرنى ئورۇنلۇق قىلسىلا بولىدۇ. شۇڭلاشقا تەڭسىزلىكلەرنى يېشىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن، تېپىلغان $N($ع$)$ ياكى $N(R)$ لارمۇ ئوخشىمايدۇ.

1 - مىسال: سانلار ئارقىمۇ - ئارقىلىقى:

$$1,\ \frac{1}{2},\ \frac{1}{3},\ \frac{1}{4},\ \dots\ \frac{1}{n}\ \dots$$

$$-1,\ -\frac{1}{2},\ -\frac{1}{3},\ -\frac{1}{4},\ \ldots,\ -\frac{1}{n}\ \ldots\ldots$$

$$1,\ -\frac{1}{2},\ \frac{1}{3},\ -\frac{1}{4},\ \ldots,\ \frac{(-1)^{n-1}}{n}\ \ldots\ldots$$

لارنىڭ ھەممىسىنىڭ لىمىتى 0 بولىدىغانلىقىنى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات: $|x_n - 0| = \frac{1}{n}$

بولغانلىقتىن ئىختىيارى بېرىلگەن $\varepsilon>0$ غا نىسبەتەن

$$\frac{1}{n} < \varepsilon$$

تەڭسىزلىكىنىڭ ئورۇنلۇق بولۇشى ئۈچۈن پەقەت $n > \frac{1}{\varepsilon}$ تەڭسىز ئورۇنلۇق بولسا بولدى.

دېمەك، ئىختىيارى بېرىلگەن $\varepsilon>0$ غا نىسبەتەن دائىم شۇنداق بىر ناتۇرال سان $N = \left[\frac{1}{\varepsilon}\right]^{(*)}$ مەۋجۇتكى $n>N$ بولغاندا يەنى $n > N+1 = \left[\frac{1}{\varepsilon}\right]+1 > \frac{1}{\varepsilon}$ بولغاندا

$$|x_n| = \frac{1}{n} < \varepsilon$$

بولىدۇ.

ئېنىقلىمىغا ئاساسەن بىلەلەيمىزكى:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1}{n} = 0$$

$$\lim_{n\to\infty}\left(-\frac{1}{n}\right) = 0$$

$$\lim_{n\to\infty}\frac{(-1)^{n-1}}{n} = 0$$

2. مىسال: سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى:

$$1,\ \frac{3}{2},\ \frac{1}{3},\ \frac{3}{4},\ \frac{1}{5}\ \ldots\ldots\ldots\ \frac{2+(-1)^n}{n}\ \ldots\ldots\ldots$$

(*) $[x]$: x دىن ئېشىپ كەتمەيدىغان ئەڭ چوڭ پۈتۈن سانىنىڭ لىمىتى 0 بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاش كېرەك.

ئىسپات :

$$|x_n - 0| = \frac{2+(-1)^n}{n} \leq \frac{3}{n}$$

بولغانلىقتىن

$$|x_n| < \varepsilon$$

تەڭسىزلىكىنىڭ ئورۇنلۇق بولۇشى ئۈچۈن ، پەقەت تەڭسىزلىك

$n > \frac{3}{\varepsilon}$ يەنى $\frac{3}{n} < \varepsilon$

ئورۇنلۇق بولسا بولدى .
دېمەك : ئىختىيارى بېرىلگەن $\varepsilon > 0$ غا نىسبەتەن ، دائىم شۇنداق بىر ناتۇرال سان

$N = \left[\frac{3}{\varepsilon}\right]$ مەۋجۇتكى $n > N$ بولغاندا

$$\left|\frac{2+(-1)^n}{n}\right| < \varepsilon$$

ئورۇنلۇق بولىدۇ .

ئېنىقلىمىغا ئاساسەن بىلەلەيمىزكى:

$$\lim_{n \to \infty} \frac{2+(-1)^n}{n} = 0$$

3 ـ مىسال : سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى

$$0, 1, 0, \frac{1}{2}, 0, \frac{1}{3}, \ldots\ldots, \frac{1+(-1)^n}{n}, \ldots\ldots$$

نىڭ لىمىتى 0 بولغانلىقىنى ئىسپات قىلىش كېرەك .

ئىسپات :

$$|x_n - 0| = \left|\frac{1+(-1)^n}{n}\right| < \frac{2}{n}$$

بولغانلىقتىن، 2 ـ مىسالدىكىگە ئوخشاش، ئىختىيارى بېرىلگەن $\varepsilon > 0$ غا نىسبەتەن، دائىم شۇنـ

داق ناتۇرال سان $N = \left[\frac{2}{\varepsilon}\right]$ مەۋجۇتكى $n > N$ بولغاندا

$\frac{1+(-1)^n}{n}$ ، ع . .

ئورۇنلۇق بولىدۇ . ئىنىقلىمىغا ئاساسەن :

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1+(-1)^n}{n}=0$$

ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز .

يۇقۇرىدىكى 3 مىسالدىكى سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقنىڭ ھەممىسىنىڭ لىمىتى 0 . لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى ئوخشىمايدۇ :

$\left\{\frac{1}{n}\right\}$ مانا تون كېمىيىپ 0 گە ئىنتىلىدۇ .

$\left\{-\frac{1}{n}\right\}$ مانا تون ئۆسۈپ 0 گە ئىنتىلىدۇ .

$\left\{\frac{(-1)^n}{n}\right\}$ بولسا باشلىنىش نۇقتىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تەۋرىنىپ تۇرۇپ ، 0 گە ئىنتىلىدۇ . لېكىن 0 گە يېتەلمەيدۇ .

$\left\{\frac{2+(-1)^n}{n}\right\}$ بولسا ، بىردەم 0 گە يېقىنلىشىپ ، بىردەم 0 دىن يىراقلىشىدۇ . لېكىن ئاخىرقى ھېساپتا 0 گە ئىنتىلىدۇ .

$\left\{\frac{1+(-1)^n}{n}\right\}$ بولسا ، 0 بىلەن $\frac{1}{n}$ نىڭ ئارىسىدا سەكرەپ تۇرۇپ 0 گە ئىنتىلىدۇ، بەلكى چەكسىز قېتىم 0 نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ ھالەتلەر لىمىتنى تەتقىق قىلىشتا ئانچە ئەھمىيەتلىك ئەمەس، مۇھىم بولغىنى شۇكى x چەكسىز چوڭايغاندا، سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقنىڭ قىممەتلىرى بىلەن لىمىت قىممىتىنىڭ ئايرىمىسىنىڭ مۇتلەق قىممىتى خالىغانچە كىچىك بولۇشى كېرەك.

4 ـ مىسال: سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى :

$$0.1,\ 0.11,\ 0.111\ \cdots\ \underbrace{0.111\cdots1}_{n\ \text{دانە}}$$

نىڭ لىمىتى $\frac{1}{9}$ بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاش كېرەك.

ئىسپات :

$$\left| x_n - \frac{1}{9} \right| = \left| \overbrace{0.111\cdots1}^{n \text{ دانە}} - \frac{1}{9} \right|$$

$$= \left| \frac{\overbrace{999\cdots9}^{n \text{ دانە}} - 10^n}{9.10^n} \right| = \frac{1}{9.10^n} < \frac{1}{10^n}$$

بولغانلىقتىن، ئىختىيارى بېرىلگەن $0<\varepsilon$ غا نىسبەتەن

$$\left| x_n - \frac{1}{9} \right| < \varepsilon$$

ئورۇنلۇق بولىشى ئۈچۈن، پەقەت

$\frac{1}{10^n}<\varepsilon$ يەنى $n>lg\frac{1}{\varepsilon}$ ئورۇنلۇق بولسا بولدى.

دىمەك: ئىختىيارى بېرىلگەن $0<\varepsilon$ غا نىسبەتەن دائىم ناتۇرال سان $N=[lg\frac{1}{\varepsilon}]$ ماۋجۇتكى، $n>N$ بولغاندا

$$\left| \lim_{n\to\infty} \underbrace{0.111\cdots1}_{n \text{ دانە}} - \frac{1}{9} \right| < \varepsilon$$

ئورۇنلۇق. ئېنىقلىمىغا ئاساسەن بىلەلەيمىزكى:

$$\lim_{n\to\infty} \underbrace{0.111\cdots1}_{n \text{ دانە}} = \frac{1}{9}$$

5 ـ مىسال: $\lim_{n\to\infty} \frac{n^2-n+S}{3n^2+Sn-4} = \frac{1}{3}$

نى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات:

ئۇيغۇر كىتاب تورىبكىتى www.uyghurkitap.com

$$\left|\frac{n^2-n+2}{3n^2-2n-4}-\frac{1}{3}\right|=\frac{5}{3}\left|\frac{n-2}{3n^2+2n-4}\right|$$

بولغانلىقتىن $n>2$ بولغاندا،

$$\frac{n-2}{3n^2+2n-4}<\frac{n}{3n^2}-\frac{1}{3n}$$

بولىدۇ. تەڭسىزلىك

$$\left|\frac{n^2-n+2}{3n^2+2n-4}-\frac{1}{3}\right|<\varepsilon$$

نىڭئورۇنلۇق بولۇشى ئۈچۈن پەقەت:

$$\frac{5}{9}\cdot\frac{1}{4}<\varepsilon$$

يەنى : $n>\frac{5}{9\varepsilon}$ ئورۇنلۇق بولسابولىدى.

دېمەك، ئىختىيارى بېرىلگەن $0<\varepsilon$ غا نىسبەتەن دائىم شۇنداق بىر تاتۇرال سان

$$N=max\left\{\left[\frac{5}{9\varepsilon}\right],2\right\}$$

ماۋجۇتكى

(بۇ يەردە $\left[\frac{5}{9\varepsilon}\right]$ بىلەن 2 نىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ بىرىنى N ئۈچۈن قوبۇل قىلىمىز)

$n>N$ بولغاندا

$$\left|\frac{n^2-n+2}{3n^2+2n-4}-\frac{1}{3}\right|<\varepsilon$$

ئورۇنلۇق بولىدۇ. ئېنىقلىمىغا ئاساسەن بىلەلەيمىزكى:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{n^2-n+2}{3n^2+2n-4}=\frac{1}{3}$$

6 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}q^n=0\ (q<1)$$

نى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات:

$$|q^n-0|=|q|^n$$

بولغانلىقتىن

$$|q|^n<\varepsilon$$

ئورۇنلۇق بولىشى ئۈچۈن، پەقەت

$n\ln|q|<\ln\varepsilon$ يەنى $n<\frac{\ln\varepsilon}{\ln|q|}$ بولسا بولىدۇ. (بۇنىڭدا $\ln|q|<0$).

دېمەك، ئىختىيارى بېرىلگەن $0<\varepsilon$ غا نىسبەتەن دائىم ناتۇرال سان

$$N=\left[\frac{\ln\varepsilon}{\ln|q|}\right]$$

ماۋجۇتكى، $n<N$ بولغاندا

$$|q|^n<\varepsilon$$

ئورۇنلۇق. ئېنىقلىمىغا ئاساسەن بىلەلەيمىزكى:

$$\lim_{n\to\infty} q^n=0$$

7 - مىسال: تەڭ نىسبەتلىك چەكسىز كېمەيگۈچى سانلار ئارقىمۇ - ئارقىلىقى $\{aq^{n-1}\}$ نىڭ يىغىندىسى $\frac{a}{1-q}$ غا تەڭ ئىكەنلىكىنى $(a>0)$ ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات:

چەكسىز ئارقىمۇ - ئارقىلىقنىڭ يىغىندىسى ئۇنىڭ دەسلەپكى n ئەزاسىنىڭ يىغىندىسى S_n نىڭ $(n\to\infty)$ دىكى لىمىتىدىن ئىبارەت.

$$S=\frac{a-aq^n}{1-q}=\frac{a}{1-q}-\frac{a}{1-q}q^n$$

www.uyghurkitap.com

$$\left| S_n - \frac{a}{1-q} \right| = \frac{a}{1-q} \left| q \right|^n$$

بولغانلىقتىن ئىختىيارىي بېرىلگەن $0<\varepsilon$ غا نىسبەتەن، تەڭسىزلىك

$$\left| S_n - \frac{a}{1-q} \right| < \varepsilon$$

نىڭ ئورۇنلۇق بولىشى ئۈچۈن، پەقەت:

$$\frac{a}{1-q} \left| q \right|^n < \varepsilon \quad \text{يەنى :} \quad n > \frac{\ln \frac{1-n}{a}\varepsilon}{\ln|q|}$$

($\ln|q|<0$) ئورۇنلۇق بولسا بولىدى.

دېمەك ئىختىيارى بېرىلگەن $0<\varepsilon$ غا نىسبەتەن دائىم ناتۇرال سان

$$N = \left[\frac{\ln \frac{1-q}{a}\varepsilon}{\ln|q|} \right]$$

ماۋجۇتكى $N < n$ بولغاندا

$$\left| S_n - \frac{a}{1-q} \right| < \varepsilon$$

ئورۇنلۇق.

ئېنىقلىمىغا ئاساسەن بىلەلەيمىزكى

$$S = \lim_{n\to\infty} S_n = \frac{a}{1-q}$$

8 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty} \sqrt[n]{a} = 1 \qquad (a>1)$$

نى ئىسپاتلاش كېرەك.

ئىسپات :

$$|x_n - 1| = \sqrt[n]{a} - 1$$

بولغانلىقتىن ئىختىيارى بېرىلگەن $0 <$ ع غا نىسبەتەن، تەڭسىزلىك

$$|\sqrt[n]{a} - 1| = a^{\frac{1}{n}} - 1 < ع$$

نىڭ ئورۇنلۇق بولىشى ئۈچۈن، پەقەت (ع + 1)$\frac{1}{n} < \log_a$ يەنى $n > \frac{1}{\log_a (1+ع)}$

ئورۇنلۇق بولسا بولدى.

دېمەك، ئىختىيارى بېرىلگەن $0 <$ ع غا نىسبەتەن دائىم ناتۇرال سان

$$N = \left[\frac{1}{\lg_a (1+ع)}\right]$$

ماۋجۇتكى، $n > N$ بولغاندا

$$|\sqrt[n]{a} - 1| < ع$$

ئورۇنلۇق. ئېنىقلىمىغا ئاساسەن بىز

$$\lim_{n \to \infty} \sqrt[n]{a} = 1$$

نى ئىسپات قىلدۇق.

2 ـ ئۇسۇل.

$$\sqrt[n]{a} - 1 = \frac{a - 1}{(a^{\frac{1}{n}})^{n-1} + (a^{\frac{1}{n}})^{n-2} + \cdots + a^{\frac{1}{n}} + 1} < \frac{a-1}{n}$$

ئىختىيارى بېرىلگەن $0 <$ ع غا نىسبەتەن:

$$|\sqrt[n]{a} - 1| < ع$$

نىڭ ئورۇنلۇق بولۇشى ئۈچۈن، پەقەت:

$\frac{a-1}{n} <$ ع يەنى $n > \frac{a-1}{ع}$ بولسىلا بولدى.

Altun0q

ئۇيغۇر كىتاب تورىكى www.uyghurkitap.com

دېمەك، ئىختىيارى بېرىلگەن $\varepsilon>0$ غا نىسبەتەن دائىم شۇنداق بىر ناتۇرال سان

$$N=\left[\frac{a-1}{\varepsilon}\right]$$

ماۋجۇتكى، $n>N$ بولغاندا

$$\left|\sqrt[n]{a}-1\right|<\varepsilon$$

بولىدۇ. ئېنىقلىمىغا ئاساسەن:

$$\lim_{n\to\infty}\sqrt[n]{a}=1$$

ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

بۇ مىسال بىزگە، كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىمىغانلىقى بىلەن ئېرىشىلگەن N نىڭمۇ ئوخشىمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

9 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\sqrt[n]{n}=1$$

نى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات:

$\sqrt[n]{n}-1=a$ دەپ پەرەز قىلساق، $n\geqslant 2$ بولغاندا

$$n=(1+a)^{n}=1+na+\frac{n(n-1)}{2}a^{2}+\cdots+a^{n}>\frac{n(n-1)}{2}a^{2}$$

بولىدۇ. بۇ ھالدا $a^{2}<\frac{2}{n-1}$ يەنى

$$\left|\sqrt[n]{n}-1\right|<\sqrt{\frac{2}{n-1}}$$

بولىدۇ. ئىختىيارى بىرلىگەن $\varepsilon>0$ غا نىسبەتەن، تەڭسىزلىك

$$\left|\sqrt[n]{n}-1\right|<\varepsilon$$

نىڭ ئورۇنلۇق بولىشى ئۈچۈن، پەقەت،

$$n>1+\frac{2}{\varepsilon^2} \quad \text{ياكى} \quad n>\frac{\varepsilon^2+2}{\varepsilon^2} \quad \text{يەنى} \quad \frac{2}{n-1}<\varepsilon^2$$

ئورۇنلۇق بولسىلا بولىدى.

دېمەك، ئىختىيارى بىرلىگەن $\varepsilon>0$ غا نىسبەتەن دائىم شۇنداق بىر ناتۇرال سان

$$N=\max\left\{\left[\frac{2}{\varepsilon^2}\right],\ 2\right\}$$

ماۋجۇتكى $n>N$ بولغاندا

$$\left|\sqrt[n]{n}-i\right|<\varepsilon$$

ئورۇنلۇق بولىدۇ. ئىنىقلىمىغا ئاساسەن:

$$\lim_{n\to\infty}\sqrt[n]{n}=1$$

ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

10 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{n}{a^n}=0 \quad (a<0)$$

نى ئىسپات قىلىش كېرەك.

$a=1+\lambda \quad (\lambda>0)$ دەپ پەرەز قىلساق $n\geqslant 2$ بولغاندا

$$a^n=(1+\lambda)^n>\frac{n(n-1)}{2}\lambda^2$$

يەنى:

$$\frac{n}{a^n}<\frac{2}{(n-1)\lambda^2}=\frac{2}{(n-1)(1-a)^2}$$

www.uyghurkitap.com

بولىدۇ. ئىختىيارى بېرىلگەن $\varepsilon>0$ غا نىسبەتەن تەڭسىزلىك

$$\frac{n}{a^n}<\varepsilon$$

نىڭ ئورۇنلۇق بولىشى ئۈچۈن، پەقەت

$$\frac{2}{(n-1)(1-a)^2}<\varepsilon$$ ياكى $$n>1+\frac{2}{\varepsilon(1-a)^2}$$ ئورۇنلۇق بولىشى كېرەك

دىمەك، ئىختىيارى بېرىلگەن $\varepsilon>0$ نىسبەتەن دائىم ناتۇرال سان

$$N=\max\left\{\left[1+\frac{2}{\varepsilon(1-o)^2}\right],\ 2\right\}$$

ماۋجۇتكى $n>N$ بولغاندا

$$\frac{n}{a^n}<\varepsilon$$

ئورۇنلۇق، ئېنىقلىمىغا ئاساسەن:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{n}{a^n}=0$$

ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

11 - مىسال: $a<b$، شۇنىڭدەك $x_1=b$، $x_0=a$ ۋە $x_n=\frac{x_{n-1}+x_{n-2}}{2}\ (n\geq2)$

بولسا x_n نىڭ لىمىتى $\frac{a+2b}{3}$ بولىدىغانلىقىنى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات كەلتۈرۈش پورمىلاسى:

$x_n-x_{n-1}=-\frac{1}{2}(x_{n-2}-x_{n-1})$ بولغانلىقتىن

$$x_1-x_0=b-a$$
$$x_2-x_1=-\frac{1}{2}(x_1-x_0)=(-\frac{1}{2})(b-a)$$
$$x_3-x_2=-\frac{1}{2}(x_2-x_1)=(\frac{1}{2})^2(b-a)$$

....

$$x_n - x_{n-1} = -\frac{1}{2}(x_{n-2}) = (-\frac{1}{2})^{n-1}(b-a)$$

بولىدۇ. يۇقۇرىدىكى ئەپادىلارنى ئۆز - ئارا قوشساق:

$$x_n - x_0 = (b-a)\left[1+\left(-\frac{1}{2}\right)+\left(\frac{1}{2}\right)^2+\cdots\cdots+\left(-\frac{1}{2}\right)^{n-1}\right]$$

$$=\frac{1-(-\frac{1}{2})^n}{1+\frac{1}{2}}(b-a)$$

$$=\frac{2}{3}(b-a)-\frac{2}{3}\left(-\frac{1}{2}\right)^n(b-a)$$

دېمەك:

$$x_n = \frac{a+2b}{3}-\frac{2}{3}(b-a)\left(\frac{1}{2}\right)^n$$

بولىدۇ. ئىختىيارى بىرىلگەن $0<ع$ غا نىسبەتەن

$$\left| x_n - \frac{a+2b}{3}\right| < ع$$

نىڭ ئورۇنلۇق بولۇشى ئۈچۈن پەقەت،

$$\left|\frac{2}{3}(b-a)\left(\frac{1}{2}\right)^n\right| < ع$$

يەنى:

$$n > loy_2 \frac{2(b-a)}{3ع}$$

ئورۇنلۇق بولسا بولدى.

دېمەك، ئىختىيارى بىرىلگەن $0<ع$ غا نىسبەتەن دائىم شۇنداق بىر ناتورال سان

$$N = \left[\log_2 \frac{2(b-a)}{3ع}\right]$$

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

ماۋجۇتكى، $n>N$ بولغاندا

$$\left| x_n - \frac{a+2b}{3} \right| < \varepsilon$$

ئورۇنلۇق. ئېنىقلىمىغا ئاساسەن:

$$\lim_{n\to\infty} x_n = \frac{a+2b}{3}$$

ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

12 ـ مىسال: سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى

$$\left\{ (-1)^n \frac{n}{n+1} \right\}$$

نىڭ لىمىتى يوق ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات:

ئەكسىنى پەرەز قىلىش ئۇسۇلى بويىچە ئىسپات قىلىمىز.

پەرەز قىلايلى: $\lim_{n\to\infty} (-1)^n \frac{n}{n+1} = a$ بولسۇن،

$\varepsilon_0 = \frac{1}{\eta}$ دەپ ئالايلى. ئۇ ھالدا شۇنداق N سانى ماۋجۇتكى $n>N$ بولغاندا تەڭسىزلىك

$$\left| (-1)^n \frac{n}{n+1} - a \right| < \frac{1}{\eta}$$

ئورۇنلۇق بولىدۇ.

لېكىن ھەر قانداق ناتۇرال سان N غا نىسبەتەن $a=0$ بولغاندا

$$\frac{n}{n+1} > \frac{2}{3}, \quad a>0,$$

شۇنىڭدەك n تاق سان بولغاندا

$$\left| x_n - a \right| = \frac{n}{n+1} + a > \frac{1}{\eta};$$

Altun

$a<0$ ، شۇنىڭدەك n جۈپ سان بولغاندا

$$\left| x_n - a \right| = \frac{n}{n+1} + \left| a \right| > \frac{1}{\eta}$$

دېمەك، ئىختىيارىي بېرىلگەن $\varepsilon < \frac{1}{\eta}$ ئىختىيارىي ناتۇرال سان N غا نىسبەتەن $n>N$ بولغاندا تەڭسىزلىك

$$|x_n - a| < \varepsilon$$

ئورۇنلۇق بولۇۋەرمەيدۇ. ئېنىقلىمىغا ئاساسەن a سانى ئارقىمۇ ـ ئارقىلىق

$$\left\{ (-1)^n \frac{n}{n+1} \right\}$$

نىڭ لىمىتى ئەمەس. يەنى: لىمىت مەۋجۇت ئەمەس.

13 ـ مىسال. سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى

$$\left\{ Sin \frac{n\pi}{2} \right\}$$

نىڭ لىمىتى يوق ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات:

$n = 1 , 2 , 3 \ldots$ بولغاندا $x_n = Sin \frac{n\pi}{2}$

دەۋرى ھالدا تەرتىپ بويىچە 1، 0، 1 ـ، 0 قىممەتلەرنى ئالىدۇ. مەلۇم سانغا چەكسىز يېقىنلاشمايدۇ. شۇڭا بۇ سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقىنىڭ لىمىتى مەۋجۇت ئەمەس.

14 ـ مىسال.

$$\lim_{n \to \infty} q^n = \infty \quad (|q|>1)$$

نى ئىسپات قىلىش كېرەك

ئىسپات:

ئىختىيارىي بېرىلگەن $R>0$ غا نىسبەتەن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

تەڭسىزلىك $|q^n|=|q|^n>R$ نىڭ ئورۇنلۇق بولىشى ئۈچۈن پەقەت:

تەڭسىزلىك $n\ln|q|>\ln R$ يەنى $n>\frac{anR}{\ln|q|}$

ئورۇنلۇق بولسا بولىدى.

دېمەك، ئىختىيارى بېرىلگەن $R>0$ غا نىسبەتەن دائىم شۇنداق بىر ناتۇرال سان

$$N=\left[\frac{\ln R}{\ln|q|}\right]$$

ماۋجۇتكى، $n>N$ بولغاندا، $|q^n|>R$ بولىدۇ.

ئېنىقلىمىغا ئاساسەن ئىختىيارى بېرىلگەن سانلار ئارقىمۇ-ئارقىلىقىنىڭ چەكسىز چوڭ مىقدار ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

15 - مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\ln\ln n=\infty \qquad (n>2)$$

ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات:

ئىختىيارى بېرىلگەن $R>0$ غا نىسبەتەن تەڭسىزلىك $|\ln\ln n|>R$

نىڭ ئورۇنلۇق بولىشى ئۈچۈن، پەقەت

$\ln n>e^R$ يەنى تەڭسىزلىك $n>e^{e^R}$ ئورۇنلۇق بولسىلا بولىدى.

دېمەك، ئىختىيارى بېرىلگەن $R>0$ غا نىسبەتەن، شۇنداق ناتۇرال سان

$$N=\left[e^{e^R}\right]$$

ماۋجۇتكى، $n>N$ بولغاندا

$$|\ln\ln n|>R$$

ئورۇنلۇق بولىدۇ. ئېنىقلىمىغا ئاساسەن $\{\ln\ln n\}$ نىڭ چەكسىز چوڭ مىقدار ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

2. لىمىت ماۋجۇتلىقىغا ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلى

سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى لىمىتتىكە ئىگە بولىشى ياكى لىمىتتىكە ئىگە بولماسلىقى مۇمكىن. شۇڭا لىمىت ماۋجۇتلىقىغا ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىنىڭ بولىشى زۆرۈر.

1. ئەگەر بىر ناتۇرال سان N بولۇپ، $n > N$ بولغاندا

$$x_n \leq y_n \leq z_n$$

شۇنىڭدەك،

$$\lim_{n\to\infty} x_n = \lim_{n\to\infty} z_n = a.$$

بولسا، ئۇ ھالدا

$$\lim_{n\to\infty} y_n = a$$

بولىدۇ.

2. موناتون چېگرالانغان سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى لىمىتتىكە ئىگە.

3. كوشى ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلى

سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى $\{x_n\}$ نىڭ يىقىنلاشقۇچىلىقىنىڭ زۆرۈر ۋە يېتەرلىك شەرتى:

ئىختىيارى بېرىلگەن $\varepsilon > 0$ غا نىسبەتەن شۇنداق بىر ناتورال سان $N = N(\varepsilon)$ ماۋجۇت بولۇپ، $n > N$ بولغاندا خالىغان ناتۇرال سان m غا نىسبەتەن تەڭسىزلىك $|x_n - x_{n+m}| < \varepsilon$

ئورۇنلۇق بولىشى كېرەك.

(ئەسكەرتىش: فۇدەن داشۆ تۈزگەن « ماتېماتىكا ئانالىزى » كىتاۋىنىڭ 2 ـ نەشرى بىرىنچى قىسىم 73 ـ 50 بەتلىرىدىن پايدىلىنىڭ)

16 ـ مىسال: $\lim \sqrt[n]{a}$ نى تېپىش كېرەك. $(a > 1)$

(8 ـ مىسالدىن پايدىلىنىمىز)

يېشىش:

$$0 < \sqrt[n]{a} - 1 < \frac{a-1}{n}$$

ئۇيغۇر كىتاب تورىكتىپى
www.uyghurkitap.com

شۇنىڭدەك

$$\lim_{n\to\infty} \frac{a-1}{n}=0$$

بولغانلىقتىن، 1 ـ ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن،

$$\lim_{n\to\infty} (\sqrt[n]{a}-1)=0$$

يەنى:

$$\lim_{n\to\infty} \sqrt[n]{a}=1$$

17 ـ مىسال: k دانە ئوڭ سان

$$a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 \cdots\cdots a_k$$

نىڭ ئىچىدە، ئەڭ چوڭىنىڭ A ئىكەنلىكى ئېنىق

$$\lim_{n\to\infty} \sqrt[n]{a_1^n+a_2^n+\cdots\cdots+a_k^n}=A$$

ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات:

$$A\leqslant\sqrt[n]{a_1^n+a_2^n+\cdots\cdots+a_k^n}\leqslant\sqrt[n]{k}\,A$$

شۇنىڭدەك

$$\lim_{n\to\infty} \sqrt[n]{k}=1$$

بولغانلىقتىن 1ـ ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن:

$$\lim_{n\to\infty} \sqrt[n]{a_1^n+a_2^n+\cdots\cdots+a_k^n}=A$$

18 ـ مىسال $\lim_{n\to\infty} (1+\frac{1}{n})^n=e$ نى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات:

پەرەز قىلايلى:

$$x_n=(1+\frac{1}{n})^n \qquad y_n=(1+\frac{1}{n})^{n+1}$$

بولسۇن: ماتېماتىكىلىق ئىندۇكسىيە مېتودىدىن پايدىلىنىپ تەڭسىزلىك

$$(1+x)^n \geqslant 1+nx \qquad (x>-1 \text{ ، } n \text{ ناتۇرال سان})$$

نىڭ ئورۇنلۇق بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىشىمىز مۇمكىن.

$$\frac{x_{n+1}}{x_n}=\left(1+\frac{1}{n+1}\right)\left(\frac{1+\frac{1}{n+1}}{1+\frac{1}{n}}\right)^n$$

$$=\left(1+\frac{1}{n+1}\right)\left(1-\frac{1}{(n+1)^2}\right)^n \geqslant$$

$$\left(1+\frac{1}{n+1}\right)\left(1-\frac{n}{(n+1)^2}\right)=$$

$$=\frac{n^3+3n^2+3n+2}{n^3+4n^2+4n}>1$$

$$\frac{y_n}{y_{n+1}}=\frac{1}{1+\frac{1}{n+1}}\cdot\left(\frac{1+\frac{1}{n}}{1+\frac{1}{n+1}}\right)^{n+1}$$

$$=\frac{n+1}{n+2}\left(1+\frac{1}{n^2+2n}\right)^{n+1}\geqslant$$

$$\geqslant\frac{n+1}{n+2}\left(1+\frac{n+1}{n^2+2n}\right)=$$

$$=\frac{n^3+4n^2+4n+1}{n^3+4n^2+4n}>1$$

بولغانلىقتىن

$\{x_n\}$ ماناتون ئۆسكۈچى، $\{y_n\}$ ماناتون كېمەيگۈچى. شۇنىڭدەك:

$$x_n=\left(1+\frac{1}{n}\right)^n<\left(1+\frac{1}{n}\right)^{n+1}=$$

Altun

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

$$= y_n < y_1 = 4.$$

يەنى $\{x_n\}$ ماناتون ئۆسكۈچى، شۇنىڭدەك يۇقۇرى چەگىمراغا ئىگە سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى 2 ـ ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن:

$$\lim_{n \to \infty} \left(1+\frac{1}{n}\right)^n$$

ماۋجۇت. ئۇنى

$$\lim_{n \to \infty} \left(1+\frac{1}{n}\right)^n = e$$

ئارقىلىق ئىپادە قىلىمىز.

(e نى ھېساپلاش، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ بىر راتسىونالسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتا، پېشتىنە كۆرسىتىلگەن يازغان «دىففېرېنسىيال ـ ئىنتېگرال دەرسلىكى» 1 بۆلۈم 1 ـ كىتاپتىن پايدىلانسا بولىدۇ.)

19 ـ مىسال: سانلار ئارقىمۇ ئارقىلىقى

$$x_n = 1+\frac{1}{2}+\cdots\cdots+\frac{1}{n}-\ln n$$

نىڭ يىغىنلاشقۇچى ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات:

يۇقۇرىدىكى مىسالدىن بىلەلەيمىزكى

$$\left(1+\frac{1}{n}\right)^n < e < \left(1+\frac{1}{n}\right)^{n+1}$$

دېمەك:

$$\frac{1}{n+1} < \ln\left(1+\frac{1}{n}\right) < \frac{1}{n}$$

$$1+\frac{1}{2}+\cdots\cdots+\frac{1}{n} > \ln\left(1+\frac{1}{1}\right)+\ln\left(1+\frac{1}{2}\right)$$

$$+\ln\left(1+\frac{1}{3}\right)+\cdots+\ln\left(1+\frac{1}{n}\right)$$

$$= \ln 2 \cdot \frac{2}{3} \cdots\cdots \frac{n+1}{n}$$

$$= \ln(n+1) > \ln n$$

شۇڭا

$$x_n = 1 + \frac{1}{2} + \cdots\cdots + \frac{1}{n} - \ln n > 0,$$

شۇنىڭدەك

$$x_{n+1} - x_n = \frac{1}{n+1} - \ln\left(1 + \frac{1}{n}\right) < 0 .$$

شۇڭلاشقا $\{x_n\}$ مانا تون كېمەيگۈچى، شۇنىڭدەك تۆۋەن چېگىراغا ئىگە سانلار ئارقىمۇ ئارـ قىلىقى. 2 ـ ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى

$$x_n = 1 + \frac{1}{2} + \cdots\cdots + \frac{1}{n} - \ln n$$

يىقىنلاشقۇچى.

20 ـ مىسال: سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى

$$x_n = \frac{Sin1}{2} + \frac{Sin2}{2^2} + \cdots + \frac{SinN}{2^n}$$

نىڭ يىقىنلاشقۇچى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاش كېرەك.

ئىسپات:

ئىختىيارى ناتۇرال سان m غا نىسبەتەن

$$\left| x_{n+m} - x_n \right| = \left| \frac{Sin(n+1)}{2^{n+1}} + \cdots\cdots + \frac{Sin(n+m)}{2^{n+m}} \right| <$$

$$< \frac{1}{2^{n+1}} + \frac{1}{2^{n+2}} + \cdots\cdots + \frac{1}{2^{n+m}} <$$

$$< \frac{1}{2^{n+1}} \left(\frac{1 - \left(\frac{1}{2}\right)^m}{1 - \frac{1}{2}} \right) < \frac{1}{2^n} .$$

تەگسىزلىك،

$$\left| x_{n+m} - x_n \right| < \varepsilon$$

نىڭ ئورۇنلۇق بولىشى ئۈچۈن، پەقەت

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

$$\frac{1}{2^n} < \text{ع}$$

يەنى تەڭسىزلىك

$$n > \log_2 \frac{1}{\text{ع}}$$

ئورۇنلۇق بولسىلا بولدى.

دېمەك: ئىختىيارى بېرىلگەن $\text{ع} > 0$ غا نىسبەتەن شۇنداق ناتۇرال سان

$$N = \left[\log_2 \frac{1}{\text{ع}}\right]$$

ماۋجۇتكى $n > N$ بولغاندا، ئىختىيارى ناتۇرال سان m غا نىسبەتەن

$$|x_{n+m} - x_n| < \text{ع}$$

ئورۇنلۇق. 3 ـ ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى

$$x_n = \frac{\sin 1}{2} + \frac{\sin 2}{2^2} + \cdots + \frac{\sin n}{2^n}$$

يىغىنلاشقۇچى.

21 ـ مىسال: سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى

$$x_n = 1 + \frac{1}{2^2} + \frac{1}{3^2} + \cdots + \frac{1}{n^2}$$

نىڭ يىغىنلاشقۇچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش كېرەك.

ئىسپات:

ئىختىيارى ناتۇرال سان m غا نىسبەتەن

$$|x_{n+m} - x_n| = \frac{1}{(n+1)^2} + \frac{1}{(n+2)^2} + \cdots + \frac{1}{(n+m)^2} <$$

$$< \frac{1}{n(n+1)} + \frac{1}{(n+1)(n+2)} + \cdots + \frac{1}{(m+n-1)(m+n)}$$

$$= \frac{1}{n} - \frac{1}{m+1} + \frac{1}{m+1} - \frac{1}{n+2} + \cdots + \frac{1}{n+m-1} - \frac{1}{n+m}$$

$$= \frac{1}{n} - \frac{1}{n+m} < \frac{1}{n}$$ تەڭسىزلىك

$$|x_{n+m} - x_n| < \varepsilon$$

نىڭ ئورۇنلۇق بولىشى ئۈچۈن پەقەت: تەڭسىزلىك

$$n > \frac{1}{\varepsilon} \quad \text{ياكى} \quad \frac{1}{n} < \varepsilon$$

ئورۇنلۇق بولسىلا بولدى.

دېمەك، ئىختىيارى بېرىلگەن $0 < \varepsilon$ غا نىسبەتەن ناتورال سان

$$N = \left[\frac{1}{\varepsilon}\right]$$

ماۋجۇتكى $n > N$ بولغاندا تەڭسىزلىك

$$|x_{n+m} - x_n| < \varepsilon$$

ئورۇنلۇق.

3 ـ ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن بېرىلگەن سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى يىقىنلاشقۇچى.

22 ـ مىسال: سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى

$$x_n = 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{2} + \cdots + \frac{1}{n}$$

نىڭ يىراقلاشقۇچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش كېرەك.

ئىسپات:

$m = n$ ، $\frac{1}{2} = \varepsilon$ دەپ ئالايلى. ئۇ ھالدا خالىغان ناتورال سان n غا نىسبەتەن:

$$|x_{2n} - x_n| = \frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \cdots + \frac{1}{n+n}$$

$$> \frac{1}{2n} + \frac{1}{2n} + \cdots + \frac{1}{2n} = \frac{1}{2} :$$

يەنى: شۇنداق بىر ناتورال سان N ماۋجۇت ئەمەسكى $n > N$ بولغاندا تەڭسىزلىك

$$|x_{2n} - x_n| < \varepsilon$$

نى ئورۇنلۇق قىلمىدۇ.

دېمەك، 3 ـ ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن بىلەلەيمىزكى، بېرىلگەن سانلار ئارقىمۇ ـ ئار ـ قىلىغى يىراقلاشقۇچى.

23 ـ مىسال: سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىغى

$$\left\{ \sin\frac{n\pi}{2} \right\}$$

نىڭ يىراقلاشقۇچى ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلىش كېرەك.

ئىسپات:

$n=m$ ، $\varepsilon=\frac{1}{2}$ دەپ ئالساق، ئۇ ھالدا ئىختىيارى ناتورال سان n غا نىسبەتەن

$$|x_{2n}-x_n| = \left|\sin\frac{n\pi}{2}\right|$$

$n=2K+1$ بولغاندا

$$|x_{2n}-x_n| = 1 > \frac{1}{2}$$

$n=2K$ بولغاندا

$$|x_{2n}-x_n| = 0 < \frac{1}{2}$$

دېمەك، شۇنداق بىر ناتورال سان N ماۋجۇت ئەمەسكى $n>N$ بولغاندا تەڭسىزلىك،

$$|x_{2n}-x_n| < \frac{1}{2} .$$

بولىدىغان.

3 ـ ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن، بېرىلگەن سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىغى يىراقلاشقۇچى.

III لىمىتنى ھىساپلاش ئۇسۇلى

1. لىمىتنىڭ ھىساپلاش قائىدىسىگە ئاساسەن لىمىت تېپىش:

$$\lim_{n\to\infty} y_n \quad ۋە \quad \lim_{n\to\infty} x_n$$

ئۇ ھالدا:

$$\lim_{n\to\infty}(x_n \pm y_n) = \lim_{n\to\infty} x_n \pm \lim_{n\to\infty} y_n$$

$$\lim_{n\to\infty} x_n \cdot y_n = \lim_{n\to\infty} x_n \cdot \lim_{n\to\infty} y_n$$

$$\lim_{n\to\infty}\frac{y_n}{x_n}=\frac{\lim\limits_{n\to\infty} y_n}{\lim\limits_{n\to\infty} x_n} \qquad (\lim_{n\to\infty} x_n\neq 0)$$

(فۇدەن داشۆ تۈزگەن «ماتېماتىكا ئانالىزى» ئىككىنچى نەشرى، 1- قىسىم 53 - بەتتىن 56- بەتكىچە قاراڭ)

24 - مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\left[(an)^{\frac{1}{n}}+\frac{1}{n}+\frac{1}{n_2}\right]$$

يېشىلىشى:

$$\lim_{n\to\infty} a^{\frac{1}{n}}=1 \qquad \lim_{n\to\infty} n^{\frac{1}{n}}=1$$

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1}{n}=0 \qquad \lim_{n\to\infty}\frac{1}{n^2}=0$$

بولغانلىقتىن

$$\lim_{n\to\infty}\left[(an)^{\frac{1}{n}}+\frac{1}{n}-\frac{1}{n^2}\right]$$

$$=\lim_{n\to\infty} a^{\frac{1}{n}}n^{\frac{1}{n}}+\lim_{n\to\infty}\frac{1}{n}-\lim_{n\to\infty}\frac{1}{n^2}=1.1+0=1$$

25- مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1+\frac{1}{2}+\frac{1}{2^2}+\cdots\cdots+\frac{1}{2^n}}{1+\frac{1}{3}+\frac{1}{3^2}+\cdots\cdots+\frac{1}{3^n}}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$\lim_{n\to\infty}\left(1+\frac{1}{2}+\cdots\cdots+\frac{1}{2^n}\right)=\frac{1}{1-\frac{1}{2}}=2$$

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

$$\lim_{n\to\infty}\left(1+\frac{1}{3}+\cdots\cdots+\frac{1}{3^n}\right)=\frac{1}{1-\frac{1}{3}}=\frac{3}{2}$$

بولغانلىقتىن،

$$\lim_{n\to\infty}\frac{\left(1+\frac{1}{2}+\cdots\cdots+\frac{1}{2^n}\right)}{\left(1+\frac{1}{3}+\cdots\cdots+\frac{1}{3^n}\right)}$$

$$=\frac{\lim\limits_{n\to\infty}\left(1+\frac{1}{2}+\cdots\cdots+\frac{1}{2^n}\right)}{\lim\limits_{n\to\infty}\left(1+\frac{1}{3}+\cdots\cdots+\frac{1}{3^n}\right)}=\frac{4}{2}$$

2. تەپمۇ ـ تەڭ شەكىل ئالماشتۇرغاندىن كېيىن ھېساپلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ لىمىت تېپىش:

لىمىتنى ھېساپلاش قائىدىسىدىن پايدىلىنىپ لىمىت ھېساپلىغاندا تۆۋەندىكى شەرتلەر ھازىرلىنىشى لازىم.

1. سانلار ئارقىمۇ ئارقىلىقنىڭ سانى چەكلىك بولۇشى.

2. ھەر بىر سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى لىمىتكە ئىگە بولۇشى.

3 مەخرەجنىڭ لىمىتى 0 بولماسلىقى كېرەك.

يۇقۇرىدىكى شەرتلەرنىڭ بىرسى ئورۇنلۇق بولمىسا، ھېساپلاش قائىدىسىنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. بۇ ۋاقىتتا تەپمۇ ـ تەڭ شەكىل ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇنى يۇقۇرىدىكى شەرتلەرنى قانائەتلەندۇرىدىغان قىلىمىز.

(1) كۆپەيتكۈچىنى قىسقارتىش ئۇسۇلى.

بۇنىڭدا سۇرەت، مەخرەجدىكى ئورتاق كۆپەيتكۈچىنى قىسقارتىپ ياكى سۇرەت، مەخرەجنىڭ ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىسىنى سىرتقا چىقىرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھېساپلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىش مەقسىدىگە يېتىمىز.

26 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{a_0n^p+a_1n^{p-1}+\cdots\cdots a_{p-1}n+a_q}{b_0n^q+b_1n^{q-1}+\cdots\cdots b_{q-1}n+b^q}$$

نى تېپىش كېرەك: (بۇ يەردە، $p{'}q{'}a_0{'}b_0\neq 0$ ناتورال سانلار)

يېشىلىشى:

$$\frac{a_0 n^p+a_1 n^{p-1}+\cdots\cdots a_{p-1} n+a^p}{b_0 n^q+b_1 n^{q-1}+\cdots\cdots+b_{q-1} n+b_q}$$

$$=n^{p-q}\frac{(a_0+a_1 n^{-1}+\cdots\cdots+a_{p-1} n^{-(p-1)})+a_p n^{-p}}{b_0+b_1 n^{-1}+\cdots\cdots+b_{q-1} n^{-(q-1)})+b_q n^{-p}}$$

شۇنىڭدەك:

$$\lim_{n\to\infty}(b_0+b_1 n^{-1}+\cdots\cdots+b_{q-1} n^{-(q-1)})+b_p n^{-q})=b_0$$

$$\lim_{n\to\infty}(a_0+a_1 n^{-1}+\cdots+a_p n^{-p})=a_0$$

بولغانلىقتىن:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{a_0 n^p+a_1 n^{p-1}+\cdots\cdots+a^p}{b_0 n^q+b_1 n^{q-1}+\cdots\cdots+b_q}$$

$$=\lim_{n\to\infty} n^{p-q}\frac{a_0+a_1 n^{-1}+\cdots+n_p n^{-p}}{b_0+b_1 n^{-1}+\cdots\cdots+b_q n^{-q}}$$

$$=\lim_{n\to\infty} n^{p-q}\cdot\lim_{n\to\infty}\frac{a_0+a_1 n^{-1}+\cdots\cdots+a_p n^{-p}}{b_0+b_1 n^{-1}+\cdots\cdots+b_q n^{-q}}$$

$$=\begin{cases}\frac{a_0}{b_0} & p=q \text{ بولغاندا} \\ 0 & p<q \text{ بولغاندا} \\ \infty & p>q \text{ بولغاندا}\end{cases}$$

شۇنداق قىلىپ سۈرەت - مەخرەجىنىڭ دەرىجىسىنىڭ يۇقۇرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ، لىمىت قىممىتىنى بەلگىلەشكە بولىدۇ.

27 - مىسال

$$\lim_{n\to\infty}\left(\frac{1+2+3+\cdots\cdots+n}{n+2}-\frac{n}{2}\right)$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$\frac{1+2+3+\cdots\cdots+n}{n+2}-\frac{n}{2}$$

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

$$=\frac{n(n+1)}{2(a+2)}-\frac{n}{2}=-\frac{n}{2(n+2)}$$

بولغانلىقتىن، 26ـ مىسالغا ئاساسەن:

$$\lim_{n\to\infty}\left(\frac{1+2+3+\cdots\cdots+n}{n+2}-\frac{n}{2}\right)$$

$$=\lim_{n\to\infty}\frac{-n}{2(n+2)}=-\frac{1}{2};$$

غا ئىگە بولىمىز.

28ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1}{n}\left[\left(x+\frac{a}{n}\right)+\left(x+\frac{2a}{n}\right)+\cdots\cdots+\left(x\frac{n-1}{n}a\right)\right]$$

نى تېپىش كېرەك:

يېشىلىشى:

$$\left(x+\frac{a}{n}\right)+\left(x+\frac{2a}{n}\right)+\cdots\cdots+\left(x+\frac{n-1}{n}a\right)$$

$$=\frac{n-1}{2}\left(+\frac{a}{n}+x\frac{n-1}{n}a\right)=\frac{(n-1)(2x+a)}{2}$$

26ـ مىسالغا ئاساسەن:

$$\lim_{n\leftarrow\infty}\frac{1}{n}\left[\left(x+\frac{a}{n}\right)+\left(x+\frac{2a}{n}\right)+\cdots\cdots+\left(x+\frac{n-1}{n}a\right)\right]$$

$$\lim_{n\to\infty}\frac{(n-1)(2x+a)}{2n}=x+\frac{a}{2}$$

29ـ مىسال

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1+3^2+\cdots\cdots+(2n-1)^2}{2^2+4^2+\cdots\cdots+(2n)^2}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$2^2+4^2+\cdots\cdots+(2n)^2=$$

$$= 2^2(1^2+2^2+\cdots\cdots+n^2) = \frac{4}{6}n(n+1)(2n+1)$$

$$1^2+3^2+\ldots+(2n-1)^2$$

$$= 1^2+2^2+\ldots+n^2-2^2-4^2-\ldots-(2n)^2$$

$$= \frac{2}{6}n(2n+1)(4n+1) - \frac{4}{6}n(n+1)(2n+1)$$

$$= \frac{1}{3}(2n+1)(2n-1)$$

بولغانلىقتىن 26 ـ مىسالغا ئاساسەن :

$$\lim_{n\to\infty} \frac{1+3^2+\ldots+(2n-1)^2}{2^2+4^2+\ldots+(2n)^2}$$

$$= \lim_{n\to\infty} \frac{\frac{1}{3}n(n+1)(2n-1)}{\frac{2}{3}n(n+1)(2n+1)}$$

$$= \lim_{n\to\infty} \frac{2n-1}{2(n+1)} = 1$$

2 . راتسىئونالاشتۇرۇش ئۇسۇلى :

يىلتىز ئارىلاشقان سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقنى راتسىئونالاشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ھېسابلاش قائىدىسىنىڭ شەرتلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇشقا بولىدۇ .

30 ـ مىسال :

$$\lim_{n\to\infty} (\sqrt{n+1}-\sqrt{n})\sqrt{n}$$

نى تېپىش كېرەك .

يېشىلىشى :

$$(\sqrt{n+1}-\sqrt{n})\sqrt{n}$$

$$= \frac{(\sqrt{n+1}-\sqrt{n})(\sqrt{n+1}+\sqrt{n})}{\sqrt{n+1}+\sqrt{n}}\sqrt{n}$$

www.uyghurkitap.com

$$= \frac{n+1-1}{\sqrt{n+1}+\sqrt{n}}\cdot\sqrt{n}$$

$$= \frac{\sqrt{n}}{\sqrt{n+1}+\sqrt{n}} = \frac{1}{\sqrt{1+\frac{1}{n}}+1}$$

بولغانلىقتىن

$$\lim_{n\to\infty}(\sqrt{n+1}-\sqrt{n})\sqrt{n}$$

$$=\lim_{n\to\infty}\frac{1}{\sqrt{1+\frac{1}{n}}+1}=\frac{1}{2}\ :$$

3 . باشقا ئۇسۇللار .

كۆپەيتكۈچىنى قىسقارتىش ۋە راتسىيونالاشتۇرۇش ئۇسۇللىرىدىن باشقا، مۇۋاپىق تەپمۇ ـ تەڭ شەكىل ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۆزگەرتىلگەن سانلار ئارقمۇ ـ ئارقىلىقنى ھىساپلاش قائىدىسىگە ئاساسەن لىمىتنى تېپىشقا بولىدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈش مۇمكىن .

31 ـ مىسال .

$$\lim_{n\to\infty}\left[\frac{1}{1\cdot3}+\frac{1}{3\cdot5}+\dots+\frac{1}{(2n-1)(2n+1)}\right]$$

نى تېپىش كېرەك .

يېشىلىشى:

$$\frac{1}{1\cdot3}+\frac{1}{3\cdot5}+\dots+\frac{1}{(2n-1)(2n+1)}$$

$$=\left(1-\frac{1}{3}+\frac{1}{3}-\frac{1}{5}+\frac{1}{5}-\frac{1}{7}+\dots+\frac{1}{2n-1}-\frac{1}{2n+1}\right)\frac{2}{1}$$

$$=\frac{1}{2}\left(1-\frac{1}{2n+1}\right)$$

بولغانلىقتىن

$$\lim_{m\to\infty}\left[\frac{1}{1\cdot3}+\frac{1}{3\cdot5}+\dots+\frac{1}{(2n-1)(2n+1)}\right]$$

$$=\lim_{n\to\infty}\frac{1}{2}\left(1-\frac{1}{2n+1}\right)=\frac{1}{2}$$

32 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\left(1-\frac{1}{2^2}\right)\left(1-\frac{1}{3^2}\right)\left(1-\frac{1}{4^2}\right)\cdots\cdots\left(1-\frac{1}{n^2}\right)$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$\left(1-\frac{1}{2^2}\right)\left(1-\frac{1}{3^2}\right)\cdots\cdots\left(-\frac{1}{n^2}\right)$$

$$=\frac{1}{2}\cdot\frac{3}{2}\cdot\frac{2}{3}\cdot\frac{4}{3}\cdots\cdots\frac{n-1}{n}\cdot\frac{n+1}{n}=\frac{1}{2}\cdot\frac{n+1}{n}$$

بولغانلىقتىن

$$=\lim_{n\to\infty}\left(1-\frac{1}{2^2}\right)\left(1-\frac{1}{3^2}\right)\cdots\cdots\left(1-\frac{1}{n^2}\right)$$

$$=\lim_{n\to\infty}\frac{1}{2}\cdot\frac{n+1}{n}=\frac{1}{2}$$

3 . ستولىس فورمىلاسىدىن پايدىلىنىپ لىمىتنى ھىساپلاش.

ستولىس پورمىلاسى: ئەگەر

$1^0.\quad y_{n+1}>y_n\quad(n>N)$

$2^0.\ \lim_{n\to\infty} y_n=\infty$

$3^0.\ \lim_{n\to\infty}\frac{x_n-x_{n-1}}{y_n-y_{n-1}}$

ماۋجۇت (چەكلىك ياكى چەكسىز) بولسا، ئۇ ھالدا:

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

$$\lim_{n\to\infty}\frac{x_n}{y_n}=\lim_{n\to\infty}\frac{x_n-x_{n-1}}{y_n-y_{n-1}}$$

(پىختىنگولىتىس يازغان«دىففېرېنسىيال ـ ئىنتېگرال دەرسلىكى» 1 ـ بۆلۈم 1 قىسمىدىن پايدىلىنىلسا بولىدۇ).

33 ـ مىسال.

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1^p+2^p+\cdots\cdots+n^p}{n^{p+1}}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$x_n=1^p+2^p+2^p+\cdots\cdots+n^p$$

$$y_n=n^{p+1}$$

دەپ ئالساق.

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1^p+2^p+\cdots\cdots+n^p}{n^{p+1}}$$

$$=\lim_{n\to\infty}\frac{n^p}{n^{p+1}-(n-1)^{p+1}}$$

$$\lim_{n\to\infty}\frac{n^p}{(p+1)n^p-\frac{p(p+1)}{2}n^{p-1}+\cdots\cdots+(-1)^p}=\frac{1}{1+p}$$

34 ـ مىسال.

$$\lim_{n\to\infty}\frac{\ln n}{n}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$y_n=\ln n \qquad y_n=n$$

دەپ ئالساق.

$$\lim_{n\to\infty}\frac{\ln n}{n}=\lim_{n\to\infty}[\ln(n-\ln(n-1)]$$

$$=\lim_{n\to\infty} \ln\left[1+\frac{1}{n-1}\right]=0$$

35 ـ مىسال . $\lim\limits_{n\to\infty} a_n = a$ بولسا

$$\lim_{n\to\infty}\frac{a_1+a_2+\cdots+a_n}{n}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى: $x_n = a_1+a_2+\cdots+a_n$

$y_n = n$

دەپ ئالساق ئۇ ھالدا:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{a_1+a_2+\cdots+a_n}{n} = \lim\frac{a_n}{n-(n-1)}$$

$$=\lim_{n\to\infty} a_n = a$$

36 ـ مىسال : $\lim\limits_{n\to\infty} a_n = a$ ، $a_i>0$ $(i=1, 2,\ldots,n)$

بولسا

$$\lim_{n\to\infty}\sqrt[n]{a_1\cdot a_2\cdots a_n}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$\sqrt[n]{a_1a_2\cdots\cdots a_n}=e^{\frac{1}{n}(\ln a_1+\ln a_2+\cdots+\ln a_n)}$$

يۇقۇرىدىكى مىسالدىن بىلەلەيمىزكى:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{\ln a_1+\ln a_2+\cdots+\ln a_n}{n}=\lim_{n\to\infty}\ln a_n=\ln a$$

شۇڭا:

$$\lim_{n\to\infty} \sqrt[n]{a_1 \cdot a_2 \cdots a_n} = e^{\ln a} = a.$$

37 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty} \frac{\sqrt[n]{n!}}{n}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى: $a_n = \frac{n!}{n^n}$ دەپ ئالساق

$$a_n = a_1 \cdot \frac{a_2}{a_1} \cdot \frac{a_3}{a_2} \cdots \frac{a_n}{a_{n-1}}$$

بولغانلىقتىن

يۇقۇرىدىكى مىسالنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسەن.

$$\lim_{n\to\infty} (a_n)^{\frac{1}{n}} = \lim_{n\to\infty} \left(a_1 \cdot \frac{a_2}{a_1} \cdots \frac{a_n}{a_{n-1}}\right)^{\frac{1}{n}}$$

$$= \lim_{n\to\infty} \frac{a_n}{a_{n-1}} = \lim_{n\to\infty} \frac{n!}{n^n} \cdot \frac{(n-1)^{n-1}}{(n-1)!}$$

$$= \lim_{n\to\infty} \left(1 - \frac{1}{n}\right)^{n-1} = e^{-1} = \frac{1}{e}:$$

4. «ئىككى تەرەپتىن قىستىش» ئۇسۇلى بىلەن لىمىت ھېسابلاش:

لىمىت ماۋجۇتلىقىغا ھۆكۈم قىلىشنىڭ 1 ـ ئۇسۇلى بىر تەرەپتىن ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن لىمىت ھېسابلاشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلىدۇر. 16 ـ، 17 ـ مىساللاردىن باشقا يەنە بىز تۆۋەندە بىر نەچچە مىسالنى تولۇقلاپ كۆرسىتىمىز.

38 ـ مىسال.

$$\lim_{n\to\infty}\left(\frac{1}{\sqrt{n^2+1}} + \frac{1}{\sqrt{n^2+2}} + \cdots\cdots + \frac{1}{\sqrt{n^2+n}}\right)$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$\frac{n}{\sqrt{n^2+n}}<\frac{1}{\sqrt{n^2+1}}+\frac{1}{\sqrt{n^2+2}}+\cdots\cdots+\frac{1}{\sqrt{n^2+n}}<\frac{n}{\sqrt{n^2+1}}$$

شۇنىڭدەك:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{n}{\sqrt{n^2+n}}=\lim_{n\to\infty}\frac{1}{\sqrt{1+\frac{1}{n}}}=1$$

$$\lim_{n\to\infty}\frac{n}{\sqrt{n^2+1}}=\lim_{n\to\infty}\frac{1}{\sqrt{1+\frac{1}{n^2}}}=1$$

بولغانلىقتىن

$$\lim_{n\to\infty}\left(\frac{1}{\sqrt{n^2+1}}+\frac{1}{\sqrt{n^2+2}}+\cdots+\frac{1}{\sqrt{n^2+n}}\right)=1$$

39 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\sqrt[n]{1+e^{n(x+1)}}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى: $x\leqslant-1$ بولغاندا

$$1<\sqrt[n]{1+e^{n(x+1)}}<\sqrt[n]{2}$$

$x>-1$ بولغاندا:

$$e^{x+1}<\sqrt[n]{1+e^{n(x+1)}}<\sqrt[n]{2}\cdot e^{x+1}$$

$$\lim_{n\to\infty}\sqrt[n]{2}=1$$

بولغانلىقتىن

$$\lim_{n\to\infty}\sqrt[n]{1+e^{n(x+1)}}=\begin{cases}1 & x\leqslant-1 \text{ بولغاندا}\\ e^{x+1} & x>-2 \text{ بولغاندا}\end{cases}$$

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

5 . ماناتول چېگرالىنىشتىن پايدىلىنىپ لىمىتنى بەلگىلەش:

لىمىت ماۋجۇتلىقىغا ھۆكۈم قىلىشنىڭ 2 ـ ئۇسۇلىمۇ، بىر ۋاقىتتا يەنىلا لىمىت ھېسابلاشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلىدۇر.

40 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{G^n}{n!} \qquad (G<0)$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى : $x_n = \frac{G^n}{n!}$ دەپ ئالساق:

$$x_{n+1}=\frac{C^{n+1}}{(n+1)!}=\frac{C^n}{n!}\cdot\frac{C}{n+1}=x_n\cdot\frac{C}{n+1}$$

بولغانلىقتىن، $n>C-1$ بولغاندا: تەڭسىزلىك

$$0<x_{n+1}<x_n$$

ئورۇنلۇق. يەنى

$\{x_n\}$ ماناتون كېمەيگۈچى شۇنىڭدەك تۆۋەن چېگراغا ئىگە سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى. لىمىت ماۋجۇتلىقىغا ھۆكۈم قىلىشنىڭ 2 ـ ئۇسۇلىغا ئاساسەن x_n ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى لىمىتكە ئىگە. بىز ئۇنى a ئارقىلىق ئىپادە قىلساق، ئۇ ھالدا:

$$\lim_{n\to\infty} x_{n+1} = \lim_{n\to\infty} x_n = a$$

$$\lim_{n\to\infty}\frac{c}{1+n}=0$$

دېمەك :

$$\lim_{n\to\infty} x_{n+1}=\lim_{n\to\infty} x_n\cdot\frac{c}{1+n}=0$$

يەنى :

$$\lim_{n\to\infty}\frac{c^n}{n!}=0$$

41 ـ مىسال : سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى :

$$x_1 = \sqrt{c} \text{ ، } x_2 = \sqrt{c+\sqrt{c}} \ \cdots x_n = \sqrt{c+\sqrt{c+\sqrt{c+\cdots+\sqrt{c}}}}$$

n دانە يىلتىز .

بېرىلگەن . ($c > 0$) ئۇنىڭ لىمىتىنى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى :

$$x_{n+1} = \sqrt{c+x_n}$$

$$x_{n+1} - x_n = \sqrt{c+x_n} - \sqrt{c+x_{n-1}}$$

$$= \frac{x_n - x_{n-1}}{x_{n+1} + x_n}$$

بولغانلىقتىن

$x_{n+1} - x_n$ نىڭ ئوڭ ياكى تەتۈر بولىشى $x_n - x_{n-1}$ نىڭ ئوڭ ـ تەتۈر بولىشى

بىلەن بەلگىلىنىدۇ . مۇشۇنىداق داۋاملاشتۇرساق $x_{n+1} - x_n$ نىڭ ئوڭ تەتۈر بولىشى

$x_2 - x_1$ نىڭ ئوڭ ـ تەتۈر بولىشى بىشى بىلەن بەلگىلىنىدۇ .

$$x_2 - x_1 = \sqrt{C\sqrt{C}} - \sqrt{C} = \frac{\sqrt{C}}{\sqrt{C+\sqrt{C}+\sqrt{C}}} > 0$$

دېمەك : $x_{n+1} - x_n > 0$ يەنى

$x_{n+1} > x_n$.

شۇنىڭدەك:

$$x_1 = \sqrt{c} < \sqrt{c}+1$$

$$x_2 = \sqrt{c+\sqrt{c}} < \sqrt{c}+1$$

ماتېماتىكىلىق ئىندوكسىيە مېتودى ئارقىلىق

$$x_n < \sqrt{c}+1$$

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بولىدىغانلىقىنى ئىسپات قىلىش قىيىن ئەمەس . شۇنداق قىلىپ $\{x_n\}$ مانا تون ئۆسۈ-كۈچى . شۇنىڭدەك يۇقۇرى چېگرالغا ئىگە سانلار ئارقىمۇ - ئارقىلىقى . 2 - ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلىشىمىز مۇمكىنكى بۇ سانلار ئارقىمۇ - ئارقىلىقى لىمىتتكە ئىگە ، ئۇنى a ئارقىلىق ئىپادە قىلايلى .

$$x^2_{n+1} = x_n + c$$

تەڭلىكتىن لىمىت ئالساق :

$$a^2 = c + a$$

$$a = \frac{1 \pm \sqrt{4c+1}}{2}$$

گە ئىگە بولىمىز . a نىڭ تە تۆر بولىشى مۇمكىن ئەمەس .

شۇڭا :

$$\lim_{a\to\infty} x_n = a = \frac{\sqrt{4c+1}+1}{2}$$

6 . فونكتسىيە لىمىتىدىن پايدىلىنىپ سانلار ئارقىمۇ - ئارقىلىقىنىڭ لىمىتىنى تېپىش .

فونكتسىيە لىمىتى بىلەن سانلار ئارقىمۇ - ئارقىلىقى لىمىتى ئارىسىدا تۆۋەندىكىدەك مۇناسىۋەت بار .

$\lim_{x\to x_0} f(x) = A$ (A چەكلىك ياكى ∞ بولۇش مۇمكىن) بولۇشىنىڭ زۆرۈر ۋە يېتەرلىك شەرتى ھەر قانداق x_0 نى لىمىت قىلغان سانلار ئارقىمۇ- ئارقىلىقى x_n ($x_a \neq x_0$) گە نىسبەتەن

$$\lim_{n\to\infty} f(x_n) = A$$

دىن ئىبارەت .

(فۇدەن داشۆ تۈزگەن « ماتېماتىكا ئانالىزى » ئىككىنچى نەشرى 1 - كىتاب 88 - بەتكە قارالسۇن).

يۇقۇرىدىكى مۇناسىۋەتكە ئاساسەن فونكتسىيە لىمىتىدىن **پايدىلىنىپ** سانلار ئارقىمۇ-ئارقىلىقىنىڭ لىمىتىنى ھېساپلىيالايمىز .

42 ـ مسال.

$$\lim_{n\to\infty} \cos\frac{a}{2}\cdot\cos\frac{a}{2^2}\ldots\ldots\cos\frac{a}{2^n}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$\sin a = 2\sin\frac{a}{2}\cdot\cos\frac{a}{2} = 2^2\cos\frac{a}{2}\cdot\cos\frac{a}{2^2}\cdot\sin\frac{a}{2^2}$$

$$= \ldots = 2^n\cos\frac{a}{2}\cdot\cos\frac{a}{2^2}\ldots\cos\frac{a}{2^n}\cdot\sin\frac{a}{2^n}$$

بولغانلىقتىن

$$\cos\frac{a}{2}\cos\frac{a}{2^2}\ldots\cos\frac{a}{2^n} = \frac{\sin a}{2^n\sin\frac{a}{2^n}}$$

$$= \frac{\sin a}{a}\cdot\frac{1}{\dfrac{\sin\frac{a}{2^n}}{\frac{a}{2^n}}}$$

$$\lim_{x\to\infty}\frac{\sin x}{x} = 1$$

بولغانلىقتىن

$$\lim_{n\to\infty}\frac{\sin\frac{a}{2^n}}{\frac{a}{2^n}} = 1$$

شۇڭا:

$$\lim_{n\leftarrow\infty}\cos\frac{a}{2}\cdot\cos\frac{a}{2^2}\ldots\cos\frac{a}{2^n} = \frac{\sin a}{a}$$

Altunoq

www.uyghurkitap.com

43 ـ مسال.

$$\lim_{n\to\infty} (1+a)(1+a^2)\ldots(1+a^{2^n}) \qquad (|a|<1)$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$(1+a)(1+a^2)\cdots\cdots(1+a^{2n})$$

$$=\frac{(1-a)(1+a)(1+a^2)\cdots\cdots(1+a^{2n})}{1-a}$$

$$=\frac{1-a^{2^{n+1}}}{1-a}=\frac{1}{1-a}-\frac{a^{2^{n+1}}}{a-1}$$

شۇنىڭدەك:

$$\lim_{x\leftarrow\infty} |a|^x = \lim_{n\to\infty} a^{2^{n+1}} =$$

بولغانلىقتىن:

$$\lim_{n\to\infty} (1+a)(1+a^2)\cdots\cdots(1+a^{2n})=\frac{1}{1-a};$$

44ـ مسال:

$$\lim_{n\to\infty} Sin^2\sqrt{n^2+n}\,\pi$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$Sin\sqrt{n^2+n}\,\pi = Sin n\pi\left(\sqrt{1+\frac{1}{n}}-1+1\right)$$

$$= (-1)^n \sin n\pi \left(\sqrt{1+\frac{1}{n}}-1\right)$$

$$= (-1)^n \sin \frac{\pi}{\sqrt{1+\frac{1}{n}}+1}$$

$$\lim_{x\to\frac{\pi}{2}} \sin x = 1 \sin\frac{\pi}{2} = 1$$

بولغانلىقتىن

$$\lim_{n\to\infty} \sin^2 \sqrt{n^2+n}\,\pi$$

$$= \lim_{n\to\infty} \sin^2 \frac{\pi}{\sqrt{1+\frac{1}{n}}+1}$$

$$= \sin^2\frac{\pi}{2} = 1$$

45 ــ مىسال.

$$\lim_{n\to\infty} \overbrace{\sin\cdot\sin \cdots\cdots \sin x}^{n \text{ دانه}}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى :

$$x_n = \overbrace{\sin\cdot\sin\cdots\cdots\sin x}^{n \text{ دانه}} \qquad 0 \leqslant x \leqslant 2\pi$$

دەپ ئالساق.

1^0. $x = 0$ بولغاندا ناھايىتى روشەنكى

$$\lim_{n\to\infty} x_n = 0$$

2^0. $0 < x < \frac{\pi}{2}$ بولغاندا

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

$$0 < \sin x < x$$

دىمەك :

$$0 < x_n < x_{n-1}$$

يەنى : $\{x_n\}$ ماناتون كېمەيگۈچى شۇنىڭدەك تۆۋەن چېگراغا ئىگە سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى . 2ـ ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن ، بۇ سانلار ئارقىمۇـئارقىلىقى لىمىتتكە ئىگە، ئۇنى a بىلەن ئىپادە قىلايلى.

$$x_n = \sin x_{n-1}$$

تەڭلىكتىن لىمىت ئالساق.

$$a = \lim_{n\to\infty} x_{n-1}$$

گە ئېرىشىمىز.

$$\lim_{x\to x_0} \sin x = \sin x_0$$

بولغانلىقتىن

$$\lim_{n\to\infty} \sin x_{n-1} = \sin a$$

بولىدۇ. دىمەك:

$$a = \sin x_{n-1}$$

شۇڭا $a = 0$ يەنى:

$$\lim_{n\to\infty} \overbrace{\sin \sin \cdots\cdots \sin}^{n \text{ دانە}} x = 0$$

3°. $\frac{\pi}{2} < x < 2\pi$ بولغاندا

$$\sin x = \sin(\pi - x)$$

بۇنىڭدا

$$0 < \pi - x < \frac{\pi}{2}$$

دىمەك، 2 گە ئاساسەن:

$$\lim_{n\to\infty} \overbrace{\sin\cdots\cdots\sin}^{n \text{ دانە}} x$$

$$= \lim_{n\to\infty} \overbrace{\sin \sin \cdots\cdots \sin}^{n \text{ دانە}} (\pi - x) = 0$$

4°. $\pi < x < 2\pi$ بولغاندا

$$\sin x = -\sin(2\pi - x)$$

بۇنىڭدا

$$0<2\pi - x<\pi$$

دىمەك 2° . 3° گە ئاساسەن:

$$\lim_{n\to\infty} \overbrace{\text{Sin}\cdot\text{Sin}\cdots\cdots\text{Sin}}^{n \text{ دانە}} x$$

$$= -\lim_{n\to\infty} \overbrace{\text{Sin}\cdot\text{Sin}\cdots\cdots\text{Sin}}^{n \text{ دانە}}(2\pi - x) = 0$$

7 . ئېنىق ئىنتېگراللاردىن پايدىلىنىپ ھېساپلاش:

ئېنىق ئىنتېگرال ئەمەلىيەتتە ، ئىنتېگرال يىغىندىسىنىڭ لىمىتى بولغانلىقتىن $f(x)$ فونكسىيىسىنىڭ $[a,b]$ ئارىلىقتىكى ئېنىق ئىنتېگرالى ماۋجۇت بولسا

$$\int_a^b f(x)\,dx = \lim_{n\to\infty} \sum_{i=1}^{n} f(x_i)\frac{b-a}{n}$$ بولىدۇ.

بۇنىڭدا:

$$x_i = a + \frac{b-a}{n}i \quad (i = 1,2,\cdots\cdots n)$$

سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى بىر يىغىندا بولغاندا ، ئېنىق ئىنتېگرال ئارقىلىق ئۇنىڭ لىمىتىنى تېپىشنى ئويلىنىپ كۆرۈشكە بولىدۇ .

(فۇدەن داشۆ تۈزگەن « ماتېماتىكا ئانالىزى » ئىككىنچى نەشرى 2 ـ قىسىم 2 ـ باپقا قارالسۇن)

46 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\left(\frac{1}{n+1}+\frac{1}{n+2}+\cdots\cdots+\frac{1}{n+n}\right)$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىمى:

$$\frac{1}{n+1}+\frac{1}{n+2}+\cdots+\frac{1}{n+n}$$

ئۇيغۇر كىتاب تورىدىكى www.uyghurkitap.com

$$= \frac{1}{n}\left(\frac{1}{1+\frac{1}{n}} + \frac{1}{1+\frac{2}{n}} + \cdots\cdots + \frac{1}{2}\right)$$

$$= \sum_{i=1}^{n} \frac{1}{1+\frac{i}{n}} \cdot \frac{1}{n};$$

تەڭلىكتىن بىلەلەيمىزكى

$$a = 0 \qquad b = 1 \qquad f(x) = \frac{1}{1+x}$$

دەپ ئالساق

$$\lim_{n\to\infty}\left(\frac{1}{1+n} + \frac{1}{n+2} + \cdots\cdots + \frac{1}{n+n}\right)$$

$$= \lim_{n\to\infty} \sum_{i=1}^{n} \frac{1}{1+\frac{i}{n}} \cdot \frac{1}{n} = \int_0^1 \frac{1}{1+n} dx = \ln 2 .$$

47 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty} \frac{1^p+2^p+\cdots\cdots+n^p}{n^{p+1}} \qquad (P>0)$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$\frac{1^p+2^p+\cdots\cdots+n^p}{n^{p+1}} = \sum_{i=1}^{n} \left(\frac{i}{n}\right)^p \cdot \frac{1}{n}$$

تەڭلىكتىن بىلەلەيمىزكى

$$a = 0. \qquad b = 1. \qquad f(x) = x^p$$

دەپ ئالساق.

$$\lim_{n\to\infty} \frac{1^p+2^p+\cdots+n^p}{n^{p+1}}$$

$$= \lim_{n\to\infty} \sum_{i=1}^{n} \left(\frac{i}{n}\right)^p \cdot \frac{1}{n} = \int_0^1 x^p \, dx$$

Altun0q

$$=\frac{1}{P+1}.x^{p+1}\Big|_0^1=\frac{1}{P+1};$$

48 ـ مسال:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1}{n}\left(\sqrt{1+\frac{1}{n}}+\sqrt{1+\frac{2}{n}}+\cdots\cdots+\sqrt{1+\frac{n}{n}}\right)$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$\frac{1}{n}\left(\sqrt{1+\frac{1}{n}}+\sqrt{1+\frac{2}{n}}+\cdots+\sqrt{1+\frac{n}{n}}\right)$$

$$=\sum_{i=1}^{n}\sqrt{1+\frac{i}{n}}\cdot\frac{1}{n}$$

تەڭلىكتىن بىلەلەيمىزكى:

$a=0$ ، $b=1$ ، $f(x)=\sqrt{1+x}$

دەپ ئالساق: ئۇ ھالدا

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1}{n}\left(\sqrt{1+\frac{1}{n}}+\sqrt{1+\frac{2}{n}}+\cdots\cdots+\sqrt{1+\frac{n}{n}}\right)$$

$$=\lim_{n\to\infty}\sum_{i=1}^{n}\sqrt{1+\frac{i}{n}}\cdot\frac{1}{n}=\int_0^1\sqrt{1+x}\,dx$$

$$=\frac{2}{3}(1+x)^{\frac{3}{2}}\Big|_0^1=\frac{2}{3}(2\sqrt{2}-1)$$

49 ـ مسال:

$$\lim_{n\to\infty}\sin\frac{\pi}{n}\cdot\left(\frac{1}{2+\cos\frac{\pi}{n}}+\frac{1}{2+\cos\frac{2\pi}{n}}+\cdots+\frac{1}{2+\cos\frac{n\pi}{n}}\right)$$

نى تېپىش كېرەك.

www.uyghurkitap.com

يېشىلىشى:

$$\sin\frac{\pi}{n}\cdot\left(\frac{1}{2+\cos\frac{\pi}{n}}+\frac{1}{2+\cos\frac{2\pi}{n}}+\cdots+\frac{1}{2+\cos\frac{n\pi}{n}}\right)$$

$$=\sin\frac{\pi}{n}\cdot\sum_{i=1}^{n}\frac{1}{2+\cos\frac{i\pi}{n}}$$

$$=\frac{\sin\frac{\pi}{n}}{\frac{\pi}{n}}\cdot\sum_{i=1}^{n}\frac{1}{2+\cos\frac{i\pi}{n}}\cdot\frac{\pi}{n}$$

تەڭلىكتىن بىلەلەيمىز كى:

$a=0$ ، $b=\pi$ ، $f(x)=\frac{1}{2+\cos x}$ دەپ ئالساق.

$$\lim_{n\to\infty}\sin\frac{\pi}{n}\left(\frac{1}{2+\cos\frac{\pi}{n}}+\frac{1}{2+\cos\frac{2\pi}{n}}+\cdots+\frac{1}{2+\cos\frac{n\pi}{n}}\right)$$

$$=\lim_{n\to\infty}\frac{\sin\frac{\pi}{n}}{\frac{\pi}{n}}\cdot\sum_{i=1}^{n}\frac{1}{2+\cos\frac{i\pi}{n}}\cdot\frac{\pi}{n}$$

$$=\lim_{n\to\infty}\frac{\sin\frac{\pi}{n}}{\frac{\pi}{n}}\cdot\lim_{n\to\infty}\sum_{i=1}^{n}\frac{1}{2+\cos\frac{i\pi}{n}}\cdot\frac{\pi}{n}$$

$$=\lim_{n\to\infty}\sum_{i=1}^{n}\frac{1}{2+\cos\frac{i\pi}{n}}\cdot\frac{\pi}{n}=\int_0^{\pi}\frac{1}{2+\cos x}dx$$

$$=\frac{1}{\sqrt{3}}\,arc\,tg\left(\frac{1}{\sqrt{3}}\cdot tg\frac{x}{2}\right)\Big|_0^{\pi}=\frac{\pi}{\sqrt{3}};$$

50 ـ مىسال:

$$\lim_{n\to\infty}\left(\frac{2^{\frac{1}{n}}}{n+1}+\frac{2^{\frac{2}{n}}}{n+\frac{1}{2}}+\cdots+\frac{2^{\frac{1}{n}}}{n+\frac{1}{n}}\right)$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$0<\frac{1}{n}-\frac{1}{n+\frac{1}{K}}=\frac{\frac{1}{K}}{n\left(n+\frac{1}{K}\right)}=\frac{1}{n(nK+1)}<\frac{1}{n^2}$$

بولغانلىقتىن:

$$0<\frac{1}{n}\sum_{K=1}^{n}2^{\frac{K}{n}}-\sum_{K=1}^{n}\frac{2^{\frac{K}{n}}}{n+\frac{1}{K}}<\frac{1}{n^2}\sum_{K=1}^{n}2^{\frac{K}{n}}<\frac{2}{n}.$$

1 ـ ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن:

$$\lim_{n\to\infty}\left(\frac{1}{n}\sum_{K=1}^{n}2^{\frac{K}{n}}-\sum_{K=1}^{n}\frac{2^{\frac{K}{n}}}{n+\frac{1}{K}}\right)=0.$$

يەنى:

$$\lim_{n\to\infty}\sum_{K=1}^{n}\frac{2^{\frac{K}{n}}}{n+\frac{1}{n}}=\lim_{n\to\infty}\sum 2^{\frac{K}{n}}\cdot\frac{1}{n}$$

$$=\int_0^1 2^x dx=\frac{1}{\ln 2};$$

8 ـ ستىرلىنگ فورمىلاسىدىن پايدىلىنىپ لىمىت تېپىش:

ئەگەر سانلار ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقى x_n ، $n!$ نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسا، ئۇ ھالدا ستىر-لىنگ فورمىلاسى

$$n! = \sqrt{2n\pi}\left(\frac{n}{e}\right)^n \cdot e^{\frac{\theta}{12n}} \qquad (0<\theta<1)$$

دىن پايدىلىنىپ بۇ ئارقىمۇ ـ ئارقىلىقنىڭ لىمىتىنى تېپىشنى ئويلىشىپ كۆرۈشكە بولىدۇ.

(پېختېنگولتىس يازغان «دىففېرېنسىئال ئىنتېگرال دەرسلىكى» 2 ـ بۆلۈم ئىككىنچى قىسمىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ).

51 ـ مىسال.

$$\lim_{n\to\infty} \sqrt[n^2]{n!}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى: ستىرلىنگ فورمىلاسىغا ئاساسەن:

$$(n!)^{\frac{1}{n^2}} = \left[(2n\pi)^{\frac{1}{2}}\left(\frac{n}{e}\right)^n e^{\frac{\theta}{12n}}\right]^{\frac{1}{n^2}}$$

$$= (2n\pi)^{\frac{1}{2n^2}}\left(\frac{n}{e}\right)^{\frac{1}{n}} e^{\frac{\theta}{12n^3}}$$

بولىدۇ . شۇنىڭدەك.

$$\lim_{n\to\infty}\left(\frac{n}{e}\right)^{\frac{1}{n}} = \lim_{n\to\infty}\frac{n^{\frac{1}{n}}}{e^{\frac{1}{n}}} = 1$$

$$\lim_{n\to\infty} e^{\frac{1}{12n^3}} = 1$$

$$\lim_{n\to\infty}(2n\pi)^{\frac{1}{2n^2}} = \lim_{n\to\infty} e^{\frac{1}{2n^2}\ln 2n\pi} = 1$$

دېمەك:

$$\lim_{n\to\infty}\sqrt[n^2]{n!}=\lim_{n\to\infty}(2n\pi)^{\frac{1}{2n^2}}\cdot\lim_{n\to\infty}\left(\frac{n}{e}\right)^{\frac{1}{n}}\cdot\lim_{n\to\infty}e^{\frac{\Theta}{12n^3}}=1.$$

52 ــ مىسال.

$$\lim_{n\to\infty}\frac{n}{\sqrt[n]{n!}}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى:

$$\frac{n}{\sqrt[n]{n!}}=\frac{n}{(2n\pi)^{\frac{1}{2n}}\cdot\left(\frac{n}{e}\right)\cdot e^{\frac{\Theta}{12n}}}=\frac{e}{(2n\pi)^{\frac{1}{n^2}}\, e^{\frac{\Theta}{12n}}}$$

$$0<\theta<1$$

شۇنىڭدەك :

$$\lim_{n\to\infty}(2n\pi)^{\frac{1}{2n}}=1$$

$$\lim_{n\to\infty}e^{\frac{\Theta}{12n}}=1.$$

بولغانلىقتىن

$$\lim_{n\to\infty}\frac{n}{\sqrt[n]{x!}}=e.$$

53 ــ مىسال.

$$\lim_{n\to\infty}\frac{n}{\sqrt[n]{(2n-1)!!}}$$

نى تېپىش كېرەك.

$$((2n-1)!!=1\cdot3\cdot5\cdots\cdots2n-1,\qquad(2n)!!=2\cdot4\cdots\cdots2n).$$

Altun

يېشىلىشى

$$(2n-1)!!=\frac{(2n-1)!!(2n)!!}{(2n)!!}=\frac{(2n)!}{(2n)!!}=\frac{(2n)!}{2^n \cdot n!}$$

$$=\frac{\sqrt{4n\pi}\left(\frac{2n}{e}\right)^{2n}\cdot e^{\frac{\theta}{24n}}}{2^n\cdot\sqrt{2n\pi}\cdot\left(\frac{n}{e}\right)^n e^{\frac{\theta'}{12n}}}\quad (0<\theta<1,\ 0<\theta'<1)$$

$$=\sqrt{2}\left(\frac{2n}{e}\right)^n e^{\frac{\theta-2\theta'}{24n}}$$

بولىدۇ. ئۇ ھالدا:

$$\frac{n}{\sqrt[n]{(2n-1)!!}}=\frac{1}{2^{\frac{1}{2n}}\cdot\frac{2}{e}\cdot e^{\frac{\theta-2\theta'}{24n}}}$$

شۇنىڭدەك.

$$\lim_{n\to\infty} e^{\frac{\theta-2\theta}{24n}}=1,\qquad \lim_{n\to\infty} 2^{\frac{1}{2n}}=1$$

دېمەك.

$$\lim_{n\to\infty}\frac{n}{\sqrt[n]{(2n-1)!!}}=\frac{e}{2}.$$

54 ـ مىسال.

$$\lim\frac{\ln n!}{\ln n^n}$$

نى تېپىش كېرەك.

يېشىلىشى: ستىرلىنگفورمۇلاسىغا ئاساسەن:

$$\frac{\ln n!}{n\ln n}=\frac{\ln\sqrt{2n\pi}\left(\frac{n}{e}\right)^{n}e^{\frac{\theta}{12n}}}{n\ln n}\qquad(0<\theta<1).$$

$$=\frac{\ln\sqrt{2n\pi}}{n\ln n}+\frac{\ln n-1}{\ln n}+\frac{\theta}{12n^{2}\ln n}$$

$$=1+\frac{1}{2}\frac{\ln 2\pi}{n\ln n}+\frac{1}{2}\cdot\frac{1}{n}-\frac{1}{\ln n}+\frac{\theta}{12n^{2}\ln n}$$

بولىدۇ. شۇنىڭدەك :

$$\lim_{n\to\infty}\frac{\ln 2\pi}{n\ln n}=0\qquad \lim_{n\to\infty}\frac{1}{\ln n}=0$$

$$\lim_{n\to\infty}\frac{\theta}{12n^{2}\ln n}=0$$

دېمەك:

$$\lim_{n\to\infty}\frac{\ln n!}{\ln n^{n}}=1$$

(رىشات ياقۇپ، مەتمىن ھەسەن تەرجىمىسى)

(بېشى 30 ــ بەتتە)

چىقتى ئىشكتىن بىر پەرى،
مەستانە كۆزلىك دىلبىرى.

كۆرگەنچە تويماس كۆزلەرىم،
كۆردۇم ئەجايىپ مەنزەرى.

كۆرگەچ ئەنى خۇرسەن بولۇپ،
ئۇچتۇم يېرىمدىن مىڭ قەرى.

دىگەنلەردەك.

دەرۋەقە ، شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېگىسارى (ناقىس) نىڭ شېئىرى ئىجادىيىتى يۇقۇرقىدەك ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى يەنە مەلۇم چەكلىمىلىكنىمۇ ئىگە ؛ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلغاندا ، ئۇقۇغاندا بۇ نۇقتىنى جەزمەن تەنقىت قىلىش كېرەك . ئۇنىڭدىكى پاسسىپ كۆز قاراشلارنى رەت قىلىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

www.uyghurkitap.com

ئالى سىفەن ئوقۇتۇش خىزمىتىدىكى بىر قانچە مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك

لى بىگدې

(لىنتىغا ئېلىنغان سۆزىگە ئاساسەن رەتلەندى، ئۆزىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتمىگەن)

تەھرىر ئىلاۋىسى: پىروفېسسور لى بىگدې — سابىق غەربىي شىمال پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى، مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى، گەنسۇ ئۆلكىلىك دېموكراتىك بىرلەشمىسىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، مەملىكەتلىك باشلانغۇچ مەكتەپلەر تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتۇشىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، گەنسۇ ئۆلكىلىك مائارىپ ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، گەنسۇ ئۆلكىلىك ئىلمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى 1983 - يىلى 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن مەكتىۋىمىزگە كېلىپ « ئالى سىفەن ئوقۇتۇش خىزمىتىدىكى بىر قانچە مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك » دېگەن تېمىدا ئىلمىي دوكلات بەردى، بۇ مەكتىۋىمىزدىكى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە نىسبەتەن قوزغۇتۇش ئەھمىيىتىگە ئىگە، بىز لى بىگدې ئەپەندىگە رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن، بۇ ساندا دوكلاتنى ئالاھىدە ئېلان قىلدۇق.

ئالى سىفەن ئوقۇتۇش خىزمىتىدە، مېنىڭچە تۆۋەندىكى 10 خىل مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

بىرىنچى، ئوقۇتۇش بىلەن ئادەم تەربىيىلەشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. بىز كىتاپ ئوقۇتۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئادەم تەربىيىلىشىمىز كېرەك. لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ قايسىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ؟ تۈپ ئاساستىن ئېيتقاندا ئادەم تەربىيىلەش دېسەك بولىدۇ، كىتاپ ئوقۇتۇش يەنىلا ئادەم تەربىيىلەش ئۈچۈن بولىدۇ. كۆپچىلىك كىتاپقا ئېتىۋار بېرىدۇ، مېنىڭچە تېخىمۇ ئاساسلىقى يەنىلا ئادەم مەسىلىسىگە ئېتىۋار بېرىش كېرەك، ئوقۇتۇش ئوبيېكتى مەسىلىسىگە ئېتىۋار بېرىش كېرەك. بۇ يەردە ئىككى خىل مەنا بار: بىرى ئادەم تەربىيىلەش، بىز ھازىر كۆزلەۋاتقان ئوقۇتۇش ئوبيېكتلىرى ئوقۇغۇچىلار بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىشىمىز، ئوقۇغۇچىلارنى چۈشىنىشىمىز لازىم، ئوقۇتقۇچىلار دەرس تەييارلاشتا، سىز تەربىيىلەۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ قانداق سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى. ئۇلارنىڭ نى -

مىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىنىڭ قانداقلىقىنى، ئۇلارنىڭ سىز ئوقۇتماقچى بولغا دەرسكە نىسبەتەن قانچىلىك بىلىم تەييارلىقىنىڭ بارلىقى قاتارلىق تەرەپلەرنى ئەتىۋارغا ئېلىشىڭىز كېرەك. شۇڭلاشقا، دەرس تەييارلاش ۋاقتىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىش كېرەك. ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى دائىم «ئىككى باشنى پىششىق بىلىش» دېگەن سۆزنى دېيىشىدۇ، بىر باش كىتاب، يەنە بىر باش ئوقۇغۇچى، بۇ ھەم ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش، ھەم ئوقۇغۇچىنى چۈشىنىش دېگەن سۆز. مېنىڭچە، ئالىي مەكتەپ ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ بۇ سۆز ئوخشاشلا مۇھىم؛ يەنە بىر خىل مەنىسى — ئوقۇغۇچىلارنى كەلگۈسىدە قانداق ئادەم قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش. ئۇلار ھازىر خام ئەشيا، سىزنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەپچىقىشىڭىزگە ئېھتىياجلىق. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ كەسپلىرى ئوخشاشمايدۇ، سانائەت ئۆگىنىدىغان، يېزا ئىگىلىك ئۆگىنىدىغان، دوختۇرلۇق ئۆگىنىدىغان كەسپلەر بار. بىز ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەيمىز، كەسپلەر پەرقىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلار كەلگۈسىدە ئوقۇتقۇچى بولىدۇ. لېكىن بۇ يەردە بىر ئورتاقلىق مەۋجۇت، ئۇ بولسىمۇ، ھەم قىزىللىشىش ھەم ئىختىساسلىشىشتىن ئىبارەت. ھەم ئىدىيىۋى پەزىلىتىنىڭ يېتىلىشىدە ھەم كەسپىي جەھەتتىن تەربىيىلىنىشىدە دىققەت قىلىش لازىم. ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچايتىش، مەكتەپتىكى پارتىيە، ئىتتىپاق ئەزالىرى، سىياسىي يېتەكچىلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى بولۇپلا قالماستىن، بارلىق ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنىڭ مەسئۇلىيىتىدۇر. «ئىختىساسلىق» بولۇشقا نىسبەتەن، ئاددىي ھالدا پەقەت بىرەر كەسپىي بىلىمنىلا ئىگەللىسە بولىدىغۇ دەپ قارىماسلىق كېرەك. بۇنداق دەپ قاراش يېتەرلىك ئەمەس، يېڭى تارىخى دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە پەن - مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۈزلىنىشىگە ئاساسەن ئەلۋەتتە: «ئىختىساسلىق» بولۇشقا تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپ قويۇشىمىز كېرەك. يەنى بىز تەربىيىلەۋاتقان كىشىلەر سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، ئۆزى ئوقۇۋاتقان پەندىكى ئەڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى ئىگەللەپلا قالماي، بەلكى سوتسىيالىزمنىڭ ئىلگىرىلەش يولىدىكى يېڭى ئەھۋاللارغا تاقابىل تۇرالايدىغان بولۇشى، ئۇچرىغان يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلالايدىغان بولۇشى كېرەك، مانا بۇ «ئىختىساسلىق» بولۇشقا قويۇلىدىغان تەلەپ، شۇڭلاشقا، بىز ھازىرقى مەسىلىلەرنىلا ئۇلارغا بىلدۈرۈپ قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ قانداق قىلىپ كەلگۈسىدىكى يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسىلىلەرگە تاقابىل تۇرۇشنى بىلدۈرۈشىمىز كېرەك. بۇ تەلەپنى يۇقىرى تەلەپ دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. قانداق قىلغاندا بۇ خىل كىشىلەرنى تەربىيىلەپ چىققىلى بولىدۇ؟

ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش زۆرۈر بولغان بىرىنچى مەسىلە، دەل كىتاب ئوقۇتۇش بىلەن ئادەم تەربىيىلەشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر ياقلىق قىلىشتىن ئىبارەت. كىتاب ئوقۇتۇش ئادەم تەربىيىلەش ئۈچۈندۇر. ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا ئادەمنى ياخشى تەربىيىلەش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. قانداق قىلغاندا ئادەمنى ياخشى تەربىيىلىگىلى بولىدۇ؟ بۇنىڭغا ئۇلارنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىش كېرەك. كۆز ئالدىمىزدىكى ئېھتىياجنى چىقىش قىلىش كېرەك. ئەھۋالغا قاراپ پىلانلىق تەربىيىلەپ، ئۇلارنى ئۆز كەسپىدە، خىزمەت ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان، كەلگۈسىدە ئۇچرايدىغان يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلالايدىغان قىلىپ يېتىشتۈرۈشىمىز كېرەك.

ئىككىنچى، ئوقۇتۇش ئىككى تەرەپلىمە پائالىيەت. ئۇ ئۆگىنىش بىلەن ئۆگىتىشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوقۇتقۇچىنىڭ ئۆگىتىشى بىلەن ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆگىنىشىنى بىر-

لەشتۈرگەندىلا ئاندىن ئوقۇتۇش پائالىيىتى بارلىققا كېلىدۇ. ئۆگىتىش بىلەن ئۆگىنىشنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئوقۇ - ئوقۇتۇشنىڭ بىرلىكتە ئوسۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك. ئۆگىتىشنىڭ ئۆگىنىش ئۈچۈن بولىدىغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، مۇھىم نۇقتىنىڭ ئۆگىتىشتە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىۋېلىش كېرەك. بىز ئوقۇتۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئوخشىمايدۇ، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى بولىدۇ، بۇ خىل خۇسۇسىيەت بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ياش قۇرامىغا مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئۆگىنىش ۋەزىپىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ۋەزىپىسى بىلەن ئالىي مەكتەپنىڭ ۋەزىپىسى ئوخشىمايدۇ، ئالىي مەكتەپنىڭ ئالدىنقى مەزگىلى بىلەن ئۇنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ئوخشىمايدۇ، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى مۇستەقىل خىزمەت قىلىشقا دىققەت قىلىشلىرى كېرەك. ئۆگىنىشتىمۇ مۇستەقىل بولۇشلىرى كېرەك. ئالىي مەكتەپنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە ئاساسى بىلىمنى يېتىلدۈرۈشكە ئېتىۋار بېرىش، ئاخىرقى مەزگىلدە مۇستەقىل خىزمەت قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشنى تەكىتلەش، ھەتتا بەزى پەن تەتقىقات تەركىپلىرىنى كۆپەيتىش، ئۇلارنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ئىقتىدارىنى چېنىقتۇرۇش كېرەك. ئوقۇتقۇچى مەن ئۆگەتكۈچى، ئۇ ئۆگەنگۈچى، ئۇنىڭ قانداق ئۆگەنگىنى بىلەن كارىم يوق دېمەسلىك كېرەك. سەن ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆگىنىشىگە دىققەت قىلىشىڭ، ئوقۇتۇش مېتودىغا ئەھمىيەت بېرىشىڭ كېرەك. كۆپچىلىك ئوقۇتۇش مېتودى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىغا قارىتىلغان دەپ قارىماسلىق كېرەك. ئالىي مەكتەپتە ئوقۇتۇش مېتودى تەكىتلەنمەيدۇ، كەسپلا سۆزلەنسە بولدى دەيدىغان كۆز قاراش تۈپتىن خاتا. ئالىي مەكتەپلەردىمۇ ئوقۇتۇش مېتودى تەكىتلىنىشى كېرەك. بۇ مېتود ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ مېتودىدىن پەرقلىق بولىدۇ، سەن ئۆزەڭنىڭ مېتودىنى قوللىنىشىڭ، ئالىي مەكتەپ خۇسۇسىيىتىگە ماس كېلىدىغان مەلۇم بىر خىل پەننىڭ مېتودىنى قوللىنىشىڭ كېرەك. سەن يەنىلا ئوقۇتۇش مېتودىنى تەكىتلىشىڭ كېرەك، ئالىي مەكتەپنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ قانداق ئۆگىنىشىگە، بەلكى قانداق قىلىپ ياخشى ئۆگىنىشىگە دىققەت قىلىشىڭ لازىم.

ئۈچىنچى، ئالىي مەكتەپلەر يارامىلىق - ئەمىلىي ئۆگەنگەن ئىقتىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەش كېرەك. يارامىلىق - ئەمىلىي ئۆگەنگەن دېگەنلىك، ئەڭ ئەۋۋەل ھازىرقى زامان بىلىملىرىنى ئەگەللەشنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن بىلىم ئىگەللەش مەسىلىسىدە، بىلىمنىڭ كەڭلىكى بىلەن چوڭقۇرلىقىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. ئوقۇغۇچىلار ئالىي مەكتەپلەردە بىلىم ئالغاندا، بۇ مۇناسىۋەتنى زادى قانداق ياخشى بىر تەرەپ قىلغان ياخشى؟ بىلىم دائىرىسى كەڭ بولۇشى كېرەكمۇ ياكى يۇقىرى - چوڭقۇر بولۇشى كېرەكمۇ؟ ئەلۋەتتە بىرەر پەننى ئۆگىنىش قانچە چوڭقۇر بولسا شۇنچە ياخشى، لېكىن ئالغان بىلىمنىڭ چوڭقۇرلىقى كەڭ بولۇشى ئاساسىدا بولۇشى كېرەك. كەڭ بولمىسا، چوڭقۇر، يۇقىرىلۇقتىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. ھازىر يالغۇز دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى بارلىق ئالىي مەكتەپلەردە بىر ئورتاق مەسىلە ساقلانماقتا. ئۇ بولسىمۇ كەسپلەر بەك تار، ئاساسى يېتەرلىك ئەمەس، بۇ بىزنىڭ بىر كەمچىللىكىمىز، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىز سوۋېتنىڭ بەزى ئۇسۇللىرىنى ئۆگەندۇق، بۇنىڭ بىلەن ناھايىتى چوڭ ئۇتۇمگە ئېرىشتۇق، لېكىن ھازىر قارىساق بەزىلىرى بىر تەرەپلىمىلىككە ئىگە ئىكەن، ئۇ بولسىمۇ كەسپلەرنى ئاجرىتىشىمىز بەك تار بولۇپ قاپتىكەن. ئوقۇغۇچىلىرىمىز ئاران شۇنچىلىك بىرنىمىنى بىلەلەيدىكەن، ئاساسى يېتەرسىز بولۇپ ئۆ-

گىمنىشى بەك ئۆلۈك، بەك تار، شۇڭلاشقا، تەربىيىلەنگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماسلىشىشچانلىقى كەڭ بول-
ماي تار بولۇپ چىقتى. بۇنى ئالىي سانائەت مەكتەپلىرىدىكى ئەھۋاللاردىن بەك ئوچۇق كۆرۈشكە
بولىدۇ. بىزنىڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتلىرىمىزدىمۇ بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەك. ھازىر
پۈتۈن ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى بىلىمنىڭ كەڭ بىرلىشىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. نېمە ئۈ-
چۈن؟ چۈنكى ھازىر ھەر خىل پەنلەر ئۆز ئارا بىر - بىرىگە سىڭىپ كىرىۋاتقان، بىر - بىرىگە تە-
سىر قىلىۋاتقان شارائىتتا، ئازغىنا بىلىم بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە، ئىشلەپچىقى-
رىش تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشقىلى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا ھازىر ئاساسنى كەڭرەك قىلىپ
قۇرۇش تەكىتلىنىۋاتىدۇ، مەن بۇ يەردە بىر مىسال ئېلىپ كۆرەي: مەن بۇنىڭدىن ئىككى ئاي بۇ-
رۇن ئامېرىكىغا زىيارەتكە باردىم، ۋىسكونسىن شىتاتىنىڭ شىتات باشقۇرغان ئۇنىۋېرسىتېتى بۇ مۇ-
ناسىۋەتنى ناھايىتى ياخشى بىر تەرەپ قىلغان، ئۇلار بۇنداق قىلىشنى ئومۇم مائارىپنىڭ ئاساسى
دېيىشىپتۇ. بۇ ئومۇم مائارىپ ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى ئەمەس، بەلكى بىلىم دا-
ئىرىسى كەڭرەك بولۇش دېگەنلىك ئىكەن. ئۇ مەكتەپنىڭ نۇرغۇن شۆبە مەكتەپلىرى بار ئىكەن،
بۇنىڭدا پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى، تەبىئىي پەن ئىنستىتۇتى، قانۇن ئىن-
ستىتۇتى، سودا ئىنستىتۇتى، سانائەت ئىنستىتۇتى ۋە 11 پاكولتېت تەسىس قىلىنغان. ئۇلار مۇن-
داق ئۇسۇل قوللىنىپتۇ، ھەر بىر ئوقۇغۇچى ئۆز پاكولتېتىدا 62 شۇفېن ئوقۇشى (ئۇلا شۇفېن
ھېساپلايدىكەن، ئوقۇتۇش سائىتى ھېساپلانمايدىكەن)، ئۇنىڭدىن باشقا قالغان 10 پاكولتېتنىڭ ھەر
بىرىدە 6 شۇفېندىن كۆپرەك ئوقۇشى (جەمئىي 124 شۇفېن ئوقۇپ پۈتتۈرىدىكەن) تەلەپ قىلىن-
غان. ئەگەر سىز جۇغراپىيىدە ئوقۇغان بولسىڭىز، يەنە تارىخ، فىزىكا خىمىيە، ماتېماتىكا، سەن-
ئەت قاتارلىقلارنى ئۆگىنىشىڭىز كېرەك ئىكەن، ھەر بىر كەسپتىن ئىككى دەرسنى ئوقۇشىڭىز، بىر
ماۋسۇمدا بىر پەن ھەر بىر ھەپتىگە ئۈچ سائەتتىن توغرا كەلگەن. ئۇلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم
دائىرىسىنى مۇشۇنداق كېڭەيتىكەن، ئۇلارنىڭ بۇ ئۇسۇلى نەتىجىگە ئېرىشىپتۇ، ئامېرىكا مەملىكەت-
لىك ئالىي مائارىپ بىرلەشمىسى بۇ مەكتەپكە 860 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى مۇكاپات بېرىپتۇ. بۇنىڭ-
دىن ئامېرىكىنىڭ ھەر قايسى ئۇنىۋېرسىتېتلىرىغىمۇ مۇنداق ئىلھام بەرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
مەكتەپ مۇدىرى: بۇ ئۇسۇلىمىز ئامېرىكا بويىچە ئەڭ ئالدىدا ماڭغان دېدى. ئامېرىكا بويىچە مەش-
ھۇر موزىل تەبىئىي پەن سانائەت ئىنستىتۇتى، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندە ئىجتىمائىي پەن-
نىڭ $\frac{1}{4}$ نى ئۆگىنىپ بولۇشنى تەلەپ قىلىنغان. ئوقۇغۇچىلار ئەگەر 40 خىل دەرس ئوقۇيدۇ دې-
گەندە، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز دېگەندە 10 خىل ئىجتىمائىي پەن بولىدۇ. ئامېرىكىدىكى بەزى ئالىي مەك-
تەپلەرنىڭ بىرىنچى يىلىدا ئوقۇغۇچىلار پاكولتېتلارغا ئايرىلمايدىكەن. ئومۇمىي پەن ئوقۇيدىكەن.
ئوقۇش يىللىقى چىققاندا ئاندىن پاكولتېتقا بېرىلىدىكەن. شۇڭا، كەڭ ئاساس ئورنىتىش
ئېلىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپلا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەلەپ بولماستىن، بەلكى دۇنيا ئالىي
مائارىپى تەرەققىيات يۈزلىنىشىنىڭ تەلىۋى. دائىرە كەڭ، ئاساس پۇختا قۇرۇلغاندىلا، ئاندىن يۇ-
قىرى، سان، ئۆتكۈرلۈكنى تەلەپ قىلىشقا بولىدۇ. سىلەر قايسى پاكولتېتقا كىرسە شۇ پاكولتېت
(كەسىپ)نىڭ ئەھلى بولىدۇ دەپ چۈشىنىپ قالماڭلار، بىر كىشى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرسە پەقەت ئۆگەن-
گەن كەسپىگە ئاران ئاساس سالالايدۇ. كەلگۈسىدىكى نەتىجىسى كېيىنكى ئىش. سەن ھازىر ئۇنىڭ-
غا ئاساس يارىتىپ بەرسەڭ، ئۇنىڭ كەلگۈسى نەتىجىسى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەرگەن بولىسەن.
ياۋروپادىكى ئالىي مەكتەپلەرمۇ شۇ يېرىگە دىققەت قىلغان، ئۇلار ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كې-

يىن دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئۈچۈن ئوقۇيدىكەن، ئۇلار دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەندىن كېيىن ناھايىتى كەسپلەشكەن ھىساپلىنىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرگەنلىكى ئىشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ، بەلكى باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ماھىيەتتە ئىشنىڭ باشلىنىش مۇراسىمى، سېنىڭ بۇ ئۆمۈرلۈك تەتقىقاتىڭنىڭ باشلانغانلىقىدۇر. بىلىم ئۆگىنىشكە كەلسەك، ئەڭ ئالدى بىلەن كەسپى بىلىمنى ئاساسىنى پۇختا قۇرۇش ئۈستىگە قويۇش كېرەك. بۇ مۇناسىۋەتكە ئاساسەن، نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ئويلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن: بىرىنچى يىللىقنىڭ دەرسىنى ئورۇنلاشتۇرغاندا، ئاساسى پەننى زادى كىم ئۆتۈش كېرەك؟ مېنىڭچە يۇقۇرى سەۋىيىگە، بەلگىلىك تەجرىبىگە ئىگە بولغاندا ئاندىن ئاساسى پەن دەرسىنى ئۆتەلەيسەن. ئاساس پەنلەرگە سەل قارىماسلىق كېرەك. يۇقۇرى، ساز، چوڭقۇرلۇق بىلەن ئاساسى بىلىمنىڭ مۇناسىۋىتىدە، ئەڭ ئالدى بىلەن ئاساسنى پۇختا قۇرۇش كېرەك.

تۆتىنچى: ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇشى ئارقىلىق ھەم ئوقۇغۇچىلارغا بەلگىلىك ئاساسى بىلىمنى ئۆزلەشتۈرۈشى ھەم ئوقۇغۇچىلاردا بەلگىلىك ئاساسى ئىقتىدارنى يېتىلدۈرۈشى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىلىم بېرىش بىلەن قابىلىيەتنى يېتىلدۈرۈشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. سەن ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم بېرىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرۈشىڭ كېرەك. ئەقلىنى تەرەققى قىلدۇرۇشىڭىز لازىم. بۇ ئىككى مۇناسىۋەتنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلىشتا، نۇقتىنى قابىلىيەتنى يېتىلدۈرۈشكە قويۇش لازىم.

ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم بېرىش مەسىلىسىگە دىققەت قىلىدۇ، لېكىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرۈشكە ئانچە دىققەت قىلمايدۇ. بەزىلەر ئادەتتىكى ھالدا بىلىم بولسىلا قابىلىيەت بولىدۇ دەپ تونۇيدۇ، بۇنى ئۇنداق تونۇشقا بولمايدۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا باغلىنىشلىق مۇناسىۋەت بولسىمۇ لېكىن يەنىلا پەرق بار، بىلىمنى قابىلىيەت ئورنىغا قويۇشقا بولمايدۇ، ئوقۇتۇشنى بىلىمنى يەتكۈزۈپ بېرىش بىلەنلا چەكلەپ قويماسلىق كېرەك. نېمە ئۈچۈن؟ پەن-تېخنىكا بارغانسېرى تېز تەرەققى قىلىۋاتا. بىلىمنىڭ كونىراش سۈرئىتى بارغانسېرى تېزلەشمەكتە، بىز ھازىر ئىگەللەۋاتقان بىلىمنىڭ بىر قىسمىنى يېقىن كەلگۈسىدىلا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئورنىنى باشقىلىرى ئىگەللەپ كېتىدۇ. ھەر خىل پەنلەرنىڭ كونىراش نىسبىتى ياكى ئەمەلدىن قېلىش نىسبىتى، ئەمەلدىن قېلىش دەۋرىلىكى بۇ ئوخشاش بولمايدۇ، بەزىلىرىنىڭ ئون يىل، بەزىلىرىنىڭ سەككىز، توققۇز يىل، بەزىلىرىنىڭ ھەتتا ئالتە، يەتتە يىلدىن كېيىن يېرىمى ئەمەلدىن قېلىشى مۇمكىن، كونىراپ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. تەجرىبىلىك، ياش قورامى چوڭراق ئوقۇتقۇچىلار، قېنى سىلەر ئويلاپ كۆرۈڭلار، سىلەر ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ھازىرقى ئىگىلىۋاتقان بىلىمنىڭ قانچىلىك قىسمىنى ئۆز ۋاقتىدا سىلەر ئۆگەنگەن؟ يالغۇزلا شۇ ۋاقىتتا ئۆگىنىپ ئالغان بىلىمگىلا تايىنىش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. بۇرۇن ئۆگەنگەنلىرىڭىزنىڭ خېلى قىسمى كونا نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئەگەر سىز ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگىنىۋاتقان بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى يېڭى دەپ قارىغان بولسىڭىز ئون يىلغا بارمىغان ۋاقىت ئىچىدە بۇلارنىڭ يېرىمىنى ئىشلەتكىلى بولماي قالىدۇ. ئالى مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارغا بىرىلگەن بۇ نەرسىلەرنىڭ يېرىمىنى ئىشلەتكىلى بولمايدۇ دېگەن سۆز يەنە يەتتە سەككىز يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار تۆتىنچى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن تازا كۈچ چىقىرىدىغان ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ ئۆگەنگەن نەرسىلىرىنىڭ يېرىمىنى ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. ئىشلىتىشكە

بولىدىغانلىرىنىڭمۇ يەنە يېرىمىنى ئىشلىتەلىگىلى بولمايدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا بىز ئۇلارنىڭ ئىختىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە تايىنىشىمىز كېرەك. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئۆزلۈكسىز ئىلگىرىلىسۇن. يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلسۇن. مانا بۇ ئىلىم - پەن تەرەققىياتىنىڭ تەلىپى، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ تەلىپى. مەسىلەن: سانائەت پەنلىرى تەرەققىي قىلماقتا. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلىشى بىلەن ئومۇملاشتۇرۇلۇشى تەرەققىي قىلماقتا. مۇنداق ئۆزگىرىش چوڭ بولغان يېڭى ئەھۋالغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن بىزمۇ ئۇلارنىڭ ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشىمىز كېرەك. مەن مۇنداق بىر نەقىل كەلتۈرەي؛ بۇرۇنقى زاماندا شاگىرت بولغان بىرسى ئوقۇش پۈتتۈرۈش ۋاقتىدا، ئۇستىسى ئۇنىڭغا بىر پارچە ئالتۇن سوغات قىلماقچى بوپتۇ، ئۇ قوبۇل قىلماپتۇ، ئۇستىسى بۇنى ئاز كۆرگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ تونۇپ ئۇنىڭغا يەنە چوڭ پارچىدىن بىرنى بېرىپتۇ، ئۇ يەنە قوبۇل قىلماپتۇ، ئۇستازى ئۇنىڭدىن ساڭا نېمە كېرەك دەپ سوراپتۇ، ئۇ ئۇستازىنىڭ ئالتۇن ئۆلچەيدىغان تېخنىكىسى دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. بۇ ئوقۇغۇچىنىڭ تەلىپى بەك يۇقىرى بولغان، ئۇ ئالتۇننى كېرەك قىلماي، ئالتۇن ئۆلچەيدىغان تېخنىكىسىنى تەلەپ قىلغان. بىز تەربىيىلەيدىغان ئوقۇغۇچىلارغىمۇ مانا شۇنداق تەلەپ قويۇش كېرەك، سەن ئۇلارغا ئالتۇن بەرگىنىڭ ياخشى. لېكىن سەن ئۇلارغا ئالتۇن ئۆلچەيدىغان تەخنىكىنى بەرسەڭ بولامدىكەن؟ قابىلىيەت بىلەن بىلىمنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ ئەنە ئۇنداق بولىدۇ. سەن ئۇلارنىڭ قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرسەڭ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارىنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرىدۇ. ئۇنداق بولسا، قابىلىيەت دېگەن نېمە؟ قابىلىيەت ئاز دېگەندە ئۈچ خىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئۆزى ئۆگىنىش ئىقتىدارى: بۇ ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتىن ئايرىلغاندىن كېيىن مۇستەقىل ئۆگىنەلەيدىغان بولۇش دېگەنلىك. بۇ بىزدىن ئۇلارنىڭ بۇ پەندىكى ئاساسىنى ياخشى سېلىپ بېرىشىمىزنى، ئاساس بىلىم ئىقتىدارىنى ئىگەللىتىشىمىزنى، قورال كىتاپ ئىشلىتىش ئىقتىدارىنى ئۆگىتىشىمىزنى، ماتېرىيال كۆرۈش قابىلىيىتىنى ئۆگىتىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.(2)ئەمەلىيەتكە باغلاش ئىقتىدارى بۇ ئىشلىتىش ۋە قوللىنىش قابىلىيىتى دېگەنلىك، مۇنداقچە ئەيتقاندا، خىزمەت جەريانىدا ئۆگەنگەن بىلىم ۋە نەزەرىيىلەرنى قوللىنىپ ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش دېگەنلىك، بۇ مېڭىنى ئىشلىتىش ۋە ئۆزى ئىشلەش قابىلىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەبىئىي پەن ئوقۇتقۇچىسى نېمىنى تەلەپ قىلغان بولسا، ئۇ شۇنى بىلگەن بولىشى، تەجرىبە قىلىشنى تەلەپ قىلسا، تەجرىبە ئىشلىيەلەيدىغان بولىشى كېرەك؛ ئىجتىمائىي پەن ئوقۇتقۇچىسى، ئىجتىمائىي پەننىڭ ھەممە قانۇنىيەتلىرىنى ئىگەللىشى، سۆزى ئېنىق بولۇش، دوسكىغا يازغان خەتلىرىدە خاتالىق كۆرۈلمەسلىكى كېرەك. سىنىپ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا نىسبەتەن ئۇلارغا ئوقۇتۇش-تەربىيىلەش خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشنىڭ بىر يۈرۈش ئىقتىدارىنى ئۆگىتىش لازىم. (3) بەلگىلىك دەرىجىدە ئىجاتچانلىق، تەتقىقات ئىقتىدارى بولۇش، ھازىرقى سەۋىيىدە توختاپ قالماسلىق، ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىش، يېڭىلىق يارىتىشقا ئىنتىلىدىغان بولۇش كېرەك. بۇ ئىجاتچانلىق بىلەن تەپەككۇر قىلىش، ھازىرقى بىلەن قانائەتلىنىپ قالماسلىق، ئوقۇتقۇچىنىڭ بەرگەن بىلىمى بىلەن چەكلىنىپ قالماسلىق ئۆزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ئىگەللەش دېگەنلىك بولىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىدا مايىروف، زانكوف دەپ ئىككى پېداگوك بولۇپ، مايىروف بىلىمنى يېتىلدۈرۈشنى نۇقتا قىلغان، ئۇ دېمەكچى بولغان قابىلىيەت بىلىمنى بېرىش جەريانىدا يېتىلدۈرۈلىدۇ، ئەمەلىيەتتە، بۇمۇ مائارىپ مېتودى ئارقىلىق تەربىيىلىنىپ چىققان ئوقۇغۇچىلار بولۇپ ئۇلارنىڭ قابىلىيىتى، ھېچقانچە يېتىلدۈرۈلمىگەن. زەنكوپ قابىلىيەتنى تەكىتلىگەن، ئۇ قابىلىيەتنى يېتىلدۈرۈش جەريانىدا ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم ئې-

www.uyghurkitap.com

گەللىتىش، ئاندىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ قابىلىيىتىنى، ئەقلىنى راۋاجلاندۇرۇشقا دىققەت قىلىشنى تەكىتـ
لەيدۇ. مەيلى قابىلىيەتنى يېتىلدۇرۇشتە بولسۇن مەيلى بىلىم بېرىشتە بولسۇن ئوقۇغۇچىلارنىڭ
كەسپىگە بولغان قىزىقىشىنى يېتىلدۇرۇشىمىز، شۇ كەسپكە ئىلھاملاندۇرىشىمىز، شۇ كەسپتىكى مۇستەھـ
كەم ئىرادىسىنى تۇرغۇزۇشىمىز لازىم، بۇ نوقتا ئەڭ مۇھىم. مەن ئالىي مەكتەپتىكى ئۆگىنىشىمىنى
ئەسلىگىنىمدە ئۇ ۋاقىتتا مەن مۇئارىپ ئىلمىنى ئۆگەنگەنىدىم، دەرسلىكلەرمۇ كۆپ نۇرغۇن نەر ـ
سىلەرنى ئۆگەنگەن قايسىلىرىنى ئۆگەنگەن، ئۇلارنى ئەسلىيەلمەيمەن، لېكىن بىر دەرسلىكنىڭ مەنـ
دە قالدۇرغان تەسىرى خېلى چوڭقۇر. 1933-يىلى تەيشۈەيجو دىگەن ئوقۇتقۇچىمىز بىزگە بىر دەرس
سۆزلىگەن بولۇپ تېمىسى جۇڭگو مائارىپىنىڭ چىقىش يولى مەسىلىسى ئىدى. بۇنى پەن دىيىشكەمۇ
بولمايتتى، لېكىن ئۇ ۋاقىتتا جۇڭگو مائارىپىنىڭ چىقىش يولى زادى قەيەردە؟ ئۇمۇ بىلمەيتتى،
ئۇ بۇنىڭ بىر مەسىلە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان ئىدى. جۇڭگونىڭ مائارىپى ئايلانما مائارىپ، بۇـ
نىڭدا باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ئوتتۇرا مەكتەپكە چىقىدۇ. ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈـ
رۈپ ئالىي مەكتەپكە چىقىدۇ. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، ئوتتۇرا مەكتەپنى ئوقۇتىدۇ. ئوتتۇرا مەكـ
تەپنى پۈتتۈرۈپ باشلانغۇچ مەكتەپنى ئوقۇتىدۇ. سانائەت يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش دىگەنـ
لەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولمايدۇ. ئۆز ۋاقتىدا مۇئارىپىنىڭ چىقىش يولى يوقمۇ ياكى جۇڭگونىڭ
چىقىش يولى يوقمۇ، بىزمۇ بۇنىڭ ئۇ يەردىكى سەۋەبىنى بىلمەيتتۇق، پەقەت جۇڭگونىڭ كەمبەغەلـ
لىكىنى ھېس قىلاتتۇق، نىمە قىلىش كېرەك؟ قانداق ھەل قىلىش كېرەك؟ بۇ مائارىپنى ئۆگەنگەنـ
لىكىمىز ئۈچۈن مائارىپ ئارقىلىق چىقىش يولى تېپىش كېرەك دەپ تونۇغان، مائارىپ ئارقىلىق
دۆلەتنى قۇتقۇزۇش كېرەك دەپ چۈشەنگەن. بۇ مەسىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغاندا، تەيشۈەيجو دىـ
گەن ئوقۇتقۇچىمىز دەرسخانىدا كۆز ـ يېشى قىلاتتى. ئۇمۇ ئەمەلىيەتتە چىقىش يولى تاپالمىغان ئىـ
دى، ئۇ بىزنىڭ كۆپرەك ماتېرىيال كۆرىشىمىزنى تاپىلايتتى، ئۇ بىزگە ھېچ نەرسىنى دەپ بېرەلـ
مىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ۋەتەننى، خەلقنى كۆزلەش ھىسسىياتى مائارىپ ئۈچۈن چىقىش يولى
تېپىشتىن ئىبارەت مەسىلە ئۈستىگە سەرپ قىلىنغان، ئۇنىڭ بىزگە تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر بولـ
غان ئىدى. شۇڭلاشقا، مەن مائارىپنى ياخشىلىساق، جۇڭگودا ئامال بولىدۇ، كۆپچىلىك مائارىپنى
ئۆگەنسە جۇڭگومۇ ياخشى بولىدۇ دەپ ئويلايتتىم. شۇندىن بېرى مەن مائارىپنى ئىگەللەشكە بەل
باغلىدىم، ئىككىلىنىپ قالمىدىم. يەنە بىر ئوقۇتقۇچىمىز لى بوچىڭ نىڭ ماڭا
بولغان تەسىرىمۇ ئىنتايىن چوڭقۇر، مەن ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئەگىـ
شىپ مائارىپ تەجرىبىسىنى ئىشلىدىم، بىزنىڭ ئىشلىگەنلىرىمىز باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپ تەجـ
رىبىسى ئىدى، ئەمەلىيەتتە باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپ ئىسلاھاتى ئىدى. بىز تەجرىبە رايونى
قۇردۇق، ژۇرنال چىقاردۇق، خېلى چوڭ غەيرەت قىلدۇق، كېيىن ياپونلار كەيفىڭنى بېسىۋالدى،
تەجرىبە رايونى توسالغۇغا ئۇچراپ، ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلدى. لى بوچىڭ مۇئەللىم گومىنداڭ
مائارىپ مىنىستىرلىكى تورۇشلۇق چوڭچىڭغا بېرىپ، بىزنىڭ ئۇسۇلىمىزنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلدى.
لېكىن قوبۇل قىلىنمىدى. كېيىن مەن چوڭچىڭغا بېرىپ ئۇنى ئىزدىدىم، كۆرۈشۈپلا ئۇ ماڭا باشقا گەپ
قىلمايلا بىزنىڭ تەجرىبىمىز ئەمەلگە ئاشمىدى. ھېچ كىم قوللىمىدى! دىدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ماـ
ئارىپ ئىشلىرىگە قانچىلىك كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن. شۇڭا
مەلۇم مائارىپ تەجرىبىسىگە قارىتا چوڭقۇر قىزغىنلىقىم بار. گەرچە مەن ئۇنىڭ سەۋىيىسىگە
يېتەلمىگەن بولساممۇ، لېكىن ئۇنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا بولغان سادىق ھىسسىياتى مېنى تەربىيىلـ

دى. مېنى بىر ئۈمۈر ماتارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۈگەتتى. ئىرادەم ئۆزگەرمىدى، مەدەنىيەت ئىنقىلاۋىدا مېنى تارتىپ چىقىرىپ تويغاندىمۇ پۇشايمان قىلمىدىم. ماتارىپ ئىشلىرىغا ئىزەلدىن تونۇپ - تاشقان ئىشەنچ بىلەن تاراپ كەلدىم. ئەمەلىيەتتە كەسىپ ئالماشتۇرۇش پۇرسىتىمۇ بولىدى. مەسىلەن: چەتئەل تىلىنى ئۈگىتىش. لېكىن مەن ئۆزگەرتمىدىم. مەن يەنىلا ماتارىپ ئىشلىرىنى ئۈگەتتىم، چەتئەل تىلى مېنىڭ قوراليم بولغاندا، ماتارىپ ئىشلىرى ئاندىن مېنىڭ كەسپىم بولالىدى. مېنىڭ دىمەكچى بولغىنىم، ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم بېرىپلا قالماي، بەلكى ئۆزىمىزنىڭ چوڭقۇر ھېسسىياتى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارغا غەمخور كۆرسىتىشىمىز كېرەك. بۇ يەردە چوڭ قوزغىتىش كۈچى مەۋجۇت. تەڭداشسىز غەيرەت يوشۇرۇنغان. بولۇپمۇ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى تەربىيەلەشتە، ئۇلارنىڭ يوشۇرۇنغان كۈچىنى ئويغۇتىشقىلا لازىم، يوشۇرۇن كۈچنى دەرھال كۆرسىتىۋالغىلى بولمايدۇ، لېكىن بىر نەچچە يىلدىن كېيىن كۆرۈنۈشكە باشلايدۇ. يوشۇرۇن كۈچنى يېتىلدۈرۈش مەسىلىسى ئىنتايىن مۇھىم، يوشۇرۇن كۈچ بىلىم ئېلىش جەھەتتىنلا بولۇپ قالماستىن، قابىلىيەت جەھەتتىمۇ بولىدۇ. شۇنداقلا قابىلىيەتمۇ يالغۇز دەسمايە توپلاشقا تايىنىش بىلەن ئەمەس، ئىدىيە ھېسسىياتتىن ئىبارەت ئامىلىنىمۇ قوشۇش كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، يوشۇرۇن كۈچ پۈت تىرەپ تۇرالايدۇ، ھاياتى كۈچكە ئىگە بولالايدۇ. مۇشۇ نۇقتىغا دىققەت قىلغاندىلا، ئوقۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ كونا ئۇسۇلنى ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ. بىلىم بېرىشتە ئۆتكەندە قوللانغان نۇرغۇن ئۇسۇللار بار، ئەپسۇسكى بىزنىڭ قوللانغانلىرىمىزنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلۈك يادلاش ئۇسۇلىدۇر. يەنى سېنىڭ سۆزلىگەنلىرىڭنى ئوقۇغۇچىلار خاتىرىلەيدۇ. سېنىڭ يازغانلىرىڭنى ئوقۇغۇچىلار كۆچۈرۈپ ئالىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنا ئىختىساسلىق كىشىلەرنى تەربىيىلەپ چىقالمايدۇ. ھازىرقى ئالىي مەكتەپلەردە كۆپىنچە لېكسىيە يېزىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. ئىمتىھان ئېلىشمۇ، لېكسىيە ئىمتىھانى بولىدۇ، سەن پەقەت لېكسىيەڭدىكىنى يېزىپ بىرەلىسەڭلا چوڭ ياخشى ئىش بولىدۇ. بۇ ئۇسۇلغا مەدەنىيەت ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇنقى ئوقۇغۇچىلار بەكمۇ قارشى تۇرغان. ئۇلار دەرستە لېكسىيە يېزىش، دەرستىن چۈشكەندە لېكسىيە سېلىشتۇرۇش، ئىمتىھاندا لېكسىيىنى يادلاش، ئىمتىھاندىن كېيىن ھەممىنى ئۇنتۇپ قېلىش، - دەپ قوشاق توقۇشقان ئىدى. مۇنداق ئۇسۇل بىلەن بېرىلگەن ئىمتىھاننىڭ نەتىجىسىمۇ ھەقىقى ئەمەس. ھازىر بەزى مەكتەپلەردە ئىمتىھان تەكرارلاش تىزىسلىرىنى چىقىرىدىكەن. تىزىس بىلەن ئىمتىھان سوئاللىرىنىڭ قانچىلىك پەرقىنىڭ بارلىقى ئېنىق ئەمەس، ئېھتىمال پەرق چوڭ بولمىسا كېرەك. مۇنداقتا ئوقۇغۇچىلار ئۆلۈك ھالدا يادلايدۇ. بەلكى نۇقتىلىق نەرسىلىرىنى ئوقۇتقۇچى بولغان كىشى تاللاپ بېرىدۇ، تاللانغانلىرىدىن يەنە بىر قىسمىنى تاللايدۇ. ئۇنىڭدىن ئاشقان قىسمىدىن يەنە بىر قىسمىنى تاللاپ ئىمتىھان ئالىدۇ. بۇنداق ئىمتىھان نىمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ؟. بەزى كىشىلەر بىزنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ توقسان پىرسەنتى ئىمتىھاندا توقساندىن يۇقۇرى نومۇر ئالدى دېيىشىدۇ. بۇ نومۇر نىمىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ، مېنىڭچە بۇنىڭغا بىر سوراق بەلگۈسى قېتىپ قويۇش كېرەك. بەزىلەر بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ نومۇرى يۇقۇرى، ئىختىدارى تۆۋەن دەيدۇ، بۇنىڭ ئۆلۈك يادلاش بىلەن چوڭ مۇناسىۋىتى بار، سەن بۇ ئوقۇغۇچىلارنى جانلىق تەربىيىلىشىڭ كېرەك، ئالىي، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق قىلىش كېرەك، مەن ئامېرىكا ئالىي ئوتتۇرا مەكتەپلىرىنىڭ بىر نەچچە سائەتلىك دەرس ئەھۋالىنى كۆردۈم، ئۇلارنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى دەرستە بىزنىڭكىگە ئوخشاش قاتتىق ئەمەس ئىكەن، ئوقۇتقۇچى بىلەن ئوقۇغۇچى ئوتتۇرىسىدا ئىختىيارى سوئال - جا-

AltunOq

ۋاپ بولىدىكەن . مەن بىر ئوبلاستنىڭ مەركىزى مائارىپ ئىنستىتۇتىغا بېرىپ بەش سائەت دەرس ئاڭلىدىم، ئۇلار بەك ئىختىيارى ئىكەن. ئانچە كۆپ بەلگىلىمىلىرى يوق ئىكەن. مەكتەپ مۇدىرى مېنى ئۇلارغا تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلار مەندىن ئۇلار قىزىقىدىغان بەزى مەسىلىلەرنى سورىدى. ئۇلارمۇ مەندىن سورىدى، مەن ئۇلاردىن سورىدىم، ئۇن مىنۇتتىن كۆپرەك سۆزلەشتۇق، دەرسخانا بەك جانلىق، ئوقۇتقۇچىمۇ بەك ئىختىيارى، بەزىدە ئۆزىچە قىزىرىشىپمۇ قالدى. بۇ ئۇنىڭ ئوقۇغۇچى تەربىيىلەش قابىلىيىتىمۇ قانداق مەن بىلمىدىم، پەقەت ئۇلارنىڭ بەك جانلىنىشقانلىقىنى ھېس قىلدىم. ئوقۇغۇچىلار ئىختىيارىي مەسىلە قويۇشىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ دەرسخانىلىرىمىز ئۆلۈك بولماسلىقى، نېمە بولسا شۇنى ئوقۇپ بېرىش بىلەن چەكلەنمەي تېتىك بولغىنى ياخشى.

بەشىنچى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى كۆپمۇ بولىدۇ، ئازمۇ بولىدۇ. ئوقۇتۇش سۈرئىتى تېزمۇ بولىدۇ، ئاستىمۇ بولىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۈكى يېنىكمۇ بولىدۇ، ئېغىرمۇ بولىدۇ، سىنىپتىكى سۈرئىتى تېزرەك بولغىنى ياخشىمۇ ياكى ئاستىراق بولغىنى ياخشىمۇ؟ كۆپرەك ئۆگىتىشنىڭ ياخشىمۇ ياكى ئازراق ئۆگىتىشنىڭ ياخشىمۇ؟ بۇ مەسىلىنى ئۆلۈك ھالدا چۈشىنىشكە بولمايدۇ. مېنىڭچە ئەڭ ياخشىسى ئۆگىنىشنىڭ مىقدارى ئاز بولۇش. كۆپرەك نەرسىلەرنى ئىگىلىۋېلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش لازىم. ئۆگىنىش سۈرئىتى ئاستا بولۇش ئەمەلىي ئۈنۈمى تېزرەك بولۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرغان ياخشى. بەزى ئوقۇتقۇچىلار سۈرئەتنى قوغلىشىپ دەرسخانىدا كۆپ سۆزلەيدۇ يەنە كېلىپ مۇنداق سۈرئەت بولمىغاندا تېگىشلىك بولمايدۇ دېيىشىدۇ. مەسىلە شۇ يەردىكى سەن سۆزلەپ تۈگىتىشىڭ بىلەن ئوقۇغۇچى چۈشىنەلەمدۇ قانداق؟ ئوقۇغۇچىنىڭ قابىلىيىتى يېتىلدۈرۈلدىمۇ- يوق؟ بۇنداق تېزلىك قارىماققا تېزدەك كۆرۈنسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئاستا بولىدۇ، ئوقۇغۇچى ئۆگىنەلمەيدۇ؛ قارىماققا كۆپ ئۆگەنگەندەك كۆرۈنسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئۆگەنگىنى كۆپ بولمايدۇ. چۈنكى سەن ئوقۇتۇشنى توغرا قويالمىغان، شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ بولۇشنى قوغلاشمىغان ياخشى، سەن ئوقۇغۇچىلارغا پۇختا ئۆگىتىشىڭ چۈشەندۈرۈشىڭ مۇھىم. ئەلۋەتتە مۇشۇ ئاساستا كۆپرەك ئۆگەتكىنىڭ تۈزۈك. بۇنى ئوقۇغۇچىلار تەرەپتىن ئۆلچەش كېرەك، ئوقۇتقۇچى تەرەپتىن ئۆلچىمەسلىك كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ئۈنۈمى بىلەن ئۆلچەش كېرەك، ئۆگىنىش ئۈنۈمى كىتاۋى بىلىم بىلەنلا چەكلەنمەي ئىقتىدارنى يېتىلدۈرۈشكە دىققەت قىلىش كېرەك، مۇشۇ ئاساستا قانچە تېز بولسا شۇنچىلىك تېز بولۇش، قانچىلىك ئۆگىنەلىسە شۇنچىلىك ئۆگىنىشى كېرەك. بۇنىڭغا دىققەت قىلمايدىكەنسەن ئۇ ۋاقىتتا سىنىپنىڭ ھېلىقى تېز بولۇش دېگىنىڭ ئەمەلىيەتتە يالغان بولۇپ قالىدۇ. مۇھىم نۇقتىنى ئوقۇغۇچى ئۈستىگە، ئىختىيارى يېتىلدۈرۈش ئۈستىگە قويۇشىڭ كېرەك. ئۇۋاقىتتا بۇ بىر سائەتلىك دەرس بۇرۇنقى دەرسلەر بىلەن ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن: سەن بىر سائەتلىك ئوچۇق دەرسنى كۆرگىنىڭدە بۇ دەرس ياخشىمۇ ياكى يامانمۇ، نېمىگە قاراش كېرەك؟ سۆزلەيدىغان ئوقۇتقۇچى ئوچۇق دەرس ئۆتىدىغانلىقنى ئاڭلاش بىلەنلا، ئۇ ياخشى تەييارلىق قىلىدۇ، قانچىلىك بىلسە شۇنچىلىك سۆزلەيدۇ، ئىسپاتلىرى ئېنىق، سۆزلىرى ئوچۇق بولىدۇ. ئەگەر بۇنى باشقا كەسىپتىكى كىشىلەر ئاڭلىغاندا بۇ ئوقۇتقۇچى ھەجەپ ياخشى سۆزلىدى، بىلىمى چوڭقۇر ئىكەن، كۆپ نەرسىنى بىلىدىكەن دېيىشى مۇمكىن. مېنىڭچە مۇنداقلا قاراشقا بولمايدۇ. ئومۇمىي ئوقۇغۇچىلارغا قاراپ بېقىش لازىم. بىر سائەتلىك دەرسنىڭ ياخشى - يامان بولغانلىقىنى كۆرۈپ بېقىش، تىياتىر كۆرگەنگە يەنى، سۇڭ ۋۇكۇڭنىڭ ئەرشنى مالىمان قىلغانلىقىغا ئوخشاش بولمايدۇ. تىياتىر ياخشى بولسا ياخشى دېيەلەيسەن، يامان بولسا يامان دېيەلەيسەن. باشقا تاماشىبىنلاردىن سورىمىساڭمۇ بولىدۇ. بىر سائەتلىك دەرس ئاڭ-

لىغىنىدا تۆۋەندە ئولتۇرغان ئوقۇغۇچىلارغا قاراش لازىم. ئۇلار ئاڭلاپ چۈشەندىمۇ يوق، ئوقۇغۇچىلارنى تەپەككۇر قىلدۇرالامدۇ يوق، ئۇلارنىڭ قىزىقىشىنى ئۇرغۇتالىدىمۇ يوق، ئۇلارنىڭ ئىقتىدارىنى ھەقىقىي يېتىلدۈرەلىدىمۇ-يوق، ئوقۇغۇچىلار ھەقىقىي ئۇنىڭغا ئىگە بولالىدىمۇ-يوق، سەن ئەلۋەتتە بۇ تەرەپتىكى مەسىلىلەرگە قارىشىڭ كېرەك. دەرس سۆزلىگەندە، تېز بولۇش بىلەن ئاستا بولۇشنىڭ، كۆپ بولۇش بىلەن ئاز بولۇش مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشىڭ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۈكىنى ئېغىرلىتىپ بىلىم ئىگىلەتمەيلا قالماي، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ يۈكىنى ئېغىرلىتىپ قويماسلىق كېرەك. ئادەتتە ئۇنىۋېرسال ئالىي مەكتەپ، تەبىئىي پەن سانائەت ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يۈكى ئېغىرراق بولىدۇ، ئالىي سىفەن مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يۈكى ئانچە ئېغىر بولمايدۇ. بىزنىڭ بەزى ئىجتىمائىي پەن كەسپلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ يۈكى ئانچە ئېغىر ئەمەس. بىكار ۋاقتى خېلى كۆپ بۇمۇ توغرا ئەمەس، ئوقۇغۇچىلارغا ئازراق بېسىم بولمىسىمۇ بولمايدۇ. ھازىر بەزى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېشى يەنىلا كىچىك، ئۇلارنىڭ ئۆزلىكىدىن ئۆگىنىش ئىقتىدارى يەنىلا ئانچە يېتەرلىك ئەمەس، بولۇپمۇ يېڭى ئوقۇغۇچىلار دەرس سىستېمىسىدىكى نۇرغۇن "بوش ئورۇن"لارنى كۆرۈپلا، ئۇنىڭ ئۆزلىكىدىن ئۆگىنىشى ئۈچۈن قالدۇرۇلغانلىقىنى بىلەلمەي ماسلىشالمايدۇ. ئادەتتە بەزى ئوقۇغۇچىلار ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىپ كىرگەندىن كېيىنلا چۈشۈپ قالىدۇ. ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئالىي مەكتەپكە چىقىپ ئارقىدا قېلىشنىڭ مۇنداق ئىككى خىل سەۋەبى بار، بۇنىڭ بىرى ئۆلۈك ھالدا يادلاش، نومۇرى يۇقىرى، شۇنداق قىلىپ نەتىجىسى ياخشى بولسىمۇ، ئىقتىدارى يېتەرسىز بولىدۇ. بۇ ھەقىقىي قابىلىيەت ئەمەس، مۇنداق ئۆگىنىش بىلەن ئۆزىنىڭ دۆتلىكىنى ئاشكارىلايدۇ. چاققانلىق، تېتىكلىك بولالمايدۇ. يەنە بىر خىلى ماسلىشالماسلىق، ئۇ دەرس ئاز، ئويناشقا پۇرسەت بار دەپ، كىنو، تېلېۋىزور كۆرۈشكە بارىدۇ. نەتىجىدە نەتىجىسى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. ھەتتاكى سىنىپتىن قالىدۇ، ئاخىرى ئوقۇشتىن چېكىنىشكە بېرىپ يېتىدۇ. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن ئوقۇتقۇچى بولغان كىشى ئوقۇغۇچىلارنى يېتەكلەش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىش كېرەك. ئۇلار ئىمتىھان بەرگەن ۋاقىتتا سەن ئۇلارنى تاللاپ قوبۇل قىلغان، ئىمتىھاندىن ئۆتكەندىن كېيىن مەن ئۇنىڭغا مەسئۇل بولۇشىڭ، يېتەكچىلىك قىلىشىڭ، ئۇلارنى سىناپ كۆرۈشىڭ كېرەك، بۇ مۇناسىۋەتلەرنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشىڭ كېرەك، ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۈكى ئېغىرمۇ ئەمەس، يېنىكمۇ ئەمەس لايىقىدا بولسۇن.

ئالتىنچى دەرس سۆزلەش بىلەن باشقا ئوقۇتۇش شەكىللىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. دەرسخانىدا سۆزلەشنى ئاساس قىلىش لېكىن باشقا ئوقۇتۇش شەكىللىرىگە سەل قارىماسلىق كېرەك. ئالىي مەكتەپلەردە زادى قانداق شەكىلنى قوللانسا بولىدۇ؟ ئومۇمەن بۇنداق 10 تۈرلۈك سۆزلەش: ئىجتىمائىي پەن دەرس مۇزاكىرىسى، ئالدىن كۆرۈش، تەكرارلاش، مەشق، تەجرىبە، ئېكسكۇرسىيە، كۆرۈش پىراكتىكىسى، ئوقۇتۇش پىراكتىكىسى، ماتېرىيال كۆرۈش، مەسىلىلەرگە جاۋاپ بېرىش، كۆز قارىشىنى ئىنقىلاۋلىش، سىناق، ئىمتىھان ئېلىش ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇتۇش شەكىللىرىنىڭ كۆپ خىل ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، ئوقۇتقۇچى قانداق ئەھۋال ئاستىدا قانداق شەكىللەرنى قوللانسا مۇۋاپىق بولىدۇ؟ بۇ ناھايىتى مۇھىم بىر مەسىلە. ھازىر قوللىنىۋاتقان شەكىل ناھايىتى ئاددىي بولۇپ بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم ئىقتىدارىنى پۇختىلاشقا پايدىسىز. سىنىڭ سۆزلىگىنىڭ مۇھىمى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەسىلىلەرنى ئويلىشىغا يېتەكلەشتىن ئىبارەت بولۇش كېرەك، سەن ماتېرىيالنىڭ قانداق بېرىتە-

رەپ قىلىنغانلىقىنى، ئەلىپبە مەسىلىلىرىنىڭ ئاندىن ھەل قىلىنغانلىقىنى قانداق تەپەككۇر قىلىنىدىغانلىقىنى، قانداق ئۇسۇل قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسىتىشنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا بۇ ئۇسۇللارنى ئۆگىتىش، 50ـ يىللىرى بەزى كىشىلەر بىزنىڭ مەكتىپىمىزدىكى بىر ئوقۇتقۇچىنىڭ دەرسىنىڭ ياخشى ئۆتۈلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن ئۇنىڭ دەرسىنىڭ ياخشىلىقىنى ئاڭلاپ كۆرۈپ ياخشىلىقىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى بىلدىم، ئۇ دەرس سۆزلىگەندە ئىككى خىل ئاۋاز ئىشلەتكەن، ئوقۇغۇچىلار لېكسىيە يازغاندا بىر خىل ئاۋازنى قوللانسا، لېكسىيە يازمىغاندا يەنە بىر خىل ئاۋاز قوللىنىدىكەن، بۇ ۋاقىتتا ئىشلەتكەن ئاۋاز تېز ئەمەس، سۈرئىتى ئاستا بولىدىكەن، شۇڭلاشقا، ئوقۇغۇچىلار ئۇنىڭغا ماسلىشالايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشىپتۇ. بۇ يەردىكى مەسىلە شۇكى، ئوقۇغۇچىلار ياخشى ـ يامانىنى مۇھىم نۇقتىنى بىلمەيلا ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆزلىگەنلىرىنى لېكسىيە قالدۇرۇۋالانسىلا بولدى، قىلىدۇ. ئوقۇتقۇچى بۇ يەردە ئۇنى نېمە قىلىپ تەربىيىلەپ چىقالاقچى؟ بىز ئوقۇغۇچىلارنى ھەقىقى ئەمەلى بىلىمگە ئىگە ۋە شۇ پەننىڭ ئاساسىي بىلىملىرى ھەققىدىكى ئاساسىي قابىلىيىتىنى ۋە ئۇنىڭغا بولغان قىزىقىشىنى يېتىلدۈرمەكچى بولىمىز، تەلەپ ناھايىتى يۇقىرى. دەرس ئۆتۈش جەدى، ئەقلى ئەمگەك ھېساۋلىنىدۇ. ئۇ جىسمانى ئەمگەك ئەمەس، سەن مۇنداق سۆزلىسەڭ ئوقۇغۇچى، پەقەت سېنىڭ ئاۋازىڭغا ماسلىشىپ لېكسىيە يازىدۇ، مېڭىسىنى ئىشلىتىپ ئويلاشقا ئۈلگۈرەلمەيدۇ. ئۇنداقتا سېنىڭ يېتىلدۈرمەكچى بولغىنىڭ زادى قانداق قابىلىيەت، ئاۋازنى پەرقلەندۈرۈش قابىلىيىتىمۇ؟ سەن دەرس ئۆتكەندە ئەزەلدىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ لېكسىيىسىنى تەكشۈرۈپ باقمىغان، بۇ ئوقۇغۇچىلار لېكسىيە يازمىسىمۇ بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس، ئوقۇغۇچىلارنىڭ يازىدىغان لېكسىيىسى ئوقۇتقۇچى سۆزلىگەنلىرىنىڭ نۇقتىسى ۋە ھالقىلىق مەسىلىلىرى بولۇشى كېرەك ياكى ئۇلار بۇرۇن بىلمىگەن يېڭى مەسىلىلەردىن بولۇشى كېرەك ياكى ئوقۇتقۇچىنىڭ قىزغىنىش ئارقىلىق ھېس قىلغان يېڭى ئوي ياكى ئوقۇتقۇچى ئوتتۇرىغا قويمىغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئۇنتۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ خاتىرىلەپ قويىدىغان مەسىلىلەر بولۇشى كېرەك. لېكسىيىنى ئۇنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن قالدۇرىدۇ. لېكسىيە قالدۇرۇش ئىمتىھان بېرىش ئۈچۈن بولمايدۇ. شۇڭا ئۆگىنىشى ياخشى بولغان ئوقۇغۇچىلار بۇنداق ئۆلۈك ئۇسۇل بىلەن يېزىلغان لېكسىيە يېزىشقا قانائەتلىنىپ قالمايدۇ، ئۇلار بۇنى ئەقلى ئەمگەك ئەمەس، جىسمانى ئەمگەك، بەلكى ئۈچ بارماقلىق جىسمانى ئەمگەك دەپ قارايدىكەن. بۇ نەتىجىلىك بولمىغان ئوقۇتۇش ھېساپلىنىدۇ. ئادەتتە بىزنىڭ ماتېرىياللىرىمىز بار، بۇ قۇرۇقتىن ـ قۇرۇق ماتېرىياللار بولماستىن پايدىلىنىش كىتاپلىرى بولۇشى كېرەك. ئالى مەكتەپكە كىرگەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلاردا ئەلۋەتتە كىتاپ كۆرۈش ئېھتىيارى بولىدۇ. ئۇنىڭ كۆرۈش ئېھتىيارىنى يېتىلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش، ماتېرىياللاردىن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى كۆرۈشى كېرەك. ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارغا دەرسلىكلەردىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى دەپ بېرىۋەرمەسلىك كېرەك.

سۆزلەش ۋە جانلىق، تېتىكلىك بولۇشقا دىققەت قىلىش كېرەك. بىز ئەزەلدىن تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن قوزغىتىش شەكلىنى پەقەت باشلانغۇچ مەكتەپتىلا قوللىنىشقا بولىدۇ. ئوتتۇرا مەكتەپتە بولسا بولمايدۇ. مېنىڭچە ئالى مەكتەپلەر قوزغىتىش ئۇسۇلىغا تېخىمۇ ئېھتىياجلىق. قوزغىتىش شەكلىدە بىز ئوقۇغۇچىلارنى مەسىلە ئويلاشقا يېتەكلىشىمىز، ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغىتىپ، ئۆگىنىشكە بولغان قىزىقىشىنى ئاشۇرۇپ، ئۇلارنى ئۈزلۈكسىز رەۋىشتە مەسىلىلەرنى ئويلاشقا يېتەكلىشىمىز لازىم. مەن بىر مىسال كۆرسىتەي: لۇشۈن ئەپەندى بېيجىڭدە قەدىمقى زامان

ئەدەبىياتتىن «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»نى سۆزلىگەندە، ئوقۇغۇچىلارغا سىز ئىلىن دەييۈينى ياخشى كۆرەمسىز ـ يوق؟ دېگەن بىر سوئالنى قويغان. ئوقۇغۇچى: مەن ئۇنىڭ كۆڭۈل بويى يىغلاپ يۈرىشىگە ئۆچ بولۇپ قالدىم دېگەن. بۇ سۆزنىڭ خېلى ئەھمىيىتى بار. ئوقۇغۇچىلار مۇشۇ تېمىدا بىر مەيدان جانلىق دەرسخانا مۇنازىرىسىنى قانات يايدۇرۇۋەتكەن. بەزىلەر ئىلىن دەيۈينىڭ يىغلىشى فېئوداللىق تۈزۈمگە نىسبەتەن بىر خىل قارشىلىق روھىنى كۆرسىتىدۇ دېگەنلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» نىڭ ئاساسلىق پېرسوناژى ئۈستىدىكى مۇنازىرە قانات يايدۇرۇلىدۇ. بۇ مۇنازىرىدىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتقا بولغان چۈشەنچىسى ۋە ئەسەردىن بەھر ئېلىش ئىقتىدارىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. لۇشۈن ئەپەندىنىڭ بۇ دەرسى بىزنىڭ ھازىرقى بەزى ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنىڭكىدەك ئۆلۈك بولمىغان. بىزنىڭ بەزى ئوقۇتقۇچىلار دەرسخانا مۇنازىرىسىدە تەرتىپ ئورنىتىدۇ. ئاندىن ئوقۇغۇچىلار بىر ـ بىرلەپ قول كۆتۈرۈپ سۆزلەيدۇ. مۇنداق بولغاندا قول كۆتۈرۈپ سۆزلەشكىنۇ ئادەم چەكلىمىگە قالىدۇ. بەزىلەر ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى قوزغىتىشقا بولمايدۇ دەيدۇ، مېنىڭچە قوزغاتقىلى بولمايدۇ ئەمەس، بەلكى مەسىلە قوزغىتىشقا جۈرئەت قىلالماسلىقتا. لۇشۈن ئەپەندى ئوقۇغۇچىلارنى ناھايىتى تەبىئىي ھالدا دەرس مۇنازىرىسىگە ئۇيۇشتۇرالىغان، بەلكى ناھايىتى جانلىق بولالىغان. ئەگەر سەن سۆزلەپ بولساڭ، ئوقۇغۇچى نېمە ئىش قىلىدۇ؟ ماتا بۇ جانلىق ئۆگىتىش. مەن ھېلى ئېيتقان شەكىللەرنىڭ شۇنى ئۇقتۇرۇپ بېرىدۇكى، ئوقۇتۇش جەريانى بىر پۈتۈن ئورگانىك تۈزۈلمە، قايسى شەكىلنى قوللىنىش زۆرۈر بولسا، شۇنى قوللىنىش كېرەك.

يەتتىنچى، دەرسخانا ئىچى بىلەن سىرتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. دەرسخانىدا ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلىش، لېكىن دەرستىن سىرتقى ئۆگىنىشنى زور كۈچ بىلەن تەكىتلەش، دەرستىن سىرتقى تەتقىقاتنى تەكىتلەش كېرەك. ئوقۇتقۇچى بولغان كىشى دەرسخانا ئىچى سىرتى دېمەي، ھەممىنى باشقۇرۇش كېرەك. يالغۇزلا دەرسخانىنى باشقۇرغان بىلەن بولمايدۇ، چۈنكى نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش پائالىيىتى دەرسخانا بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ، دەرسخانا سىرتىدىكى ئۆگىنىش دەرسخانىدىكى ئۆگىنىشنىڭ داۋامى، شۇنداقلا دەرسخانا پائالىيىتىنىڭ قوشۇمچىسى بولىدۇ. دەرسخانا پائالىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغاندىمۇ ئوقۇغۇچىلاردا قىزىقىش بولىدىكەن بەزى پائالىيەتلەرنىڭ تەشكىللىنىشىنى قوللىشىمىز كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرستىن سىرتقى پائالىيەتلىرى بىر نەچچە خىل بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى تەكىتلەش كېرەك. بىر خىلى تەنتەربىيە پائالىيىتى، بىر خىلى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى، بۇلارنى بىر ئاز بىلسە، كەلگۈسى ئوقۇتقۇچى بولغاندا ئەلۋەتتە پايدىسى بولىدۇ. يەنە بىر خىلى، ئىلمىي پائالىيەت، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرستىن سىرتقى تەشكىللىك ئىلمىي پائالىيىتى ياخشى ئىش، بولۇپمۇ ئوقۇتقۇچى بولغۇچىلار ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەسمايىسى كۆپرەك بولسا ئومۇمەن ياخشى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرستىن سىرتقى پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىش ۋە يېتەكلەش مەجبۇرىيىتى بار. ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرستىن سىرتقى ئىلمىي پائالىيەتلىرىنى مەكتەپ رەھبەرلىكىمۇ ئىلھاملاندۇرۇش كېرەك. زۆرۈر تېپىلغاندا ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارغا بەزى ئىلمىي دوكلاتلارنى بېرىش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ بەزىدە ئىلمىي دوكلات بېرىش كېرەك. چۈنكى بەزى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدە

ئىقتىدارى بولىدۇ. بىز ئۇلارنى چۈشەنمىسەك، ئۇلارمۇ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئىمكان بار پۇرسەت يارىتىپ بېرىشىمىز كېرەك. بۇ ئۇلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق بولىدۇ.

سەككىزىنچى، ئالىي مەكتەپ ئوقۇتۇشى بىلەن ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتىشىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەم باغلىنىشلىق مۇناسىۋەت ھەم باسقۇچلۇق مۇناسىۋەت مەۋجۇت بولغاچقا، ئىككىسىنى ماسلاشتۇرۇش لازىم. يېڭىدىن كىرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ئۇسۇلىنى، ئوقۇتقۇچى يېتەكلىشى، ئۇلارنى ئالىي مەكتەپ ئۆگىنىشىگە ماسلاشتۇرۇش كېرەك. چۈنكى، بەزى ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە يېڭىدىن كىرگەندە، يەنىلا ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئۇسۇللىرىنى كۆتۈرۈپ كىرىدۇ. ئۇزۇن بوش ۋاقىتنى كۆرۈپ ئىش يوق ئىكەن دەپ ھېس قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا كۆنۈپ قالغان بولغاچقا، ئالىي مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا ماسلىشالمايدۇ. شۇڭا بىز ئۇنى ماسلاشتۇرۇپ، مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشىمىز لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا، ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدىكى مۇۋاپىق بولمىغان جايلارنى كۆرسىتىپ بېرىشىمىز كېرەك، مەسىلەن:

ئۆلۈك ھالدا يادلاش، سوئال چىقىرىپ ئىمتىھان ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن تەربىيىلەنگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ قارىماققا مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى يۇقىرى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئىقتىدارنىڭ يېتەرسىزلىكى قاتارلىقلارنى سەن كۆرسىتىپ بېرىشىڭ كېرەك . ئۇلارنى ئىسلاھلاندۇرۇش كېرەك . بۇنىڭغا ئالىي سىنىپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئالاھىدە دىققەت قىلىشلىرى كېرەك، شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا بىز يەنە ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتىشىدىكى بەزى يېتەرسىز تەرەپلىرىگە قارىتا ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرىمىزنى ئۆزگەرتىشىمىز، ئوقۇتۇشىمىز كىشىلەرنى قانائەتلەندۈرەلەمدۇ. بۇ تەرەپكىمۇ ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك. ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ توغرا بولماسلىقى بەزىلىرىدە ھەقىقەتەن ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى بار، لېكىن ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى قەيەردىن كەلگەن؟ يەنىلا بىزدەك ئالىي سىنىپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى تەربىيىلەپ چىقارغانغۇ! شۇنىڭ ئۈچۈن بىز تەربىيىلەپ چىقارغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ قايسى تەرەپتە يېتەرلىك بولمىغانلىقىغا قارىشىمىز، ھەر تەرەپلىمە ئەھۋاللارنى چۈشىنىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئوقۇتۇشىمىزنى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تەلىپىگە ماسلاشتۇرالايمىز.

كەسپىي بىلىم ئىگىلەش بىلەن پىداگوگىكىنى ئۆگىنىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشىمىز كېرەك. ئوقۇتقۇچى ئۆزى ئۆتۈۋاتقان كەسپنى داۋاملىق ئۆگىنىشى، كەسپىي بىلىم سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مائارىپنىڭ قانۇنىيىتىنى ئىگىلەپ، ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇش ئىقتىدارىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشى لازىم. ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدا مەن تارىخ ئۆگەنگەن ياكى فىزىكا ئۆگەنگەن، مەن ئەنە شۇ پەن بويىچە مۇتەخەسسىس. مېنىڭ تارىخ ياكى فىزىكىدىنلا خەۋىرىم بار ئىكەن. ئۇ ھالدا مەن شۇ ساھەدىلا تىرىشسام كۇپايە قىلىدۇ، دەپ قارايدىغان ئىدىيە بار. ئۇلار تارىخ ياكى فىزىكىنى قانداق قىلىپ ياخشى ئوقۇتۇش ئۈستىدە ئىزدەنمەيدۇ، ئۆزۈم چۈشىنىپ، ئېيتىپ بېرەلىسەملا ياخشى ئوقۇتقان ھېساپلىنىمەن. دەپ ھېساپلايدۇ. بۇ يارىماس قىلىقتۇر. ئوقۇتۇشنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتى بار. مائارىپ خىزمىتىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتى بار. سىز فىزىكا مۇتەخەسسىسى ئىكەنسىز. ياخشى بىر فىزىكا ئوقۇتقۇچىسى بولۇش ئۈچۈن فىزىكا مائارىپى، فىزىكا ئوقۇتۇش مېتودىدىن خەۋەردار بولۇشىڭىز، فىزىكا ئوقۇتۇش

مۇتەخەسسىسمۇ بولالىشىڭىز كېرەك. چۈنكى سىز فىزىكا ئوقۇتقۇچىسى، زاۋۇتتىكى ئىنژېنېر ياكى تېخنىك ئەمەس. سىز مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئىكەنسىز، ياخشى ئوقۇتقۇچى بولالىشىڭىز كېرەك. بۇنىڭ ئۆزىمۇ بىر بىلىم. ئوقۇتقۇچى بولغان كىشى مائارىپنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ئىش قىلىشى كېرەك. مەمۇرىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارمۇ شۇنداق قىلىشى لازىم. مائارىپ مەمۇرىي خىزمىتى، مەكتەپ مەمۇرىي خىزمىتىنىڭمۇ ئۆز قانۇنىيىتى بولىدۇ. بىز ئوقۇ - ئوقۇتۇش قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلىدىغانلا بولساق، تەلىم تەربىيە خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىيەلەيمىز. بۇ نۇقتا ھازىرقى بىزنىڭ بەزى مائارىپچىلىرىمىز ئۈچۈن يەنىلا غۇۋا، ئۇلار پەقەت مائارىپنىڭ مۇھىملىقىنىلا چۈشىنىدۇ. پىداگوگىكا قانۇنىيەتلىرىنى بىلمەيدۇ، مائارىپ قانۇنىيىتى بويىچە ئىش قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار رەھبەرلىك ۋەزىپىلىرىگە ئادەم تەيىنلىگەندە كۆپىنچە بۇنىڭغا تازا دىققەت ئېتىبارىنى بەرمەيدۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئادەم، پۇل، ئۆي - جاي بولسىلا كۇپايە قىلىدۇ. بىزنىڭچە ئادەم، پۇل، ئۆي - جاي بولغىنى بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. سەن يەنىلا مائارىپنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ئىش كۆرۈشۈڭ كېرەك، بولمىسا مائارىپنى خاتا باشقۇرۇپ قويىسەن، بۇزۇپ قويىسەن. بۇ جەھەتتىكى تەجرىبە ساۋاقلار ناھايىتى كۆپ، نۇرغۇن، خىراجەت سەرپ قىلىنىپ ياخشى نەتىجە بىلەن يامان ئىش قىلىپ قويغان جايلىرىمىزمۇ خېلى بار. 1958 - يىلدىكى زورلۇق بىلەن مائارىپ باشقۇرۇش ئەۋج ئالغان مەزگىلدە گەنسۇدىكى ناھىيىلەردە قىزىللىشىش ئىختىساسلىشىش ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنى ئېچىش ھەققىدە داۋراڭ كۆتۈرۈلگەن ئىدى. ئۇ چاغدىكى ئۇنداق ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ ۋىۋىسكىسىدىن ئۆزگە ھېچنىمىسى يوق ئىدى. يا قىزىللاشمىدى يا ئىختىساسلاشمىدى. ئۇ چاغدىكى (بەزى) كىشىلەر ئالىي مەكتەپ باشقۇرۇشنى بەك ئاسان چاغلاپ قالغان. گەنسۇ ئۆلكىسى ئۆلكە تەۋەسىدە 70 ئالىي مەكتەپ قۇرىمىز ھەممە ناھىيىلەر ئۇنىۋېرسىتېت بولىدۇ. دېگەن بولسىمۇ ھېچ ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقىرالمىغان. ئۇ چاغدا ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىمۇ تازا تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەققىدە چاقىرىلغان ئىدى، ئاخىرىدا ئىش باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ قالپىقىنى كەيدۈرۈپ ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇش بىلەن نەتىجىلەندى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى بولدى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى بولدى. ئۇلار باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ياخشى ئوقۇتقۇچىسىنىڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ياخشى ئوقۇتقۇچىسىنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلالىشى ناتايىنلىقىنى ئويلاپمۇ باقمىغان. نەتىجىدە باشلانغۇچ مەكتەپ تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، دېگەنلەرنىڭ ھېچ قايسىسى ئوبدان باشقۇرۇلماي، ئادەملەر تىزىپ كەتكەن، ھېچ ئىش ۋۇجۇتقا چىقمىغان. بۇ يەردىكى سەۋەپ شەرت - شارائىتنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقىدۇر. مەكتەپ باشقۇرۇشتا ئوقۇتقۇچى بولۇش كېرەك. ئوقۇتقۇچىنىڭ سەۋىيىسى يېتەرلىك بولۇشى كېرەك. باشلانغۇچ مەكتەپ ۋىۋىسكىسىنى تولۇقسىز، ئوتتۇرا مەكتەپكە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ۋىۋىسكىسىنى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە ئالماشتۇرۇش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. بۇ يەردە يەنە سۈپەت مەسىلىسىمۇ بار، سانىنىلا قوغلاشقان بىلەن بولمايدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلار خېلى كۆپ، بۇنداق مەسىلىلەر ھازىرمۇ بارمۇ - يوق دەپ ئېيتالمايمىز. چۈنكى جەمئىيەتتە كۆپ ئادەملەر ھەتتا بەزى رەھبەرلەرمۇ مائارىپنىڭ موھىملىقىنى بىلمەيدۇ. مەندە مۇنداق بىر ھېسسىيات بار. مائارىپ راسخوتىنى باشقۇرىدىغان بەزى رەھبەرلىرىمىز ئىشلىتىشكە تېگىشلىك چىقىملىرىمىزنى توسۇپ قويىدۇ. ئەلۋەتتە قالايمىقان تەلەپ قىلساقمۇ بولمايدۇ. لېكىن مالىيە پىلانىنى باشقۇرىدىغان ئورۇنلار مائارىپقا جىددىي ئېھتىياجلىق

خىراجەتكە ئەھمىيەت بېرىشى لازىم. زاۋۇتلار پۇلنى ئۇن مىڭلاپ، يۈز مىليونلاپ ئىسراپ قىلىدۇ. ئەمما بەزى ئوتتۇرا باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلىرىمىزنىڭ پارتا، شىرەلىرى يوق. بۇ توغرا ئەمەس. بىز كىشىلەرگە ماتېرىيالنىڭ مۇھىملىقىنى تەشۋىق قىلىشىمىز كېرەك. بىراق سۆزلەپلا قويساق بولمايدۇ، بىز مەكتەپنى ياخشى باشقۇرىشىمىز كېرەك، ياخشى باشقۇرۇشنىڭ ئۆزى تەشۋىق قىلغانلىقتۇر. ئۇندىن باشقا بىر مائارىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار شۇنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەككى، يالغۇز مائارىپنىڭ مۇھىملىقىنى بىلىش كۇپايە قىلمايدۇ، پېداگوگىكىنىڭ مۇھىملىقىنىمۇ بىلىش كېرەك. چۈنكى مائارىپنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتى بولىدۇ. ئوقۇتقۇچى بولغان ئىكەنمىز ئوقۇتۇشنىڭ قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك. ئۆزىمىز سۆزلەۋاتقان پەننىڭ ئوقۇتۇش مېتودىنى تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك. ئەگەر بۇلارنى تەتقىق قىلمىساق، دەرسنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ. بەلگىلىك سەۋىيىگە كۆتۈرۈلۈشمۇ قىيىن بولىدۇ. دەرۋەقە بەزىلەر سىفەن مەكتەپلىرىدە ئوقۇمىغان بولسىمۇ ئەمما ئۇلار يەنىلا ئالاھىدە ئوقۇتقۇچى بولالايدۇ. نەمۇنىلىك ئوقۇتقۇچى بولالايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئوقۇتۇشى مائارىپ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولغان، ئۇ مائارىپنى تەتقىق قىلغانلىقى ئۈچۈن نەتىجە يارىتالىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئوقۇتۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگەن ياكى پېداگوگىكا دائىر ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئوقۇتۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتەرگەن. لېكىن خاس ئوقۇتۇش تەجرىبىسىگە تايانغان بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. ئۇلارنىڭ تەجرىبىلىرى ئىچىدە قايسىلىرىنىڭ ئاساسى بار، قايسىلىرى قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن، ياخشى بولغانلىقىنى بەزىدە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ پەرق قىلالمايدۇ. ئەگەر ئۇلار مەقسەتلىك ھالدا پېداگوگىكا ئىلمىنى ئۆگەنسە، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتىرەلەيدۇ. بىز يالغۇز تەجرىبە مىزگىلا تايىنىپ كونا قېلىپ بويىچە ئىش قىلساق بولمايدۇ، بولۇپمۇ بۈگۈنكى كۈندە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن، كونا يولدا مېڭىشقا تېخىمۇ بولمايدۇ.

10. ئوقۇتۇش بىلەن پەن تەتقىقاتنىڭ مۇناسىۋىتى.

ئالىي مەكتەپلەردە بىرى ئوقۇتۇش، بىرى پەن تەتقىقاتتىن ئىبارەت ئىككى مەركەز بولىدۇ. بارلىق ئالىي مەكتەپلەر جۈملىدىن ئالىي سىفەن مەكتەپلىرىمىزمۇ ئۆزىگە مۇشۇنداق تەلەپ قويۇشلىرى لازىم. ئوقۇتقۇچىنىڭمۇ ئىككى تەرەپلىك مەسئۇلىيىتى بار — ھەم ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ھەم پەن تەتقىقات ئىشلىرىنىمۇ يولغا قويۇشى كېرەك، بىر تەرەپلىمىلىشىۋالماسلىق كېرەك. بۇ ھەممە ئوقۇتقۇچىلار شۇنداق قىلىشى كېرەك، يەنى ۋاقىتنىڭ يېرىمىدا ئوقۇتۇش بىلەن، ۋاقىتنىڭ يېرىمىدا تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش كېرەك دېگەنلىك ئەمەس. مەلۇم باسقۇچتا ئوقۇتۇشنى، مەلۇم باسقۇچتا پەن-تەتقىقاتنى ئاساس قىلساقمۇ بولىدۇ. ئەلۋەتتە، ئەۋۋەل ئوقۇتۇشنى ياخشى ئىشلەش كېرەك. بۇ مۇھىم خىزمەت، ئوقۇتۇشنى پەن تەتقىقات بىلەن بىرلەشتۈرۈش كېرەك. ۋەزىپىنىڭ ئېغىر يىنىكلىكى ئوخشىمايدۇ، بىز ئۈچۈن ئېيتقاندا ئوقۇتۇش مۇھىم. چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتى، پەن تېخنىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا پەن تەتقىقات ۋەزىپىمىز ئانچە ئېغىر ئەمەس، بىزنىڭ مۇھىم ھالقىمىز ئەڭ ئالدى بىلەن ئوقۇتۇش، ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاش، لېكىن بۇ ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاش بىلەن پەن-تەتقىقاتنىڭ مۇناسىۋىتى يوق دېگەنلىك ئەمەس، پەن تەتقىقات بىلەنمۇ شۇغۇللىنىش كېرەك، پەن تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانمىساق سەۋىيەڭ ئۆسمەيدۇ، سەۋىيە ئۆسمىسە ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرگىلى بولمايدۇ-دە! بۇ بىر مەنىسى. يەنە بىر مەنىسى، ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ بەلگىلىك تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشىۋە ئۆزلۈكسىز تۈردە

يېڭىلىق يارىتىش ئىختىدارى بولۇش كېرەك. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتىكى ۋاقتىدا، ئۇلارنىڭ پەن تەتقىقات ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش بەك مۇھىم، يۇقىرى يىللىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش دىسسېرتاتسىيىدە بەلگىلىك دەرىجىدە ئىجاتچانلىق بولۇشى كېرەك. مەن سىلەرنىڭ مەكتەپنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن ئوقۇش پۈتتۈرۈش دىسسېرتاتسىيە يېزىشنى تەلەپ قىلىدىغان — قىلمايدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. قانداقلا بولمىسۇن ئوقۇغۇچىلارنى بۇ جەھەتتىن چېنىقتۇرۇش كېرەك. ئۇلار تەتقىقاتنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلىپ قالسۇن. ئوقۇغۇچىلارغا مۇشۇنداق تەلەپ قويۇلغان يەردە، ئوقۇتقۇچىنىڭ ئۆزىدىمۇ شۇ ئىقتىدار بولۇشى كېرەك. شۇڭا مەيلى ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەشتە ياكى ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشتە بولسۇن، بەزى بىر پەن — تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش كېرەك. سىلەر پەن — تەتقىقاتنى سىرلىق ئىش دەپ ئويلاپ قالماڭلار. بۇنى ئۆزىمىزنىڭ ئوقۇتۇش خىزمىتىمىزگە بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بارساق بولىدۇ. ئوقۇتۇش خىزمىتىدە تەجرىبە بولسا ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنى تەتقىق قىلغاندا، مەلۇم تەرەپكە قىزىقىش پەيدا بولىدۇ. مەلۇم تەرەپكە نىسبەتەن چوڭقۇرراق تەسىرات پەيدا بولىدۇ. بىز ئەنە شۇ تەرەپتە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغانلىقىمىز بولىدۇ. مانا بۇ پەن — تەتقىقاتنىڭ نەتىجىسى ئەمەسمۇ؛ بۇنى ئوقۇتۇش ماتېرىيالىغا ياكى ئوقۇتۇش مېتودىغا بىرلەشتۈرۈپ ئوقۇغۇچىلارنى قانداق قىلىپ ياخشى ئوقۇشقا يېتەكلەش كېرەك؟

مېنىڭ تەجرىبەمدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇنىڭغا بىرلەشتۈرۈپ چوڭقۇر تەھلىل يۈرگۈزۈشنىڭ ئۆزى ئەمەلىي تەتقىقات بولىدۇ. ئالىي سىفەن مەكتەپلىرىنىڭ ئەمەلىي تەتقىقاتى ئەڭ ياخشىسى مائارىپ ئەمەلىيىتىگە، ئوقۇتۇشقا، ئوقۇتۇش مېتودىغا بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. بىزنىڭ ئەمەلىي تەتقىقات ئىشلىرىمىز ئۇنىۋېرسال ئالىي مەكتەپلەرنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇ مەكتەپلەرنىڭ ئۈسكۈنىلىرى ياخشى، كىتاب ماتېرىياللىرى كۆپ، تەجرىبە ئەسۋاپلىرى زامانىۋى، ئۈسكۈنىلەردىن بىرنى ئېلىش ئۈچۈن بىر نەچچە مىليون يۈەن كېرەك، بىز ئالالمايمىز، بۇ جەھەتتە بىزنىڭ شەرت-شارائىتىمىزنىڭ يېتەرسىزلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. يەنە ئۇ مەكتەپلەرنىڭ كۆلىمى بەك كەڭ، مۇتەخەسسىسلەرمۇ كۆپ، ئۇلار نېمىنى تەتقىق قىلسا، بىزمۇ شۇنى تەتقىق قىلساق، ئۇ چاغدا بىز باشقىلارنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ ماڭغان بولىمىز. بۇ يەردە پەقەت ئارتۇقچىلىقلىرىمىزنىلا جارى قىلدۇرۇپ يېتەرسىز جايلاردىن ئۆزىمىزنى قاچۇرۇش ياكى ئارتۇقچىلىقلارنى جارى قىلىپ يېتەرسىزلىكنى تولۇقلاش مەسىلىسى بار. بىز ئۆز ئارتۇقچىلىقلىرىمىزنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى باشقىلارنىڭ كەمتۈك يېرىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى كۆرۈشىمىز كېرەك. بەزى داڭلىق ئالىي مەكتەپلەرنىڭ بىزدەك مائارىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى كۆزگە ئىلماسلىقى ئەلۋەتتە خاتا. مەن سىلەرگە راستىنى ئېيتسام، ئۇلارمۇ ھازىر بۇنىڭ خاتالىقىنى تونىدى. ھازىر ئۇلارمۇ ئالىي مائارىپ تەتقىقات ئىشخانىلىرىنى، تەتقىقات ئورۇنلىرىنى تەشكىل قىلدى. باشقىلار بۇ مەسىلىگە دىققەت قىلىشقا باشلىدى، بىز يەنە تەتقىق قىلماي تۇرساق بولامدۇ؟ بىز مائارىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارمىز. تەربىيىلەپ چىقارغانلارمۇ مائارىپ بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بىز كېلەچەك مائارىپ خىزمىتى مۇھىتىدا تۇرىمىز. بۇ بىز ئالىي سىفەن مەكتەپلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، بۇ يەردە پىداگوگىكا، پسىخولوگىيە ئوقۇتقۇچىلىرى بار. ھەر قايسى فاكۇلتېتلاردا يەنە ھەر قايسى پەنلەر بويىچە ئوقۇتۇش مېتودى دەرسى بېرىدىغان ئوقۇتقۇچىلىرى بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى پىداگوگىكا پەنلىرى، بۇلارنىڭ بىزدە بولۇپ، ئۇلاردا بولماسلىقىنىڭ ئۆزى بىزنىڭ ئارتۇقچىلىقىمىزنى كۆرسىتىدۇ. بىز بۇ خىل ئارتۇق-

چىلىقىمىزنى جارى قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. ئۇلار ئۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلسا، بىز بۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلىشىمىز كېرەك؛ ئۇلار ئۇ تەرەپتە بىرىنچى بولسا، بىز بۇ تەرەپتە بىرىنچى، ئىككىنچى بولىشىمىز مۇمكىن، ئۇ جەھەتتە بىز ئۇلارغا يېتەلمىسەك، ئۇلار بۇ تەرەپتە ئېھتىمال بىزگە يېتىشەلمەسلىكى مۇمكىن. مۇنداق بولغاندا بىز ئالىي سىفەندىكىلەر باشقىلار ئادەتتە ئېرىشەلمىگەن نەتىجىلەرگە ئېرىشەلىشىمىز مۇمكىن. ئۇلار ئاتوم فىزىكىسىنى تەتقىق قىلىپتۇ دەپ بىزمۇ ئاتوم فىزىكىسىنى تەتقىق قىلماسلىقىمىز كېرەك. بىزنىڭ ئادەتتە تۈزۈكرەك بىر تەجرىبىخانىمىزمۇ بولماي تۇرۇپ. قانداق قىلىپ نەتىجە قازىنىشلى، تەتقىقاتتىن قانداقمۇ نەتىجە چىقارغىلى بولىدۇ؟ شۇڭلاشقا بىزمۇ ئارتۇقچىلىقىمىزدىن پايدىلىنىپ كەمتۈك جايلىرىمىزنى تولۇقلىشىمىز كېرەك. ئۇلار چىڭ - خەن تارىخىنى ياكى چۇنچيۇ دەۋرىدىكى شەخسلەرنى تەتقىق قىلسا، بىزمۇ شىنجاڭنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ، تۇرپاننى تەتقىق قىلىشىڭ كېرەك، يىپەك يولىنى تەتقىق قىلساق بولىدىغۇ ئەمەسمۇ. بىز پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدىكىلەر ئۆزىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئۆز ئىشىمىزنى ئىشلىشىمىز كېرەك، بۇ بىزنىڭ بىردىن - بىر ئالاھىدىلىكىمىز، بىز ئارتۇقچىلىقىمىزنى جارى قىلدۇرماقچى بولساق، مانا شۇ ئارتۇقچىلىقىمىزنى جارى قىلدۇرۇشىمىز كېرەك كەمتۈك يېرىمىزنى تولۇقلىيالىساقلا تولۇقلىشىمىز كېرەك. باشقىلارنى تەتقىق قىلمىساقمۇ بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس، پەقەت ئىقتىدارىمىز بولىدىكەن، شەرت-شارائىتىمىز بولىدىكەن، تولۇقلىيالىساقلا ياخشى بولىدۇ. تولۇقلىيالمىساق مەيلى. ئارتۇقچىلىقنى جارى قىلدۇرۇپ تولۇقلىيالايدىغانلىرىمىزنى تولۇقلىشىمىز لازىم. تولۇقلىيالمايدىغان بولساق مەيلى، ئارتۇقچىلىقىمىزنى چوقۇم جارى قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتلىرىمىز مۇنداق ئۈچ خىل ئىشنىڭ مۇھىملىقىغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەك:

(1) مائارىپنىڭ مۇھىملىقى؛ (2) پېداگوگىكىنىڭ مۇھىملىقى؛ (3) پېداگوگىكىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىملىقى. بۇ ئۈچ خىل مۇھىم ئىشنى چۈشەنسەك، تەتقىق قىلساق، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىمۇ ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىدا بەلگىلىك تۆھپە ياراتقان بولالايدۇ. مۇنداق ئىلمىي تەتقىقات ئىشىغا مېنىڭچە ھېچقانچە پۇل كەتمەيدۇ. مەن سىلەرنىڭ ئىلمىي تەتقىقات باشقارمىسىنىڭ خىراجىتىنىڭ يېتىدىغان - يەتمەيدىغانلىقىنى بىلمەيمەن، يەتمىسىمۇ مەسىلە چىقمايدۇ. سىلەر ئوقۇتۇش مېتودىنى تەتقىق قىلساڭلار، ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنى ئانالىز قىلساڭلا بولىدۇ. ئازراق ئىش ھەققى كېتىشى مۇمكىن، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، ئېكىسكۇرسىيە قىلىش مۇمكىن. بۇلارغا ھېچقانچە پۇل كەتمەيدۇ. خىراجەت چەكلىمىسىگە ئۇچراپ قالمايسىلەر، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى بەربىر يېنىلا مۇشۇ تەرەپتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشەلەيدۇ.

يۇقۇرىدا مېنىڭ سۆزلىگەنلىرىم ئالىي سىفەن مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇتۇشتىكى بەزى مۇناسىۋەت مەسىلىلىرى. بۇ مۇناسىۋەتلەرنىڭ بەزىلىرىنى مەن تولۇق سۆزلىمىدىم. مەسىلەن: ئاساسى بىلىمنىڭ مۇناسىۋىتى، مېنىڭچە قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى يەنە تەرەققىي قىلىدۇ. تەرەققىي قىلغاندا بەزى كىچىكرەك، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە نۇقتىلىق ئۆتۈلمەيدىغان پەنلەرنى مۇستەقىل تەسىس قىلمىسىمۇ بولا، ئۆتكەن كۈنى مەن ئەزىزوپ بىلەن پىڭ سېكرېتارغا: سىلەرنىڭ مەكتەپتە تارىخ پاكۇلتېتى، جۇغراپىيە پاكۇلتېتى يوق ئىكەن، بىئولوگىيە پاكۇلتېتىمۇ يوق ئىكەن، كەلگۈسىدە قۇرامسىلەر قانداق؟ ئەگەر كەلگۈسىدە بۇلارنى قۇرۇپ قالساڭلار، بىرلەشتۈرۈپ ئېچىشنى سىناق قىلىپ باقساڭلار، تارىخنىمۇ جۇغراپىيىنىمۇ بىلىدىغان بولسا ياكى جۇغراپىيىنى بىلىدىغانلار بىئولوگىيىنىمۇ بىلىدىغان بولسا، جۇغراپىيە بىلەن بىئولوگىيە بىرلەشسە دەپ ئېيتتىم. مەن بۇ-

رۇن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوقۇتۇش پىلانلىرىدا بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ بارلىقىنى كۆرگەن ئىدىم، مېنىڭچە بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىشقا بولىدۇ. ئاساسى كەڭ، تېز قۇرۇشنىڭ پايدىسى بار. ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تەلىۋىگە ئۇيغۇن. ھازىر ماتېماتىكا، تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرى ئوتتۇرا مەكتەپلەردە تولۇق، لېكىن تارىخ، جۇغراپىيە، رەسىم، ناخشا قاتارلىق دەرسلىكنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى دائىم يېتىشمەيدۇ. بۇ مەسىلىنى مەن 50 - يىللىرى تەكشۈرۈپ كۆرگەن، ئۇ ۋاقىتتا نۇرغۇن ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى 2 خىل 3 خىل دەرس بەرگەن، بۇنىڭ ئىچىدە بىرەرسىنى ئەسلى ئوقۇغان، يەنە بىرىنى ئوقۇمىغان. بىز ئوقۇتقۇچى تەربىيىلىگەندە، ئۇنىڭ كۆپ تەرەپلىمە يېتىشىپ چىقىشىغا ئەھمىيەت بەرسەك ياخشى ئەمەسمۇ؟ ھەممىنى بىر ئازدىن ئۆگىنىشنى تاپىلىشىمىز كېرەك، ھازىرقى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئاساسى ئاجىز، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەلىۋىگە ئۇيغۇنلىشالمايدۇ. مەسىلەن: مەن بېيجىڭگە يىغىنغا بارغاندا، بىر كۈنى بېيخەي باغچىسىدىكى بەيتا مۇنارىسىغا باردىم. مۇنارىنىڭ ئالدىدا بىر خاتىرە بار ئىكەن، بىر تەرجىمان بىر چەتئەللىك ئايالنى باشلاپ كېلىپ قالدى، ھېلىقى چەتئەللىك ئايال تەرجىماندىن بۇ خاتىرىنىڭ ئۈستىگە نېمە دەپ يېزىلغان دەپ سورىدى. ئۈچ قېتىم سورىسىمۇ ھېلىقى تەرجىمان ئۇنىڭغا جاۋاپ قايتۇرمىدى، دەل مەن ئۇنىڭغا خاتىرىدە مۇنارنى قۇرغان يىلنامە يېزىلىپتۇ دەپ جاۋاپ بەردىم. ھېلىقى تەرجىمان بەك ئۇيالغان قىياپەتتە ماڭا، بۇ ئايالنىڭ سۆزلىرىنى ئۇققان بولسامۇ، لېكىن خاتىرىدىكى خەتنى بىلەلمىگەن ئىدىم، شۇڭا ئۇنىڭغا جاۋاپ بېرەلمىدىم دېدى. ئەمەلىيەتتە خاتىرىدىكى خەت بەك ئاددىي بولسىمۇ، خەتتە تىنىش بەلگىلىرى قويۇلمىغانلىقى ئۈچۈن ھېلىقى تەرجىمان جۈملىلەرنى ئايرىيالمىغان، چۈشىنەلمىگەن، بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ تىل-ئەدەبىيات سەۋىيىسىنىڭ بەك تۆۋەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە مەن لەنجۇغا قايتىپ كېتىۋاتقاندا، پويىزدا بىر نەپەر مېكسىكىلىق خەلقارا خىزمەتچى خادىم بىلەن بىرگە بولدۇم، ئېھتىمال كونسۇلخانىنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى خادىمى بولسا كېرەك، مەن ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشكىنىمدە، ئۇ سىلەرنىڭ جۇڭگودىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىڭلار تارىخ ئۆگەنمەيدىكەن دېدى. مەن ئۆگىنىدىغۇ، نېمە ئۈچۈن ئۆگەنمەيدىكەن، سىز نېمە ئۈچۈن مۇنداق تونىدىڭىز؟ دېسەم، ئۇ: مەن تيەنجىنگە بېرىپ ئېكىسكۇرسىيە قىلىش جەريانىدا بەزى مەسىلىلەرنى سوراپ كۆردۈم. باشلىغۇچىلار ئېنىق سۆزلىيەلمىدى، تاڭ دەۋرىدىكى ئىشلارنى خەن دەۋرىگە، خەن دەۋرىدىكى ئىشلارنى يەنە تاڭ دەۋرىگە سۆرەپ يۈرۈيدۇ. سوئاللارنى ئېنىق بىلمىدى. بۇلارنى مەن ئېنىق بىلەتتىم، ئۇ تېخى بىلمەيدىكەن. دېدى. بۇنىڭدىن ھازىرقى ياشلارنىڭ ئاساسىنىڭ قانچىلىك ئاجىزلىقىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. ئاساسىنىڭ ئاجىزلىقىنىڭ سەۋەبى نەدە؟ ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئۆگىتىش دائىرىسىنىڭ تارلىقىدا بولمامدۇ؟ يەنە بىر تەرەپتىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ پەنگە ئېغىشىدا . كۆرمىسىمۇ بولىدىغانلارنى ئۇ كۆرمەمدۇ؟ يەنە كېلىپ ئورۇنلاشتۇرمىسىمۇ بولىدۇ دەپ تونۇغانلىرىنى مەكتەپ ئورۇنلاشتۇرمايدۇ. ياكى ئوقۇتقۇچى ياخشى ئۆگەتمەيدۇ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنى ياخشى ئوقۇتالىغىنىڭ يىلتىزى يەنە بىزنىڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتلىرىدا ئەمەس دېيىشكە بولامدۇ؟. مېنىڭچە ئوقۇتۇش خىزمىتىگە قانداق يېتەكچىلىك قىلىش، ئوقۇتۇش خىزمىتىدە نېمىنى تۇتۇش دېگەن مەسىلىلەر ئوقۇتقۇچىنىڭلا مەسئۇلىيىتى بولماستىن، مەكتەپ رەھبەرلىكىدىمۇ مۇشۇ خىل مەسئۇلىيەت بار. سىلەر ئوقۇتۇشقا بىرلەشتۈرۈپ ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بۇ بىر خىزمەتنى ئالدىن-

Altunoq

قى ئورۇنغا قانداق قويۇشنى مەكتەپ مەمۇرىيىتى، پارتىيە، ھۆكۈمەت، رەھبەرلىكنىڭ ھەممىسى
تونۇشى كېرەك، باشقا مەمۇرى خادىملارمۇ مۇشۇ ئىشقا خىزمەت قىلىشلىرى كېرەك، ئارقا سەپ خۇ-
جۇلۇق ئورۇنلىرى ۋە ئوقۇتۇش، ئىلمى تەتقىقاتنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇشى كېرەك. ھەر قايسى ئور-
ۇنلارمۇ بۇ مۇھىم خىزمەتنى ئېنىق تونۇشى كېرەك، بۇ مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشلىرى كېرەك.
ھەر قايسى پاكولتېتنىڭ ئوقۇتۇش كاپېدرالىرى ئەڭ ئالدى بىلەن ئوقۇتۇش سۈپىتىنى قانداق قى-
لىپ يۇقىرى كۆتىرىش مەسىلىسىنى ئالدىنقى قاتارغا قويۇش كېرەك. ھازىر بەزى كاپېدرالار ئو-
قۇتۇشنى تەتقىق قىلمايدۇ. بەلكى ناتوغرا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ ۋە ئوقۇتۇش كاپېدرالىرى
قىشتا كۆمۈر تەقسىم قىلىش، يازدا قوغۇن سېتىش ياكى كىنو بېلىتى تارقىتىش ئەرگىنى بولۇپ
قالغان. ئىلمى تەتقىقاتنى قانات يايدۇرالمىغان، تەنقىتنى قانات يايدۇرالمىغان. مەن سىلەرنىڭ
ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئالدىنقى قاتارغا قويۇپ تەتقىق قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن. بۈگۈن
مەن كۆپچىلىككە سۆزلىگەن بۇ مۇناسىۋەتلەرنى تەتقىق قىلىپ كۆرەرسىلەر، بۇ مۇناسىۋەتلەر-
نى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، بىزنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتىمىزنى يۇقىرى كۆتىرىش ياكى ئىقتىداس-
لىق كىشىلەرنى تەربىيىلەش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتىرىش پېداگوگىكا ئىنستىتۇتلىرىمىز ئۈچۈن ئورتاق بىر
مەسىلە، بىز ئىككى مەكتەپ ئورتاق قىزىقىدىغان مەسىلە. بىز ئىككى مەكتەپنىڭ مۇناسىۋىتى ئاللا-
بۇرۇنلا ئورنىتىلغان. مەن بۈگۈن كېلىپ يولداشلار بىلەن پىكىر ئالماشتۇردۇم، ئۆتكەن يىل پىشك-
دىكشەن، كېيىن ئىسمايىل يولداشلار بىزنىڭ مەكتەپكە بېرىپ زىيارەتتە بولغان ئىدى، گەنسۇ
بىلەن شىنجاڭنىڭ ئورتاقلىق كېلىشىمى بار. مېنىڭ مەكتىۋىڭلارغا بۇ قېتىمقى كېلىشىمنى ئۆز مەكتىۋى-
مىزدىكى رەھبەرلىكنىڭ ۋاكالىتەن ئېلىپ بارغان بىر قېتىملىق جاۋابەن زىيارەت دەپ ھېسابلاشقا
بولىدۇ. كېلىش بولۇپ، بېرىش بولمىسا ھۆرمەتسىزلىك بولىدىغۇ دەيمەن! بىز مۇناسىۋەت ئورنات-
قاندا، يالغۇز سىلەر بىزنىڭ مەكتىۋىمىزگە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئادەم ئەۋەتىشلا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىز
ئۆز ئارا ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى ئالماشتۇرۇشىمىز لازىم. مېنىڭ بۇ قېتىمقى كېلىشىمدە كۆپچىلىك
بىلەن ئوقۇتۇش ئەندىزىلىرىنى ئالماشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىنغان ئىدى. سۆزلىگەنلىرىم توغرا بو-
لۇشى ناتايىن، يولداشلار پايدىلانسا بولىدۇ.

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمى ژورنىلى

(خەنزۇچە) نىڭ 1983 - يىل 2 - سانىدىن ئابلىكىم ھەسەن تەرجىمىسى

سادۇللا ۋە ئۇنىڭ ھاياتى ئىجادىيىتى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە

ئۆمەر ئوسمان

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاغلىق ئۇيغۇر شائىرى سادۇللا توغرۇلۇق ئۇزۇندىن بۇيان تالاش - تارتىش بولۇپ كەلمەكتە. بۇ تالاش - تارتىشنىڭ ئاساسى نۇقتىسى سادۇللانىڭ مىللەت تەۋەلىكى مەسىلىسى بولۇپ، بۇ ھەقتە ھەر خىل قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقتى. ئاخىرىسىدا سادۇللا موڭغۇل دېگەن بىر خىل خاتا كۆز قاراش ئەستايىدىل تەتقىق قىلىنمايلا ئىلمىمىزدە نەشر قىلىنغان بىرى خېلى نوپۇزلۇق كىتابلاردىن ئورۇن ئالدى. مەسىلەن: 1980 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئوكيانوس» دا، 1981 - يىلى نەشر قىلىنغان «جۇڭگو ئەدەبىياتشۇناسلىق چوڭ لۇغىتى»دا، 1980 - يىلى نەشر قىلىنغان، ئالىي مەكتەپلەر دەرسلىك قىلىپ ئىشلىتىۋاتقان «جۇڭگو كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن تاللانما ئەسەرلەر» دېگەن كىتابتا، 1980 - يىلى قايتا نەشر قىلىنغان «قەدىمكى شېئىرلاردىن تاللانما» دېگەن كىتابلاردا سادۇللا موڭغۇل دېيىلگەن. يەنە 1981 - يىلى نەشىردىن چىققان «تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شائىرلارنىڭ نەزمىلىرىدىن تاللانما» ۋە 1981 - يىلى 14 ئالىي مەكتەپ بىرلىكتە تۈزۈپ نەشر قىلغان ئالىي مەكتەپلەر دەرسلىكى قوللانمىسىدا ۋە ئۇنىڭدىن باشقا ئەدىب - شائىرلارنىڭ تەرجىمىھاللىرى تونۇشتۇرۇلغان كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە سادۇللا موڭغۇل دېيىلگەن. 1979 - يىلى شاڭخەي «قەدىمكى كىتابلار نەشرىياتى» سادۇللانىڭ «يەنمىن شېئىرلىرى» ناملىق توپلىمىنى نەشر قىلدى. بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە، سادۇللانىڭ مىللەت تەۋەلىكى مەسىلىسى توغرىسىدا ئېنىق بىر كۆز قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلماي، چەن يۈەن ئەپەندىنىڭ كۆز قارىشى خاتا نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، سادۇللانى خۇيزۇ، دەپ كۆرسەتكەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ماتېرىياللارغا كەلسەك. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ يىللىرىدا (1736 — 1796) تۈزۈلگەن «خاننىڭ نەزىرىدىن ئۆتكەن، تۆت قىسىمدا ساقلانغان كىتابلارنىڭ ئومۇمى كاتالوگ»ى دېگەن كىتابتا، سادۇللانى موڭغۇل دەپ كۆرسەتكەن، «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» دا بولسا، سادۇللانىڭ پەملىسى "جۇ" ئىدى دېيىش بىلەن ئۇنى ئەيناۋۇر باشقا بىر مىللەت دېمەكچى بولغان.

ئەمدى بۇ خىل قاراشلارغا قارىمۇ-قارشى بولغان، يەنى سادۇللا موڭغۇل ئەمەس، دېگەن كۆز قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان ماتېرىياللارمۇ بار. بۇ يەردە ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئولتۇرماي ۋاقتى كەلگەندە نەقىل كەلتۈرسەك بولار.

مېنىڭ دىمەكچى بولغىنىم «خانىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكەن، توت قەسىردە ساقلانغان كىتابلارنىڭ ئومۇمى كاتولوگى» ئەينى ۋاقىتتا نوپوزلۇق كىتاب بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن نەشر قىلىنغان كىتابلاردا شۇ كىتابتىكى كۆز قاراش قوبۇل قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» دەمۇ سادۇللانىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىر نەرسە دېيىلمىگەن بولغاچقا، ھازىرغا كەلگەندە سادۇللا موڭغۇل دېگەن كۆز قاراش نىسبەتەن ئومۇملىشىپ قالغان. ھازىرقى نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللاردا شۇنداق يېزىلىپ قېلىشىنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ. ھالبۇكى، بۇ خاتا ئىكەن ئەلۋەتتە تۈزىتىشكە تېگىشلىك. مەن ماقالەمنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا مەخسۇس مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە توختۇلۇپ ئۆتتىمەن.

سادۇللا (1272 — 1355) يەنە بىر ئىسمى تىيەنشى، لەقىمى جىژ جەي. ئۇ يەنمىن (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ دەيشەن ناھىيىسى) دە تۇغۇلغان بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاغلىق خۇيخۇي شائىرى. سادۇللانى خۇي-خۇي (ئۇيغۇر) دېيىشتە ئاساسەن تۆۋەندىكى دەلىللەرگە تايىنىمىز. بىرىنچى، ئۇنىڭ بىلەن زاماندash ئۆتكەن كىشىلەر ئۇنىڭ خۇي خۇي (ئۇيغۇر) ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن: ئۇنىڭ ئۆلپەتىشى (1327- يىلى تەشرىپدارلىققا ئۆتكەن) ياڭ ۋېيجېن ئۆزىنىڭ «شىخۇدىكى بامبۇك نوتىلىرى توپلىمىغا مۇقەددىمە» دېگەن ئەسەرىدە، سادۇللانى «تاشەن قەبىلىسىدىن①» دەپ كۆرسەتكەن. «يۈەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە-نىزاملىرى» دېگەن كىتابقا ئاساسلانغاندا، «تاشمەن» دېگەن سۆز "خۇيخۇيلار (ئۇيغۇر)نى ئىمانغا كەلتۈرگۈچى" دېگەن مەنىدە ئىكەن. سادۇللا بىلەن ياڭ ۋېيجېن نەسىر-نەزم يېزىپ يۈرۈپ ئۆز ئارا ناھايىتى قويۇق بار-كەلدى قىلىشقان بولۇپ، ياڭ ۋېيجېننىڭ سۆزى ناھايىتى ئىشەنچىلىك. سادۇللا بىلەن جىنجياڭدا بىللە تۇرغان يۇشىلۇ دېگەن ئەدىب ئۆزىنىڭ «جېشۇن يىللىرىدىكى جېنجياڭ تەزكىرىسى» دېگەن ئەسەرىدە جىڭ كۇ مەھكىمىسىگە 16-قېتىملىق دالۇخاچى② بولۇپ تەيىنلەنگەن سادۇللانىڭ "ئىسمى تىيەنشى بولۇپ، خۇي-خۇي ئىدى" دەپ يازغان. يوشىلۇ سادۇللانىڭ ئەھۋالىنى يېقىندىن بىلىدىغان كىشى بولغاچقا ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى ناھايىتى ئىشەنچىلىكتۇر. ئىككىنچى، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرىدىن قېپقالغان تارىخى ماتېرىياللارنىڭ ھېچقايسىسىدا سادۇللانىڭ مىللىتى موڭغۇل، دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنمىغان. ئۇنى موڭغۇل دېگەن سۆز ئەڭ دەسلەپتە چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا تۈزۈلگەن «خانىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكەن، تۆت قەسىردە ساقلانغان كىتابلارنىڭ ئومۇمى كاتولوگى» دېگەن كىتابتا پەيدا بولغان. لېكىن، بۇ كىتابتا سادۇللانىڭ موڭغۇل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان دەلىل ئىسپاتلار كەلتۈرۈلمەيلا قالماستىن، ئەكسىنچە كىشىنى گۇمانغا سالىدىغان: "...... سادۇللانىڭ مىللىتى موڭغۇل، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى توپلىمىغا گەن ۋېنىنىڭ يازغان كىرىش سۆزىدە سادۇللا دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى "ئىلتىپات" دېگەن بولىدۇ. (موڭغۇلچە بولسا "ئۆيلۈنۈش" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) دەپ يېزىلغان. دېمەك، ئۇ موڭغۇلچە ئۈچ سۆزنى قوشۇش

ئارقىلىق ئۆزىگە ئىسىم ياسىغان . ھالبۇكى ، شائىر ئۆزىنىڭ «كىچىك دەريا بويىدىكى كىچ-كىز ئىلھاملىرى» ناملىق شېئىرىدا ئۆزىنى «مەن سائائىلىسىنىڭ ئوغلىمەن» ③ دەپ يازغان بولۇپ ، زادىلا چۈشىنىپ بولماي-دۇ ......» (شۇ كىتاب 167 - جىلد دىۋان-لار قىسمى) دېگەنگە ئوخشاش تۇتىرۇقسىز ئىبارىلەر بىلەن خاتا كۆزقاراشنىڭ ھازىرغا قەدەر يۈتۈرەپ تۇرۇشىغا سەۋەبچى بول-غان . گەرچە مۇشۇنداق بىر «خانىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكەن ، ئورنى راۋاقتا ساقلانغان كىتابلارنىڭ ئومۇمىي كاتالوگى» دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ كۆز قاراشلار ئۆز ۋاقتىدىلا رەت قىلىنغان ئىدى . سادۇللانىڭ كېيىنكى ئەۋ-لاتلىرىدىن بولغان سالۇڭگۇاڭ چىڭ سۇلا-لىسىنىڭ جىياچىڭ 12 - يىلى (مىلادى 1807 - يىلى) ئۆز قولى بىلەن شەرھلەپ ، باسمىغا تەييارلىغان «يەنمىن شېئىرلىرى» نىڭ كە-رىش سۆزىدە كەسكىن قىلىپ: « ھەزرىتىم (سادۇللانى دېمەكچى) مۇ رەڭلىك كۆزلۈك-لەردىن ئىدى ④» دەپ كۆرسەتكەن . ھەممىگە ئايانكى ، خۇي-خۇي دېگىنىمىز رەڭلىك كۆز-لۈكلەرنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىدۇر . دېمەك ، سادۇللا ئەۋلاتلىرىنىڭ سۆزى ھەممىدىن نوپۇزلۇقتۇر . ئۈچىنچى، سادۇللا دېگەن سۆز ئەرەبچە «سادۇ - ئاللا » دېگەن سۆزنىڭ ئا-ھاڭ بويىچە خەنسۇچە ئىسمىنىڭ ئالاھىدىلىكى-گە بېقىندۇرۇلۇپ ، قىسقارتىپ يېزىلىشى بو-لۇپ، ئەسلى مەنىسى «ئاللا بەخت ئاتا قىلغاي» دېگەن بولىدۇ . سادۇللانىڭ يەنە بىر ئىسمى بولغان تيەنشى دېگەن سۆزنى يەشىپرەك تەر-جىمە قىلساق ، يەنىلا «ئاللا بەخت ئاتا قىلغاي» دېگەن مەنا چىقىپ تۇرىدۇ.⑤ دې-مەك ، بۇمۇ ئەسلى ئەرەبچە ئىسمىنىڭ مەنى-سىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ . يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ، بەزى كىتابلاردا سادۇللا-نىڭ دادىسىنىڭ ئىسمى ئۇلاچى، بو-ۋىسىنىڭ ئىسمى بولسا سالا بۇقا ئىكەنلىكى يېزىلغان⑥ بۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسمىدۇر. يۇقۇرقى-لار سادۇللانىڭ خۇي-خۇي ئىكەنلىكىنى ئىس-پاتلايدۇ . يۇقۇرقى ئۈچ نۇقتىدىن باشقا بېيجىڭ ئونىۋېرسىتېتىنىڭ سابىق مۇدىرى، پىروفېسسور چېن يۈەن ئەپەندى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىلا ئۆزىنىڭ «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدى-كى غەربىي رايونلۇقلارنىڭ خەنسۇلىشىشى توغ-رىسىدا تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىنىڭ 4-جىلدىدا تولۇق دەلىل-ئىسپاتلار ئارقىلىق سادۇللانىڭ خۇي-خۇي ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرغان. ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «...... مۇسۇلمان شا-ئىرلارنىڭ ئىچىدە سادۇللانىڭ ئالدىغا ئۆتى-دىغىنى يوق ......»، «...... تاۋزۇڭيىنىڭ «تارىخىي كىتابلارنىڭ موھىم بايانلىرى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 7 - جىلدىدا ئىزاھلىنىشىچە، سادۇللا خۇيخې بولۇپ، خۇي خېلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۈەنخې يىللىرى (806 — 820) غا كەلگەندە خۇيگې دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. بۇ مىللەت پامىرنىڭ شەرقىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، مانى دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن پامىرنىڭ غەربىدە ئولتۇراقلاشقان مۇسۇلمان ئەللىرىدىن پەرقلىنەتتى. بەش دەۋرگە كەلگەندە خۇيگېلار ئاجىزلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغانلار بارا-بارا كۆپىيىشكە باشلىغان......»⑦.

يۇقۇرقى دەلىللەرنى سادۇللانىڭ ھەقىقەتەن خۇي-خۇي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا يېتەرلىك دەپ قارايمەن. دېمەك، سادۇللا موڭغۇل ئەمەس، ياكى باشقا بىر مىللەتمۇ ئەمەس، بەلكى خۇي-خۇي ئىكەن، ئۇنداقتا ئۇنى يەنە نېمىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئۇيغۇر دەيمىز؟.

«ئۇيغۇر دېگەن» ئىسمىنىڭ مەنىسى توغرىسىدا جۇڭگو ۋە چەتئەللەردىكى ئالىملار تالاش-تار-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

تىش قىلىپ، بەزى كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ۋاھالەنكى، خوي خوي دېگەن ئىسىم گەرچە خەنسۇچە تارىخى ماتېرىياللاردا كۆپلەپ ئۇچرايدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەسلى تاۋۇشى ۋە مەنىسى توغرۇلۇق ھېچ نەرسە يېزىلمىغانلىقى، چەتئەلنىڭ ماتېرىياللىرىدا بولسا خوي-خوي دېگەن ئىسىمنىڭ ئۆزىنىمۇ ئۇچرىتىشقا بولمايدىغانلىقى سەۋەبلىك ئۇنىڭ مەنىسى ۋە ئۇيغۇر دېگەن ئىسىم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ھازىرغىچە كۆپ تالاش تارتىشلار بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇ مۇرەككەپ مەسىلە ئۈستىدە تېخى ھەممە كىشىنى قايىل قىلارلىق كۆز قاراش تۇرغۇزۇلمىدى. شۇنداق بولسىمۇ بەزى دەلىل - ئىسپاتلارنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمەن.

تارىختا ئۇيغۇرلار ئۆز مىللىتىنىڭ ئىسمىنى "ئۇيغۇر" (Uyghur) دەپ توغرا تەلەپپۇز قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق باشقا مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ خەنسۇ مىللىتىنىڭ بۇ سۆزنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشتا قىيىنچىلىق بولغانلىقتىن، ئۆزلىرىنىڭ تەلەپپۇز ئادىتىگە ماسلاشتۇرۇپ ھەر خىل تەلەپپۇز قىلغان ۋە بۇ تەلەپپۇزلارنى ئوخشىمىغان خەتلەر بىلەن ئىپادىلىگەن. بۇ تەلەپپۇزلارمۇ تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ ماڭغان. مەسىلەن: ئالتە سۇلالىدىن سۈي سۇلالىسىغىچە بولغان دەۋردە (220 — 618) ئۇيغۇرلار يۈەنخې دەپ ياكى ۋۇخۇ دەپ ئاتالغان بولسا سۈي سۇلالىسىغا كەلگەندە ئاندىن ۋېيخې دەپ ئاتالغان ⑧. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر دېگەن ئىسىم خۇيخې دەپ دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ھەمدە ۋۇخۇ دېگەن تەرجىمىسىمۇ ساقلانغان. ⑨ تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۈەن يىللىرى (785 — 804) خۇيخې دەپ ئاتاش خۇيگې دەپ ئاتاشقا ئۆزگەرتىلگەن⑩ شۇنىڭدىن كېيىنمۇ خۇيخې دې- گەن ئىسىم تەڭ قوللىنىلغان. پەقەت رەسمىي تارىخلاردا بولسا خۇيگې دەپ يېزىلغان. بەش دەۋر (907 — 979) دە ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچى ئاجىزلىشىپ پارچىلىنىپ كەتكەن بولغاچقا بۇ دەۋردىكى كىتابلاردا ھەر خىل ئاتالغان. شۇنداقتىمۇ "5 دەۋر تارىخى" دا خۇيخې ۋە خۇيگې دېگەن ناملار بىلەن يېزىلغان⑪ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇرۇشلۇق جايى بىلەن قوشۇلۇپ گەنجۇ خۇيگې، ساجۇ خۇيگې ۋە خوجو خۇيگې دەپ ئاتالغان.

ئۇنىڭدىن باشقا بۇ كىتابتا يەنە "خوي-خوي"، "خوي-خوي دۆلىتى" دېگەندەك گەپلەرمۇ ئۇچرايدۇ ⑫ «جىن سۇلالىسى تارىخى»دا بولسا «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىكىگە ئوخشاش ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇرۇشلۇق جاي بىلەن قوشۇپ ئاتالغان ⑬ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دىمۇ يۇقۇرقىغا ئوخشاش قوللىنىلغان ⑭ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە "سېرىق ئۇيغۇر" دېگەن ئىسىممۇ ئۇچرايدۇ ⑮ يۈەن سۇلالىسىغا كەلگەندە ئۇيغۇر دېگەن ئىسىم ھەر خىل تەلەپپۇز قىلىنىپ، ئوخشىمىغان خەتلەر بىلەن يېزىلغان بولۇپ، جەمئىي 21 خىل يېزىلىش ئۇچرايدۇ. ئەڭ مۇھىمى خۇيخې، خۇيگې ۋە خوي-خوي دېگەن ئىسىملار ناھايىتى كۆپ خاتىرىلەنگەن. ۋە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىلگەن ⑯.

ئەسلى گەپكە كەلسەك، خوي-خوي دېگەن بۇ ئىسىم ئەڭ دەسلەپتە «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا ئىشلىتىلگەن. بۇ ئىسىم قانداق پەيدا بولغان؟ بىزنىڭ "ئۇيغۇر" بىلەن مۇناسىۋىتى قانداق؟ بۇ توغرۇلۇق ھازىرغىچە خېلى كۆپ ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

بەزىلىرى خېلى كۈچلۈك دەلىل-ئىسپاتلار بې-

لەن ئۇنىڭ يىلتىزىنىڭ ئۇيغۇر دېگەن ئىسىم بىلەن بىر ئىكەنلىكىنى، "خۇي-خۇي" نىڭ ئەسلى ئۇيغۇر دېگەن سۆزنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا ئۆتكەن گۇ يەنۋۇ مۇنداق دەيدۇ: "...... بۇ چەتتىن كەلگەن تاۋۇش بولغاچقا[17] ئۇنى ئىپادە قىلىدىغان مۇقىم بىر خەت يوق، تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى خۇيخېلار هازىرقى خۇي-خۇيلاردۇر. تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى خۇيخېلار خۇيگې دەپمۇ ئاتالغان. "يۈەن سۇلالىسى تارىخى" دا ۋېي ۋۇئېر دەپ يېزىلغان. بۇ يەردىكى "ۋېي" دېگىنى "خۇي"، "ۋۇ" دېگىنى "گې" دۇر. دېمەك خۇي دېگىنى "خۇيگې" دېگەن ئىسىمنىڭ باشقىچە ئاتىلىشىدۇر.[18]

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن خۇڭ جۈن مۇنداق دەيدۇ: «...... "تاڭ نامە" دە خۇيگېلار ئەسلىدىكى هونلار ئىدى دېيىلگەن ...... "لياۋ سۇلالىسى تارىخى" دا خۇي خۇي دېگەن ئىسىم خاتىرىلەنگەن ۋە خۇيگې دېگەن ئىسىم بىللە ئىشلىتىلگەن. ئەمما "يۈەن سۇلالىسى تارىخى" دا بولسا خۇي، خۇيگې دېگەن ئىككى ئىسىم ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىلگەن. "خې" ئۆزگىرىپ "گې" يېزىلغان، "گې" يەنە ئۆزگىرىپ "خۇي" يېزىلغان. دېمەك، تاۋۇشلاردا ئازراق ئۆزگىرىش بولغاچقا، تەرجىمىلىرى ئوخشاش بولمىغان. ......»[19]

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن دېيىڭ چيەن مۇنداق دەيدۇ: «خۇي خۇي دېگەن ئىسىم ئالدى بىلەن "لياۋ سۇلالىسى تارىخى" دا قوللىنىلغان. يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرىنىڭ تارىخلىرىدا مۇشۇ بويىچە ئېلىنغان. خۇي خۇي دېگەن ئىسىم خۇيخې، خۇيگې دېگەن سۆزنىڭ باشقىچە ئېيتىلىشى، شۇنداقلا يۈەنخې، ۋۇ خۇ دېگەن سۆزنىڭ باشقىچە ئېيتىلىشىدۇر [20]».

چېن يۈەن مۇنداق دەيدۇ: «...... بەش دەۋرگە كەلگەندە خۇيگېلار ئاجىزلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغانلار بارا-بارا كۆپىيىشكە باشلىغان. «چاڭچۇن غەربكە ساياهەت نامىسى» دىكى ليۇنىڭ غەربكە ئەلچى بولۇپ بارغانلىقى توغرىسىدا يېزىلغان خاتىرىلەردە ئېيتىلغان خۇيخې دېگەن ئىسىم مۇسۇلمان ئەللەرنى كۆرسەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئاستا-ئاستا بۇ ئىسىملارنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى هېس قىلىپ "ۋېيۋۇ" دېگەن سۆزنى ئەسلىدىكى خۇيگې دېگەن ئىسىمنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇرغان. خۇي خۇي دېگەن ئىسىمنى بولسا مۇسۇلمان خۇيخېلارنى ئاتاشقا ئىشلەتكەن. "يۈەن سۇلالىسى تارىخى" دا تىلغا ئېلىنغان "ۋېيۋۇ" دېگەن ئىسىم ئەسلى خۇيگېدۇر. خۇيخې دەپ تىلغا ئېلىنغىنى ئەسلى خۇي خۇيدۇر ......» [21] بۇنىڭدىن باشقا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن ئاكادېمىك ∈. تېنىشېۋ: «...... ئۇيغۇرلار بەش دەۋردە جۇيخۇ، خۇيخۇي دەپ ئاتالغان» دەپ يازىدۇ. تېنىشېۋ ئۆز كۆز قارىشىنى ئىسپاتلاپ كېلىپ: «ئۇيغۇر دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇپ يېزىلىش شەكلى ئىككى خىل بولغان. بىرى ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان شەكلى، يەنە بىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان شەكلى، خۇي خۇي، خۇيخې، خۇيگې دېگەنلەر ئۆزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ئىسىمنىڭ قوشۇپ يېزىلىشىدۇر.[22]

شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ باشلىقى گۇباۋ ئەپەندىمۇ 1964 - يىلى ئۆزىنىڭ "يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شائىرى"[23] دېگەن ماقالىسىدا دەلىل-ئىسپاتلار ئارقىلىق سادۇللانىڭ هەقىقەتەن ئۇيغۇر

ئەكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرغان .

خۇي-خۇي بىلەن " ئۇيغۇر » نىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ليۇ يىتاڭ ئەپەندى ئۆزىنىڭ " ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات » دېگەن ئەسەرىدە ئەتراپلىق ئىزدەنگەن . ۋە ئوخشىمايدىغان كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان . بۇ قاراشلارغا ھۆرمەت قىلىمىز . لېكىن ، خۇددى دەل ئۆزى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، بۇ تالاش - تارتىش ئۈستىدە تۇرغان، ئورتاق يەكۈن چىقىرىلمىغان مەسىلە بولغاچقا، ئۇ قاراشلار ھەممە كىشىنى قايىل قىلىپ كېتىشى ناتايىن. سادۇللانىڭ خۇي-خۇي ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىپ بولغان ئىكەن ، بىز يۇقۇرىدىكى ئاساسلارغا تايىنىپ تۇرۇپ ئۇنى ئۇيغۇر دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز .

ئەندى تۆۋەندە سادۇللانىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ ئىجادى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمەن .

سادۇللانىڭ ھاياتى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ماتېرىياللار يوق دېيەرلىك ، ھەممىدە ھەر خىل ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت . سالۇڭگۇاڭ " يەنمىن شېئىرلىرى » گە يازغان كىرىش سۆزىدە سادۇللا شېئىرلىرىنىڭ يېزىلىش ۋاقتىنىڭ ئىلگىرى-كېيىنلىكىگە ئاساسلىنىپ ئۇنىڭ ھاياتى پائالىيىتى توغرىسىدا ئۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان . ئۇنىڭدىن باشقا يېڭى ئاساسلىق ماتېرىياللار يوق . يەنىلا ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

يۈەن سۇلالىسى جىيۈەننىڭ 9 - يىلى (مىلادى 1272 - يىلى) سادۇللا ئۆز ۋاقتىدىكى خېدۇڭ سەنشى داۋ ㉔ يېمىنىڭ لۇ ㉕ تەۋەلىكىدىكى دەيجۇ ئايىمىنىڭ يەنمىن دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان . 1337 - يىلى ئۇنىڭ " يەنمىن شېئىرلىرى » نىڭ تۇنجى باسمىسىغا گەن ۋېننىڭ يازغان كىرىش سۆزىدە :

" بوۋىسى سىلەن بوۋىزا دادىسى ئالوچىلار ئۆز مېھنىتى ئارقىلىق ئىگىلىك تىكلىگەن ، كۆپ قېتىم ئۇجىر كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن شىزۇ ، يىڭزۇڭ ㉖ لار مەخسۇس خانلىق يارلىغى بىلەن يۈن ، دەي ئايماقلىرىنى ئۇلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا تاپشۇرغان . سادۇللا يەنمىندە تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى يەنمىنلىك دەپ ئاتىغان » دەپ يازىدۇ ھەمدە يەنمىندە تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن ئۆز دىۋانىغا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان يۇرتىنىڭ نامىنى بەرگەن ، دەپ كۆرسىتىدۇ .㉗

سادۇللا ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ ئىچىدە چوڭى بولۇپ بىرىنچى ئىنىسى يې جې ، لەقىمى تيەنيۇ ، جياڭشى جېجياڭ ۋىلايىتىگە ۋالى بولغان ، ئىككىنچى ئىنىسى لاھۇددىن 1347 - يىلى ئۆلكىلىك ئىمتىھاندىن ئۆتكەن . سادۇللا كىچىكىدىن تارتىپلا تىرىشىپ ئۆگىنىپ كۆپ تەرەپلەردىن تالانتلىق بولۇپ يېتىشكەن . ئۇ شېئىر يازاتتى ، رەسىم سىزالايتتى ، ھەمدە ھۆسنىخەتكىمۇ ئۇستا ئىدى . بولۇپمۇ شېئىر يېزىشتا ماھىرلىقى بىلەن ياش تۇرۇپلا شۆھرەت قازانغان .

ھالبۇكى ، يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ 30 نەچچە يىلغىچە (1279 - 1314) كېچۇ ئىمتىھان تۈزۈمى بىكار قىلىنغانلىقتىن سادۇللاغا ئوخشاش ھەر تەرەپتىن يېتىشكەن ، ئىستىداتلىق زىيالىيلارغا مەنسەپ - مەرتىۋە يولىغا قاراپ قەدەم قويۇش ئۈچۈن ئىشىك تاقىلىپ قالغان . ئۇنىڭ ئۈستىگە نىمە سەۋەپتىندۇر ، بىر نەچچە نەۋلادىغىچە ئەجىر - تۆھپىسىنىڭ بەدىلىگە خاننىڭ يۇقۇرى ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتقان سا جەمەتى بۇچاققا كەلگەندە ھالى خاراپلىشىپ ، سادۇللانىڭ « كىچىك دەريا بويىدىكى كەچكۈز ئىلھاملىرى » دېگەن شېئىرىدا : " مەن سا ئائىلىسىنىڭ ئوغلىمەن ، بىزنىڭ تېرىلغۇ يېرىمىز يوق ،

مال-دۇنيارىمىز يوق » دېگىنىدەك غۇربەتچىلىككە چۈشۈپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن سادۇللا ھايات يولى ئىزدەپ ھەر تەرەپكە بېرىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن كۆپچىلىك ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش سودىگەرلىك قىلغان، جەنۇب تەرەپلەرگە بارغان، لېكىن ئاخىرىسىدا ئوقەتتى راۋاج تاپماي ئائىلىسىگە قايتىپ كەلگەن. ئۇ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كونا ئولپەتلىرى بىلەن جەم بولۇپ، شېئىر-نەزم يېزىش بىلەن مەشغۇل بولغان. ئۇنىڭ شۇ چاغدا يازغان « تاغ ئارىسىدا تۇرۇپ دوستلارنى ئەسلەپ يازغان ئالتە پارچە شېئىر » دېگەن شېئىرى خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان.

1313-يىلى پادىشا رېنزۇڭ كېچۇ ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە يارلىق چۈشۈردى. بۇ چاغدا شائىرنىڭ دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۆزىنىڭ يېشىمۇ 55 كە بېرىپ قالغان ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ 1327-يىلى ئوردا ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ ئالدىنقى ئۈچىنچى رەتتىكى تەشرىپدارلىققا ئۆتتى، شۇنىڭدىن باشلاپ سىياسىي سەھنىلەردە ئۆزىنىڭ تالانتىنى نامايەن قىلىش ئۈمىدىدە بولدى. ئۇ بىر مەزگىل ئوردا ئەدىپى بولۇپ تۇرغاندىن باشقا، قالدى ھاياتىنى ياقا يۇرتلاردا ئەمەلدارلىق تۇرمۇشى بىلەن ئاخىرلاشتۇردى. ئۆزىنىڭ ئەمەلدارلىق ھاياتى توغرۇلۇق شائىر « كىچىك دەريا بويىدىكى كەچكۈز ئىلھاملىرى » دېگەن شېئىرنىڭ ئۇزۇن مۇقەددىمىسىدە بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلغان. بىز بۇ مۇقەددىمىدىكى يىلنامىلارنى ئېنىقلاپ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەھلىل قىلساق شائىرنىڭ 1328-يىلدىن 1331-يىلغىچە ھازىرقى جېن جياڭدا، 1331-يىلدىن 1334-يىلغىچە ھازىرقى نەنجىڭدە، 1334-يىلدىن 1337-يىلغىچە فۇجۇدا، 1337-يىلدىن 1339-يىلغىچە كەيفېڭدە، 1340-يىلدىن 1343-يىلغىچە بېيجىڭدە، 1343-يىلدىن 1346-يىلغىچە خاڭجۇدا، 1346-يىلدىن 1349-يىلغىچە نەنجىڭدە، 1350-يىلدىن 1352-يىلغىچە لۇجۇدا ئوخشىمىغان مەنسەپلەردە بولۇپ كەلگەنلىكىنى بىلىمىز. شائىر لۇجۇدا ئەمەلدار بولغان ۋاقتىدا 80 ياشتا بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھاياتى توغرۇلۇق بەزى رىۋايەتلەردىن باشقا ئىشەنچلىك ماتېرىيال يوق. پەقەت ئۇنى 1355-يىلى ئۆپچۆرىسىدە ئالەمدىن ئۆتكەن دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.[28]

مۇڭغۇللار قۇرغان يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە مىللىي زۇلۇم ۋە سىنىپىي كەمسىتىش باشتىن-ئاخىر داۋاملىشىپلا قالماستىن بەلكى ئۇرۇش-يېغىلىقلارمۇ ئارقا-ئارقىدىن يۈز بېرىپ تۇرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوردىنىڭ ۋە يەرلىك مەمۇرلارنىڭ باج-سېلىق، ئالۋاڭ-ياساقلىرىنىڭ زىيادە ئېغىرلىقى قوشۇلۇپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈنى ئازاپ-ئوقۇبەت ئىچىدە ئۆتكەن. مانا شۇنداق دەۋردە ياشىغان سادۇللا گەرچە رەڭلىك كۆزلۈكلەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، ئاتا-بوۋىلىرى خېلى چوڭ مەرتىۋە تۇتۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۆزى كىچىك ۋاقتىدا ئائىلىسى خاراپلىشىپ غۇربەتچىلىكتە چوڭ بولغانلىقى، كۆڭلىگە يۈكسەك نىيەتلەرنى پۈكۈپ كەلگەن بولسىمۇ 55 يېشىغىچە مەنسەپدارلىق يولىغا قەدەم قويالمىغانلىقى، ئىمتىھاندىن گەرچە ياخشى نەتىجە بىلەن ئۆتكەن بولسىمۇ مۇھىمراق خىزمەتلەرگە قويۇلماي، پارچە-پۇرات ئەمەللەر بىلەن ئۇ يەردىن بۇ يەرگە يۆتكىلىپ يۈرگەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرى

نى ئىشقا ئاشۇرالماي ئارمان بىلەن ئۆتكەنلىكى سەۋەبىدىن ئۆز زامانىسىدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارغا نارازى بولغان. بۇ نارازىلىق شائىرنىڭ قەلبىدە ھەققانىي ھىس - تۇيغۇلارنى ئويغاتقان. شائىر ئۆزىنىڭ ئەمەلدارلىق ھاياتىدا يوقسۇل پۇقرالارغا يار - يۆلەكتە بولۇپ قانۇن تۈزۈمنى ئادىللىق بىلەن ئىجرا قىلغان. 1329 - يىلى جېجياڭدا ئەمەلدار بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە زور قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ ھەممە يەرنى ئاچارچىلىق قاپلاپ كەتكەندە ئۇ مەردانىلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، باشقا ئەمەلدارلارنى سۆز بىلەن قايىل قىلىپ غەزىنىدىن ئاشلىق ئاجرىتىپ پۇقرالارنى قۇتقازغان. ئۇ يەنە سىياسىي بىلەن پۇقرالارنى قورقىتىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى قارىتىپ تۇرۇپلا بۇلىۋالىدىغان ئالدامچى باخشى - رامباللارنى ۋە ئۆز قول ئاستىدىكى پۇقرالارنىڭ شىلىمسىگە مىنىۋېلىپ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغان، پارخورلۇق - خىيانەتچىلىك قىلغان بۇزۇق ئەمەلدارلارنى رەھىم قىلماي جازالىغان. پۇقرالارنىڭ داۋا - دەستۇرلىرىنى ئادىللىق بىلەن سورىغان. پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن خەلق ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشكە تىرىشقان.

ئەمما شائىر ھەر قانچە ئادىللىق بىلەن ئىش كۆرمىسۇن، ئۆزىنى پاك تۇتمىسۇن، جەمئىيەتتىكى ئىپلاسلىقلار بىلەن ھارماي - تالماي كۈرەش قىلمىسۇن يەنىلا تېگى - تەكتىدىن چىرىكلىشىپ كەتكەن فېئوداللىق تۈزۈمنى ئۆزگەرتەلىشى، جاھاننى ئۆزى خىيال قىلغاندەك ھالغا كەلتۈرەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ توغرۇلۇق «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» دا: «ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ۋۇلىندا تۇرغان، ياخشى ھاۋالىق كۈنلىرى ئۈچىسىغا سېۋەت ئېلىنغان ياغاچنى مۈرىسىگە سالغان ھالدا سەيلىگە چىقاتتى. مەنزىرىلىك تاغ جىلغىلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرىغىچە بېرىپ ھوزۇرلانمىغىچە ياندىيتتى، ئىلھامى كەلگەندە شېئىرلار يازاتتى[29]» دەپ يېزىلغىنىدەك ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا كېسەللىك، پېقىرلىق ۋە يالغۇزلۇقتا ئۆتكۈزگەن ھاياتىدا يازغان بەزى شېئىرلىرىدا ئۆزىنىڭ ئەجىر-تۆھپىلىرىنى ئەسلەپ، ھەر قانچە قىلسىمۇ يەنىلا ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن ھەسرەت چەككەن.

سادۇللا ئۆز شېئىرلىرىدا پىششىق بەدىئىي ۋاستىلار ئارقىلىق يۈەن سۇلالىسى جەمئىيىتىنى چوڭقۇر ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرگەن.

شائىر ياش چېغىدا سودىگەرلىك بىلەن ۋە كېيىن خىزمەت بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ياشىغاچقا خەنسۇ خەلقىنىڭ ماكانسىزلىق، ئاچزارلىق، جاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇشىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. ئەڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى شائىر ئەمەلدارلارنىڭ قوپال، ۋەھشىلىگىنى، خەلقنىڭ ئاھۇ - زارلىرىنى يېزىشقا جۈرئەت قىلىپ، ۋەتىنىنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالى ئۈستىدە قايغۇرغان. شۇ ئارقىلىق ئازاپ دېڭىزى ئىچىدە جان تالىشىۋاتقان خەلققە بولغان چوڭقۇر ھېسداشلىقىنى ئىپادىلىگەن. شائىرنىڭ بۇخىل تېمىدىكى شېئىرلىرى ئىچىدە «قىز قوشىقى»، «تاڭ سەھەردە خۇاڭخې دەرياسى بويىدا كۆرگەنلىرىم» ۋە «جۈيۇڭ قورۇلىدىن ئۆتكەندە» قاتارلىق شېئىرلىرى مەشھۇردۇر.

شائىر بىر نامرات دىخاننىڭ تۇرمۇشىنىڭ قاتتىقچىلىقىدىن ھايات كۆچۈرۈشكە باشقا ئامال تاپالماي ئۆزىنىڭ جان - جىگەر قىزىنى سېتىشقا مەجبۇر بولغانلىقىدەك ئېچىنىشلىق مەنزىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندىن كېيىن، غەزەپ-نەپرەت ئىچىدە «قىز قوشىقى» دېگەن شېئىرنى يېزىپ، بۇنىڭغا ئوخشىغان

ئېچىنىشلىق ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىگە ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ زالىملىقى سەۋەب بولغانلىقىنى كەڭ ئەمگەكچى خەلق تەبىئەت ۋە بەندە سالغان كۈلپەتلەرگە چىدىسىماي ئۆلۈم ئالدىدا جان تالىشىۋاتسا، ئەمەلدارلارنىڭ پەرۋايى پەلەك ھالدا يەنىلا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈستىخانلىرىدىن ياغ چىقىرىشنىڭ كويىدا بولىۋاتقانلىقىنى قىلچە ئەگمەستىن پاش قىلغان.

سادۇللا ئادالەتپەرۋەر شائىر ئىدى. ئۇ يالغۇزلا ئۆز ھاياتى – كۆچۈرمىشلىرى ئۈستىدە شىكايەت قىلىپلا قالماستىن بەلكى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھالىغا ئېچىنىپ، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ۋە مۇڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چىرىكلىشىپ ئۆز ئارا ھوقۇق – مەنپەئەت تالىشىش نەتىجىسىدە خەلققە كەلتۈرگەن بالايى-ئاپاتلىرى، جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ زۇلمەتلىكى ئۈستىدىنمۇ شىكايەت قىلغان. شائىرنىڭ «تاڭ سەھەر خۇاڭخې بويىدا كۆرگەنلىرىم» شېئىرىدىن ئېلىنغان تۆۋەندىكى مىسرالار بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ:

ئاڭلىنار ئىت ھاۋشۇشى ۋەيرانە مىسكىن
يېزىدىن،
كەپىلەر ئۈستىدە ئەگىپ تۇمان تىنماس ھامان.
ۋەھىمە سالسا ھەر كېچە قاراقچىلار ئەل يۇرت
تالاپ،
كۇندۇزى دەريا تېشىپ، ئەلنى باسار كەلكۈن-
تۇپان.
ئەيشى – ئىشرەتتە ئۆتەرچاڭئەندىكى بەگزا-
دىلەر،
ئۆمرىدە كۆرمەس ئۇلار قايغۇ بىلەن ھەس-
رەت پىغان...
سارايدا تۇرۇپ بەگلەر ھوسۇل غېمىنى نە
بىلسۇن،
بىر پارچە قارا نانغا پېقىرلار يىغلىشار
قان-قان.

دېمەك شائىردا مانا مۇشۇنداق ھەققانىي روھ بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا فاڭ گوجېن باشچىلىقىدىكى يۇەن سۇلالىسىنىڭ جىنايى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان. ئەگەر بۇنداق كۈچلۈك ھەققانىي ھېسسىيات بولمىسا، شۇنداقلا خەنسۇ ئەمگەكچىلىرىگە چوڭقۇر ھېسداشلىق تۇيغۇسى بولمىسا يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى بولۇپ تۇرغان بىر ئاز سانلىق مىللەت ئەربابى قانداقمۇ خەنسۇ دېھقانلىرى قوزغىغان قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ قاتارىغا كىرىپ يۇەن سۇلالىسىنىڭ فېئودال مۇستەبىتچىلىككە قارشى تۇرالىسۇن؟

يۇەن سۇلالىسى ۋاقتىدا سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللىي زۇلۇم ئېغىر بولۇپ قالماي ئوردا ئىچىدىكى زىددىيەتمۇ ئېغىر ئىدى. بۇ ھال ھەمىشە ھۆكۈمرانلار ئارا جېڭگە – جېدەلگە سەۋەبچى بولۇپ، خەلقنىڭ بېشىغا تۈگىمەس بالايى – قازالارنى ياغدۇراتتى. شائىر مانا مۇشۇنداق ئىجتىمائىي رېئاللىققا نىسبەتەن سۈكۈت قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتماستىن، بۇ جىنايى ئۇرۇشلارنىڭ ماھىيىتىنى پاش قىلىپ، بۇ ئۇرۇشلارنىڭ كەڭ خەلق ئاممىسىغا كەلتۈرگەن بالايى – قازالىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش بىلەن ئادالەتسىز ئۇرۇشلارغا قارشى تۇرغان. شائىرنىڭ «تولپار سۆرتىگە بېغىشلىما»، «جۇيۇڭ قورۇلىدىن ئۆتكەندە» ناملىق شېئىرلىرى بۇنىڭ ئوبدان مىسالى. شائىر بۇ شېئىرلاردا جەڭ مەيدانىنىڭ ئېچىنىشلىق مەنزىرىسىنى جانلىق سۈرەتلەش ئارقىلىق، كەڭ خەلق ئاممىسىنى قوزغىلىپ تېچلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىرغان.

شائىر ئەينى ۋاقىتتا بىر مەزگىل ئوردا ئەدىبى بولۇپ ئىشلىگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇن مۇددەت ئەمەلدار ھاياتىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئوردا – ھەرەم-

AltunOq

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

لەرنىڭ ئىچكى تۇرمۇشى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. بۇنىڭ بىلەن شائىر ئۆزىنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرىدا خان جەمەتلىرىدىن تارتىپ چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ ئارىسىدىكى ئىككى يۈزلىمىچىلىك، ساختىپەزلىك، ئالدامچىلىق ۋە چىرىك شەھۋانىي قىلمىشلارنى ئېچىپ تاشلىغان. شۇ ئارقىلىق فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ يىرگىنىشلىك قىلمىشلىرىنى پاش قىلغان ھەم ئەجەللىك يېرىگە تەككۈزۈپ قاتتىق زەربە بەرگەن. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ «كۆرگەن - بىلگەنلىرىم»، «پايتەختتە يېزىلغان پارچە - پۇرات شېئىرلار»، «شىمىيىڭ شياۋيىنىڭ ھەزرەتكە بېغىشلىما» دېگەن شېئىرلىرى ناھايىتى ئوبدان مىسال بولالايدۇ.

شائىر بىكار تەلەپ ۋە خۇشامەتچى ئەدىپلەرنى ناھايىتى يامان كۆرگەن ۋە ئۇلارنى كۆزگە ئىلمىغان. ئۇ «ماكانىم ئىلھامى بىلەن» دېگەن شېئىرىدا: "شۇ ۋاقىتلاردا ماختانچاق ۋە خۇشامەتگۇيلار ناھايىتى كۆپ ئىدى، ئۇلار ئۆز ماقالىلىرىنى ئىلتىپات قىلىپ يۇقۇرىغا سۇنۇشاتتى" دەپ يازىدۇ. يەنە «فىڭخۇاڭنەي مۇنارىدا جانابى گوخېنىڭ تەلىۋى بويىچە يېزىلغان شېئىر» دېگەن شېئىرىدا: "چاكىنا ئەدىبلەر ئۆتمۈشتىن قۇرۇق گەپ سېتىپ، كۈن بويى ئەمەلدارلارغا خۇشامەت قىلىپ يۈرەتتى" دەپ يازىدۇ. بۇ شېئىرلاردا بىر نەچچە ئېغىز سۆز ئارقىلىقلا بىكار تەلەپ تەخسىكەش ئەدىپلەرنىڭ چاكىنا قىلمىشلىرى ۋە يىرگىنىشلىك روھىي قىياپىتىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرگەن.

شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدىكى مەزمۇنغا باي، ئۇسلۇبى ئۆزگىچە ناخشا تېكىستلىرى تارىختىن بويان كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلگەن. ئۇنىڭ ناخشا تېكىستلىرىنىڭ تىلى يارقىن، گۈزەل، يېقىملىق بولۇپ خەنزۇ شائىرلىرىدا بولمىغان ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا ئوقۇغان كىشى بارىكاللا ئېيتماي تۇرالمايتتى. ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، شائىر ئۆزىنىڭ ئىلغار ئىجادىي قارىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆز ناخشا تېكىستلىرىدىمۇ ناچار ئىللەتلەرنى مەسخىرە قىلىدىغان، يامانلىقنى ساۋايدىغان قامچىغا ئايلاندۇرغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەممىگە قادىر ئۆتكۈر قەلىمى ئارقىلىق ئوردا ھەرەملەردە خان ۋە بەگزادىلەر تەرىپىدىن خالىغانچە ئاياق - ئاستى قىلىنىۋاتقان كېنىزەك ۋە دىدەكلەرنىڭ ئاھ پىغانىنى خەلق ئاممىنىڭ قۇلىقىغا يەتكۈزگەن. شۇ ئارقىلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ ياۋۇز قىلمىشلىرىنى ئۈستىلىق بىلەن پاش قىلغان. مانا بۇ مەزمۇنلار ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنى تېخىمۇ يۇقۇرى ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە قىلغان. ئۇنىڭ «ئالتۇن قۇلۇپ»، «ئاھۇ - زار» ناملىق ناخشا تېكىستلىرى بۇلارغا ئوبدان نەمۇنە بولالايدۇ.

شائىر سودىگەرلىك ۋە خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن جۇڭگونىڭ يېرىمىنى دېگىدەك ئايلىنىپ چىققان بولۇپ، جۇڭگو تاغ - دەريالىرى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە تۈگىمەس ئىلھام بېغىشلىغان. ئۇ ھەيۋەتلىك تاغ - دەريالارنى، مەشھۇر ئاسارە - ئەتىقىلەرنى زىيارەت قىلغان چېغىدا دائىم دېگىدەك ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ھاياجىنىنى باسالماي، قەلىمىنى ئوينىتىپ ئۆزىنى مەس قىلغان تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى گۈزەل ئىبارىلەر بىلەن خۇددى رەسىم سىزغاندەك قەغەز بېتىگە چۈشۈرگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى ھېسسىياتلىق بولۇپ، ئۇنى ئوقىغان كىشى گويا بىر پارچە رەڭدار سۈرەتكە قاراپ تۇرغاندەك چىنلىق تۇيغۇنى ھېس قىلىدۇ ۋە ھوزۇرلىنىدۇ. ئۇ گاھى مەردانە ئۇسلۇبلار بىلەن تەبىئەتنىڭ سەلتەنەتلىك كۆرۈنۈشلىرىنى نامايەن قىلسا، گاھىدا يارقىن ئۇسلۇپ بىلەن تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكىنى تەس

ۋېرىلگەن. شائىر ئۆزىنىڭ «مىڭگۈەن قورۇلىدىن ئۆتكەندە» ناملىق شېئىرىدا مەنزىرە تەسۋىرىنى مۇنداق بېرىدۇ:

"تاڭ چېغى ئۆتتۈم داۋاندىن ناققا مەن خۇشتار بولۇپ،
ئويناشار ئاپپاق بۇلۇتلار مەن بىلەن دوستيار بولۇپ.
چوققىلار مەيتۇن بولۇپتۇ ئاق بۇلۇتلار قوينىغا،
ئالقىنىمدا جىلغا-سايلار كۆرىنەر قاتار بولۇپ.
سىلكىتىپ قاقسام كىيىمنى، رۇسلىسام قەددىم شۇ چاغ،
زور قىلىپ سۇلار ئاقادۇر بىر ئېقىن ئەنھار بولۇپ.

بوش ۋاقىت بولسىلا تاغ ئىدىر دەريا-كۆللەرنى ئارىلاپ نەزىم پۈتۈشنى ئۆزىنىڭ كۆڭۈل ئارامى ھېساپلىغان. ئۇ شىمال تەرەپتە چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆز يۇرتىنىڭ مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەي:

"قىپ-قىزىل شەپەق نۇرىدا پادىلار بايلاپ يۈرەر،
بارچە يەردىن سۈت-قېتىقنىڭ خۇش پۇراق ھىدى كېلەر.
قاپ-قارا بوران كېلىپ ياغدى قۇملار قار بولۇپ،
كىمگىمز ئۆيلەر ئىشىگى ۋە تۈڭلۈگىنى ھەم ئېتەر"

دېگەنگە ئوخشىغان كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان. ئۇ جەنۇپقا كەلگەندىن كېيىن بولسا، جەنۇپنىڭ تاغ-دەريالىرىنىڭ كىشىنى مەپتۇن قىلغىدەك مەنزىرىسى شائىرغا يېڭىلىق تۇيۇلۇپ، نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «گاۋيۈدىكى شياڭ كۆلىدىن ئۆتكىنىمدە» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

"بېلىق ئوۋلاپ قېيىقتا شۇ كۆلنى كېزىپ،
كۆڭلى ئۆتەر سەھەردە بېلىقنى سېتىپ.
ئۆمرى ئۆتتى قېيىقتا چاچلار ئاقاردى.
ئىنىا قىلىقتا ئەر-خوتۇن بولدى تەڭ قېرىپ"،

شائىر بۇ شېئىرىدا مەنزىرىنى يېزىش ئارقىلىق ئۆز ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن ھەمدە جانلىق تۇرمۇش كارتىنىسىنى سىزىپ بەرگەن.

دېمەك تاغ-دەريا شېئىرلىرى گويا سۈرەتتەك، ئۇنىڭدا يېزىلغان نەرسىلەر گويا تىرىكتەك تۇيۇلىدۇ. قەدىمقىلار تاغ-دەريا شېئىرلىرىدىن گەپ ئاچقاندا "شېئىردىن سۈرەت پۈتەر" دېيىشكەن. ئەگەر شۇنداق دېيىشكە توغرا كەلسە سادۇللانى ھەرگىزمۇ بۇنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭ مەنزىرە تەسۋىرلىگەن شېئىرلىرى تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا ئۆتكەن مەشھۇر تاغ-دەريا، باغ-ۋاران شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىدىن قېلىشمايدۇ.

سادۇللانىڭ ئىجادىيەتلىرى ئۈستىدە توختالغاندا، ئۇنىڭ قەدىمقىلارنى ئەسلەپ يازغان شېئىرلىرىنى ئېغىزغا ئالماي بولمايدۇ. بۇ تېمىدىكى شېئىرلار گەرچە ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئىچىدە ئاران 16 پارچىلا بولسىمۇ، مۇۋەپپەقىيىتى ناھايىتى زوردۇر.

يۈەن سۇلالىسى ۋاقتىدا مىللەتلەرنىڭ چەك-چېگرىسى ناھايىتى قاتتىق ئايرىلغان بولۇپ مىللى كەمستىش بەكمۇ ئېغىر ئىدى. شائىر رەڭلىك كۆزلۈكلەردىن بولغاچقا ئورنى ئەلۋەتتە خەنسۇلاردىن يۇقۇرى ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، گەرچە "ئەڭ پەس"لەر ئولتۇراقلاشقان جاي ھېساپلانغان جەنۇبى جۇڭگودا ئۇزۇن مۇددەت ئەمەلدار بولغان بولسىمۇ قىلچە ۋ خەنسۇلارنى كەمستىش تۇيغۇسىدا بولمىغان، ئەكسىچە ئۇلارغا ھۆرمەت قىلغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئىچىدە خەنسۇ شائىرلىرى، راھىپ، دەرۋىشلىرى بىلەن يېزىشقان مۇشائىرلىرى ۋە خەنسۇ خەلقىنىڭ تارىخى توغرۇلۇق يازغان تارىخى تېمىدىكى شېئىرلىرى بار. ئۇنىڭ بۇ تېمىدىكى شېئىرلىرى ئىچىدە «مەنجىياڭخۇڭ. جىنلىڭدا قەدىمقىلارنى ئەسلەپ ئالغاندا»، «نىيەننۇجياۋ. تاش قەلئەگە چىققاندا» ۋە «مۇ-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

لەنخۋادىن. پەگچەگدا قەدىمقىلارنى ئەسكە ئالغاندا» ناملىق شېئىرلىرى بەكمۇ مەشھۇردۇر. بۇ شېئىرلار ھازىرمۇ دەرسلىكلەرگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، داڭلىق خەنزۇ شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىدىن ھەرگىز قېلىشمايدۇ. شائىر بۇ شېئىرلاردا خەنزۇ خەلقىنىڭ تارىخى قەھرىمانلىرىنى، ئۇلۇغ زاتلارنى ئەسكە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىش-ئىزلىرىنى ياد ئېتىپ قىزغىن مەدھىيىلىگەن.

جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى خەزىنىسىدە سادۇللانىڭ ئەسەرلىرى چاقناپ تۇرىدىغان گۆھەر ھېساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات خەزىنىسىگە تىزغاندىمۇ خېلى - خېلى شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن مەن - مەنلىك تالىشالايدۇ.

خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەڭ دەسلەپ 8 جىلد قىلىپ تۈپلەنگەن. كېيىن قېپ قالغان شېئىرلىرى ۋە ناخشا تېكىستلىرى قوشۇلۇپ يەنە ئىككى جىلد قىلىپ تۈپلەنگەن بولۇپ، دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرى جەمئىي 802 پارچە.[30] سادۇللانىڭ شېئىر دىۋانى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر جەمئىي سەككىز قېتىم بېسىلغان. ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تارقىلىپ كەلگەن، ھەتتا ياپونىيىدىمۇ بېسىلغان. يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسەرىدە سادۇللانىڭ شېئىرلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈشمۇ ھەرگىز تاسادىپىي ئىش ئەمەس.[31] «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ تەرجىمىھاللار قىسمىدا ئۇنىڭغا: "شېئىر تالانت جەھەتتە ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ" دەپ يېزىلغان. تارىختىن بۇيان نۇرغۇن مەشھۇر زاتلار ئۇنىڭ دىۋانىغا كىرىش سۆز يازغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا ئوبدان باھا بەرگەن بولۇپ، مۇۋەپپەقىيىتىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئۆز زامانىسىدىكىنى قويۇپ تۇرۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى باھالارنى مىسالغا ئالساق، مىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا ئۆتكەن لېيۇزېجۇڭ، "سادۇللا شېئىرلىرىنىڭ جۈملىلىرى ئېغىرراق بولسىمۇ، ئۆتكۈر، مىسرالىرىنىڭ جەپىسلىقى تازا بولمىسىمۇ ئاھاڭدار... خۇددى دۇلدۇل ھاۋادا ئۇچقاندەك رىتىملىرى ئاجايىپ بولۇپ، گويا دېڭىزدىكى ئەژدىھارنىڭ بىر چۆكۈپ بىر چىققىنىنى بىلگىلى بولمىغاندەك سىرلىق كۆرۈنىدۇ"[32] دەپ باھا بەرگەن. چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىمۇ ئۇنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى يۇكسەك باھاغا ئېرىشكەن. كۆپلىگەن شائىرلار ئۆز ماقالىلىرىدا ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى "يارقىن ھەم گۈزەل رىتىملىق ھەم راۋان"، "ئوقۇغان كىشى قولدىن چۈشۈرگۈسى كەلمەيدۇ" دەپ تەرىپلەشكەن. بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب ئۇنىڭ دىۋانىدا خەنزۇ كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى ئۆز نامايەندىسىنى تاپقان بولۇپ، يۆخۇ شېئىرلىرى[33] رىتىملىق ھەم يېقىملىق، ۋەزىنلىك شېئىرلىرىنىڭ تىلى پىششىق ھەم راۋان. رۇبائىيلىرىنىڭ تىلى ساددە لېكىن يوشۇرۇن مەناغا باي، قەدىمقىلارنى ئەسلەپ يازغان شېئىرلىرىدا بولسا كۆتەرەڭگۈ روھ، قەيسەرلىك ئىپادىلەنگەن. ئەڭ مۇھىمى شۇكى شائىر خەنزۇ شائىرلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا بولمىغان ئۆزگىچە ئۇسلۇب ياراتقان.

شېئىر ئىجادىيىتىدىن باشقا سادۇللا رەسسام ۋە ھۆسنىخەتكە ئىشتىياق باغلىغان بولۇپ، بۇ ساھەدىمۇ كامالەتكە يېتىپ ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر رەسسامى ۋە خەتتاتى بولۇپ تونۇلغان. ئۇنىڭ سىزغان سۈرەتلىرىدىن ئىككى پارچىسى يۈەن سۇلالىسى سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشنىڭ قىممەتلىك ماتېرىيالى سۈپىتىدە پايتەختتە گۇگۇڭ مۇزېيىدا ئەتىۋارلاپ ساقلانماقتا.

شائىرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە يۇقۇرىدەك

مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرەلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ئۇنىڭ يۈكسەك سىياسىي غايىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت كۆرەش ئەمەلىيىتىگە چوڭقۇر چۆككەنلىكىدە، ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي رېئاللىق بىلەن ئۇچرىشىش، تۆۋەن قاتلامدىكى ئەمگەكچى خەلق بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. ئۇ مۇشەققەتلىك سودىگەرلىك ھاياتىنى ۋە ئارمان بىلەن ئۆتكەن ئەمەلدارلىق سەرگۈزەشتىسىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن. ئۇ ۋەتىنىمىزنىڭ گۈزەل تاغ-دەريالىرىغا چەكسىز ئىشتىياق باغلىغان...... دېمەك بۇلارنىڭ ھەممىسى سادۇللانىڭ ئىجادىيىتىگە تۈرتكە بولغان ۋە تۈگىمەس خام ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن.

ئەندى بۇ يەردە ئېيتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئۇنىڭ يۇقۇرقى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قولغا كەلتۈرەلىشىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى بار. بۇنىڭ بىرى ئۇنىڭ جاپاغا چىداپ ئۆگەنگەنلىكى، يۈەن سۇلالىسى ۋاقتىدا موڭغۇللار بىلەن رەڭلىك كۆزلۈكلەرنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشى قاتتىق مەنئى قىلىنغان، شائىر بۇنىڭغا پەسەنت قىلماي خەنزۇ مەدەنىيىتىنى بېرىلىپ ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا تارىختا ئۆتكەن كۆپلىگەن مەشھۇر خەنزۇ شائىرلىرىنىڭ سۆز-جۈملىلىرى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئىككىنچى، ئىجادىيەتتە جىددىي، ئەستايىدىل، كەمتەر پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلغان. ئۇ بىلمىگەنلىرىنى ئار كۆرمەي باشقىلاردىن سورىغان. يېزىپ بولغانلىرىنى باشقىلارغا كۆرسىتىپ پىكىر ئالغان. ئەسەرلىرىنىڭ سۆز-جۈملىلىرىنى قايتا-قايتا ئۆزگەرتىپ ئۆزىگە ۋە باشقىلارغا يارىغىدەك قىلمىغىچە بولدى قىلمىغان. باشقىلارنىڭ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە بەرگەن باھاسىدىكى "قارىماققا ئاساندەك تۇرسىمۇ، جاپا-مۇشەققەتنىڭ مەھسۇلىدۇر" دېگەن سۆزلىرى ناھايىتى سەممىي ئېيتىلغاندۇر. ئۈچىنچى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، خەلق قوشاقلىرى ئۇسلۇبىدىكى ئەسەرلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى تەبىئىيلىك، ئاممىباپلىق، ئاددىي ساددىلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى پىششىق ئۆگەنگەنلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

سادۇللانىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇغان ھەر بىر كىشى ئۇنىڭ ئىجادىيەت ساھەسىدىكى چوڭقۇر ئىجتىھادى ۋە خەنزۇ تىلىغا ماھىر ئىكەنلىكىگە سەممىي ھۆرمەت بىلدۈرمەي تۇرالمايدۇ. بۇ خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ خېلى قىيىندۇر. ئۇنىڭ تىرىشىپ ئۆگىنىش، ھارماي-تالماي ئىزدىنىش روھى ھەممىمىزنىڭ ئۈلگە قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

1983-يىل 1-يانۋار

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئىزاھاتلار

① ‹‹ تاشمەن ›› دېگەن سوزنىڭ قايسى تىل ئىكەنلىگى ئېنىق ئەمەس . « يۈەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە — نىزاملىرى » دېگەن كىتاپقا قارالسۇن .

② ‹‹ دالۇغۇاچى ›› مەن موڭغۇلچە سوز . بۇ يۈەن سۇلالىسى ۋاقتىدا موڭغۇللار ۋە رەڭلىك كوزلۈكلەرلا بەھرىمەن بولالايدىغان بىرخىل مەنسەپ بولۇپ ، ئاساسەن خەلقنىڭ داۋا — دەستۇر ئىشىنى سورايدىتى .

③ ‹‹ سادۇللا ‹‹خەنسۇچە ›› 薩 都 拉 ›› ياكى ‹‹ 薩 都 剌 ›› دەپ يېزىلغان . يۈەن سۇلالىسى ۋاقتىدا پەمىلە ئىشلەتمەيدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر بەزىلىرى دادىسىنىڭ ئىسمىنىڭ باش ھەرپىنى پەمىلە ئورنىدا قوللانغان . سادۇللا بولسا ئوز ئىسمىنىڭ بېشىدىكى بىرىنچى ھەرپىنى پەمىلە ئورنىدا ئىشلەتكەن . شۇڭا بۇنىڭ ‹‹ مەن سا ئائىلىسىنىڭ ئوغلىمەن ›› دېيىشى ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس . بۇ ھەقتە چېن يۈەن ئەپەندىنىڭ « يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربى رايونلۇقلارنىڭ خەنسۇلىشىشى ھەققىدە تەتقىقات » دېگەن ئەسەرىنىڭ 6 — جىلد « ئەدەپ، يوسۇن قىسمى — غەربى رايونلۇقلارنىڭ ئوز ئىسمىنى خەنسۇلارغا تەقلىت قىلىشى توغرىسىدا » دېگەن بابىغا قارالسۇن .

④ ‹‹ رەڭلىك كوزلۈكلەر ›› — موڭغۇللار ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە چەتئەللىكلەرنىڭ كوزلىرىنىڭ ھەرخىل رەڭلەردە بولىدىغانلىقىغا قاراپ ، ئوزىدىن باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى، شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ‹‹ رەڭلىك كوزلۈكلەر ›› دەپ ئاتىغان. يۈەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئوز پۇقرالىرىنى موڭغۇللار ، رەڭلىك كوزلۈكلەر ، شىماللىقلار (شىمالدىكى خەنسۇلار) ۋە جەنۇبلۇقلار دەپ توت دەرىجىگە ئايرىپ پەرقلىق مۇئامىلە قىلغان . رەڭلىك كوزلۈكلەر گەرچە موڭغۇللاردىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرسىمۇ يەنىلا كەمسىتىلىشتىن ، زۇلۇمدىن ، ئېزىلىشتىن خالى بولالمىغان .

⑤ « سادۇللا شېئىرلىرىدىن تاللانما » دېگەن كىتاپقا قارالسۇن .

⑥ سادۇللانىڭ ئىسمىغا ئوخشاشلا ئۇنىڭ ئاتا — بوۋىلىرىنىڭ ۋە قېرىنداشلىرىنىڭ ئىسمىمۇ ئەسلى تەلەپپۇزىنى ئېنىقلاشقا ھازىرچە مۇمكىن بولمىدى . شۇڭلاشقا خەنسۇچە تەلەپپۇزى بويىچە ئېلىندى . بۇ توغرۇلۇق « توت قەسىردە ساقلانغان كىتاپلارنىڭ ئومۇمى كاتالوگى » دېگەن كىتاپنىڭ 167 — جىلد ، دىۋانلار قىسمىغا قارالسۇن .

⑦ چېن يۈەن « يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربى رايونلۇقلارنىڭ خەنسۇلىشىشى ھەققىدە تەتقىقات » نىڭ 4 — جىلدىغا قارالسۇن .

⑧ « ۋەي نامە » 107 — جىلد « ئېگىز ھارۋىلىقلار تەزكىرىسى » ، « سۇيى نامە » 81 — جىلد«تېلى تەزكىرىسى » ، « يېڭى تاڭنامە » 217 — جىلد«خۇيخۇلار تەزكىرىسى » گە قارالسۇن .

⑨ « كونا تاڭنامە » 195 — جىلد . « يېڭى تاڭنامە » 217 — جىلدكە قارالسۇن .

⑩ « تاڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى » نىڭ 98 — جىلدىگە قارالسۇن .

⑪ « كونا بەش دەۋر تارىخى » 183 — جىلد ، « يېڭى بەش دەۋر تارىخى » 73 — جىلدكە قارالسۇن .

⑫ « لياۋ سۇلالىسى تارىخى » 69 — جىلدكە قارالسۇن .

⑬ « جىن سۇلالىسى تارىخى » 2 — جىلد ۋە 3 — جىلدكە قارالسۇن .

⑭ « سۇڭ سۇلالىسى تارىخى » 40 — جىلد ، « خۇيگېلار تەزكىرىسى » گە قارالسۇن .

⑮ يۇقۇرقى كىتاپ ، « فۇتەن تەزكىرىسى » گە قارالسۇن .

⑯ « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » 1 — جىلد ۋە 6— جىلدكە قارالسۇن .

⑰ ئاپتور بۇ يەردە ‹‹ چەت ›› دەپ چەتئەللىك ئەمەس بەلكى ، ئاز سانلىق مىللەت ئولتۇراقلاشقان چېگرا رايونلارنى كوزدە تۇتقان .

⑱ گۇيەنۋۇ : « كۇندۇلۈك خاتىرىلەر تەپسىراتى » 29 — جىلد . « تۇبۇت — خۇيخې قىسمى » غا قارالسۇن . (ليۇ يىتاڭ نەقىل كەلتۈرگەن) :

⑲ خۇڭجۈن : « يۈەن سۇلالىسى تارىخى تەرجىمىلىرىگە تولۇقلىما » 27 — جىلد . « تۈركى خۇيخېلار قىسمى » گە قارالسۇن . (ليۇ يىتاڭ نەقىل كەلتۈرگەن)

⑳ دىبيىڭ چېن : « غەربى رايوندا خۇي- خۇي ئېلى ۋە خۇي — خۇي دىنى يوق دېگەن ماقالە توغرىسىدا » غا قارالسۇن . (ليۇ يىتاڭ نەقىل كەلتۈرگەن)

㉑ چېن يۈەن : « يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربى رايونلۇقلارنىڭ خەنسۇلىشىشى ھەققىدە تەتقىقات » 1 — جىلدكە قارالسۇن .

㉒ ∈ . تېنشۇۋ خۇي خې ، خۇي كې ، خۇي- خۇي دېگەنلەر ‹‹ ئۇيغۇر ›› دېگەن ئىسىمنىڭ ئوزۇك تاۋۇش بىلەن باشلىنىپ يېزىلىشى ، ۋېي خې ، ۋېخۇ، ۋۇخې ، ۋېي ۋۇئى لار بولسا ، ‹‹ ئۇيغۇر ›› دېگەن ئىسىمنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلىنىپ يېزىلىشى ، دەپ ھېساپلايدۇ . بۇنى تەستىقلاپ ئاكادېمىك رادلوف : بۇنىڭ 2 — خىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوزلىرىنى ئاتىشى، 1 — خىلى بولسا خۇيېگى سوزىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى ، يا.

Altun

كى بولمىسا ئۇيغۇر سوزىنىڭ قەدىمقى شەكلى. ياكى بولمىسا بۇ سوزنى خەنسۇ تارىخشۇناسلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىسمىنىڭ ئىچىدىن ئەمەس، تۇنگۇسلارنىڭ ئىچىدىن ئاڭلىغان بولۇشى مۇمكىن" دەيدۇ. بۇ توغرۇلۇق تېپىشۇۋىنىڭ «تۈرك تىللىرى تەتقىقاتىغا مۇقەددىمە» دېگەن كىتاۋىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى» دېگەن بابىغا قارالسۇن.

㉓ گوباۋ ئەپەندىنىڭ بۇ ماقالىسىنىڭ تەرجىمىسى «شىنجاڭ ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ 1964 - يىلى 4- سانىغا بېسىلغان. بۇ ماقالىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن سادۇللا شېئىرلىرى شۇ ماقالىغا ئاساسلاندى.

㉔ ㉕ يۈەن سۇلالىسى ۋاقتىدىكى داۋ ھازىرقى بىر نەچچە ۋىلايەتكە توغرا كېلىدۇ. لۇ بولسا ھازىرقى بىر ۋىلايەتكە توغرا كېلىدۇ.

㉖ يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىدىن يۈەن شىزۇ 1281 - يىلىدىن 1294 - يىلىغىچە يۈەن يىڭزۇڭ 1321- يىلىدىن 1223 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

㉗ «شائىخەي قەدىمقى كىتابلار نەشرىياتى» 1979-يىلى نەشر قىلغان «يەنمىن شېئىرلىرى» نىڭ ئاخىرىسىغا قوشۇمچە قىلىنغان گەن ۋېننىڭ كىرىش سوزىگە قارالسۇن.

㉘ شائىرنىڭ تۇتقان مەنسەپلىرىنىڭ نامى ئېنىق. بۇ توغرۇلۇق ئۇنىڭ «كىچىك دەريا بويىدىكى كەچكۈز ئىلھاملىرى» دېگەن شېئىرىنىڭ مۇقەددىمىسىگە قارالسا بولىدۇ. سادۇللا شېئىرلىرىدىن تاللانما» دېگەن كىرىش سوزىدىمۇ خېلى تەپسىلىي توختالغان. شائىرنىڭ كېيىنكى ھاياتى توغرۇلۇق «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» دا فاڭگوجېنغا ئەگىشىپ يۈرگەن ۋاقتىدا ئولگەن دېگەن گەپلەر بار. ئەمما يەنە بىر رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، فاڭگوجېن رەگىلىك كوزلۈكلەرنى يامان كورىدىكەن.

㉙ «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» 238- جىللىد، تەرجىمە ھاللار قىسمىنىڭ 135 - گە قارالسۇن.

㉚ بۇ يىان «شائىخەي قەدىمقى كىتابلار نەشرىياتى» نەشر قىلغان «يەنمىن شېئىرلىرى» دېگەن توپلامغا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلارغا قارىتىلغان. شائىرنىڭ بەزى ئەسەرلىرى يوقۇلۇپ كەتكەن بولۇشىمۇ ئېھتىمال.

㉛ يولداش ماۋزېدۇڭ ئۆزىنىڭ «پارە - پارە بولمۇاتقان ئەكسىيەتچىلەر نېمە ئۈچۈن «ئومۇميۈزلۈك تېچلىق» دەپ قۇرۇق جار سالىدۇ» دېگەن ماقالىسىدا سادۇللانىڭ «نيەنغۇجياۋ، شۇۋۇچېنلىڭ (يەنى تاش قەلئە) دىن چىققاندا» دېگەن شېئىرىدىن "ئۇيۇق تۇرار ۋۇ - چۇدىنمۇ توۋەن ياقتا، قىلچە فەرسە كورۈنمەيدۇ ئۇنىدىن باشقا" دېگەن مىسرالىرىنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بىر پۈتۈن گورغا ساڭگىلاپ، ھەدەپ گۈاڭجۇ، نەنجىڭغا قاراپ قېچىشقا باشلىغان ھالىتىنى مەسخىرە قىلغان.

㉜ «شائىخەي قەدىمقى كىتابلار نەشرىياتى» نەشر قىلغان «يەنمىن شېئىرلىرى» دېگەن كىتابنىڭ ئاخىرىسىغا بېرىلگەن قوشۇمچىسىغا قارالسۇن.

㉝ «يۈەفۇ شېئىرلىرى» - يۈەفۇ مەھكىمىسى خەن سۇلالىسىدا ئوردا تەرىپىدىن خەلق ئارىسىدا تارقالغان ناخشا - قوشاقلارنى رەتلەپ نوتىغا سېلىش يۈزىسىدىن خاسلىق تەرىپىدىن مەخسۇس تەسىس قىلىنغان ئەنئەنىمە مەھكىمىسى بولۇپ، بۇ مەھكىمە توپلىغان شېئىرلار «يۈەفۇ شېئىرلىرى» دەپ ئاتالغان. كېيىنكى زامانلاردا ئۆتكەن شائىرلارنىڭ بۇ شېئىرلارغا تەقلىدەن قىلىپ يازغان شېئىرلىرىمۇ يۈەفۇ شېئىرلىرى دەپ ئاتالغان.

ئۇقتۇرۇش

ژورنىلىمىز ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ئەدەبىي توپلام ئىشلىمەكچى. مەكتۇۋىمىزدىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار (ئىلگىرى مەكتەپ پۈتتۈرۈپ جەمئىيەتكە چىقىپ كەتكەنلەرمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل ژانىرلاردا يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى مۇشۇ يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن ئىلگىرى ژورنىلىمىز تەھرىر بۆلۈمىگە يوللاپ بېرىشىنى كۈتىمىز.

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى تەھرىر بۆلۈمى

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

كۆڭۈلنىڭ ياخشى دوستى

ئەسقەر ھۈسەيىن

— ئەلشىر ناۋايىنىڭ « مەھبۇبۇل قۇلۇب » ئەسەرى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە

1 . ئەسەرنىڭ يېزىلىشى ۋە ماۋزۇنىڭ قويۇلىشى

ئۇلۇغ ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر شائىر ئەلشىر ناۋايى (1501 — 1441) ھاياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىلى « مەھبۇبۇل قۇلۇب » (« كۆڭۈلنىڭ دوستى») ① ناملىق ئەسەرنى يېزىپ بىزگە مىراس قالدۇردى . شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر بەدىئى پروزىسى خەزىنىسىگە يەنە بىر ئەڭ ئېسىل گۆھەر قوشۇلدى .

ناۋايى بۇ ئەسەرنى مىلادى 1500 ـ يىلى (ھىجرىيە 906 ـ يىلى) يازغانلىقىنى ئەسەرنىڭ خاتىمىسى سۈپىتىدىكى بىر رۇبائىسىدا قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ :

① مەھبۇبۇل قۇلۇب— ئەرەبچە سۆزلەر بولۇپ، مەھبۇب — دوست تۇتۇلغۇچى ، قۇلۇب — دىل ، كۆڭۈل دېگەن مەنىلەرگە ئىگە. ئىلگىرىكى تەرجىمىلەردە « كۆڭۈلنىڭ سۆيگىنى » دەپ ئېلىنغان بولسىمۇ ، ئەينەن بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ «كۆڭۈلنىڭ دوستى » دەپ يېشىلىش بېرىلدى.

بۇ نامەغەكىم لىسانىم ئولدى قايىل ،
ھەر نەۋئە ئېل ئىشىگە كىلىكىم ئولدى نايىل .
تەئرىخى چۇخۇش لەفزدىن ئولدى ھاسىل ،
ھەركىم ئوقۇسا ئىلاھا ئولغاي خۇشدىل .

(بۇ پۈتۈككە سۆزلىرىم قايىل بولدى ،
قەلىمىم ھەر تۈرلۈك كىشىلەرنىڭ ئىشىغا مۇيەسسەر بولدى .
بۇنىڭ تارىخى خۇش لەۋزىدىن ھاسىل بولدى ،
ئىلاھا ، كىم بۇنى ئوقۇسا ، كۆڭلى شاتلانغاي .)

مەلۇمكى ، «مەھبۇبۇل قۇلۇب » نىڭ يېزىلغان ۋاقتى رۇبائىينىڭ ئۈچىنچى مىسراسىدىكى " خۇش " دىگەن سۆزگە يوشۇرۇلغان بولۇپ ، ئەبجەد ئۇسۇلى بويىچە بۇ سۆزدىكى ھەرپ - لەر ئورنىغا سان قويساق تۆۋەندىكى ھىجرىيە يىلى كېلىپ چىقىدۇ :

خ + و + ش = خوش

906 = 300 + 6 + 600

، ناۋايى پۈتكۈل ئۆمرىدىكى تەجرىبە ۋە بىلىملىرىنىڭ يەكۇنى بولغان بۇ نادىر ئەسەرىدە رىئال ھاياتتىكى زور ئىجتىمائى مەسىلىلەر ئۈستىدە پىكىر ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ، زامانىسىغا كۆرە ئىلغار كۆز قاراشلارنى ھەم پەلسەپىۋى ھۆكۈملەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى .

« مەھبۇبۇل قۇلۇب » نىڭ كىرىش قىسمىغا ئاساسلانغاندا ، مۇئەللىپنىڭ بۇ ئەسەرنى تا - سادىپى يازمىغانلىقى بايقىلىدۇ . ئۇ بۇ قىسىمدا ، خارلىق ۋە پەرىشانلىقتا ئۆتكەن ياشلىق چاغ - لىرىدىن تارتىپ ، تاكى قېرىلىق چاغلىرىنىڭ ئاخىرىغىچە بىسىپ ئۆتكەن دۇسا پىسىدا ، دەۋران - نىڭ تۈرلۈك ۋەقە - ھادىسلىرى ، دەۋرنىڭ خىلمۇ - خىل غەۋغالىرى ۋە زامانىنىڭ رەڭۋازلىغى تۈپەيلىدىن ھەر خىل سۈرەتتە مەيدانغا چىقىپ ، ئوخشىمىغان كويلاردا بولغانلىغىنى ؛ ياخشىلار بىلەنمۇ ، يامانلار بىلەنمۇ ئارىلاشقانلىغىنى ؛ گاھىدا ۋەيرانىلاردا نالىزار قىلغان بولسا ، گا - ھىدا ئىززەت ۋە بايلىق بوستانىدا سورۇن تۈزگەنلىگىنى يېزىپ كېلىپ ، ئۆز بېشىدىن كەچۈر - گەن ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى تۆۋەندىكى مەسنىۋىگە يىغىنچاقلايدۇ:

گەھى تاپتىم فەلەكدىن ناتەۋانلىغ ،
گەھى كۆردۇم زاماندىن كامرانلىغ ،
بەسى ئىسسىغ - ساۋۇغ كۆردۇم زەماندا ،
بەسى ئاچچىغ - چۇچۇك تاتتىم جاھاندا .

www.uyghurkitap.com

(گاھى پەلەكتىن ماڭا بىچارىلىق يەتتى ،
گاھىدا زاماندىن دۆلەتمەنلىك كۆردۈم.
زاماننىڭ ئىسسىق ـ سوغۇقىنى تازىمۇ باشتىن كەچۈردۈم ،
دۇنيانىڭ ئاچچىق ـ چۈچۈكىنى بەكمۇ تېتىدىم .)

ناۋايىنىڭ ھاياتىغا ئائىت ماتېرىياللار ۋە باشقا تارىخى يازمىلاردىن مەلۇمكى ، ناۋايەنىڭ نەسەبى گەرچە شاھ سارايلىرىغا يېقىن كىشىلەردىن بولسىمۇ ، لېكىن ئەينى دەۋردىكى ئۇرۇش ــ جېدەللەرنىڭ ۋەيرانچىلىقى ۋە ئادالەتسىزلىكلەر تۈپەيلىدىن ، ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇشى خاتىرجەمسىزلىكتە ئۆتىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە 11 ـ 12 ياشلىرىدىلا يېتىملىك كۈنىگە قالغان شائىر، ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن باشلاپلا تۇرمۇشنىڭ ئاچچىق ـ چۈچۈكىنى تېتىشقا باشلايدۇ . ھەتتا كېيىنكى دەۋرلەردە پادىشا ئەبۇ سەئىد ھەم مىرزا ھۈسەيىن بايقارا ئوردىلىرىدا ئەمەلدار ۋە ۋەزىر بولغان چاغلاردىمۇ ، ھەسەتخور، جاھىللارنىڭ چەتكە قېقىشىغا ئۇچراپ ، ئوردىدىن چەتلەشتۈرۈلۈپ ، باشقا جايلارغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. بۇ جەرياندا ناۋايى ئوردىدىكى ئادالەتسىزلىك ، بۇزۇقچىلىقلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ. خەلق بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ ، ئۇلارنىڭ مۇڭ ـ زارلىرىنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلايدۇ . جەمئىيەتتىكى ھەر تەبىقە كىشىلىرى بىلەن ئارىلىشىش نەتىجىسىدە ، ئىجتىمائىي ھاياتتىكى ھەر خىل ۋەقە ــ ھادىسە ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىپ يېتىدۇ. نەتىجىدە كۆپلىگەن تەجرىبە ۋە بىلىملەرنى توپلايدۇ . بۇ ھال شائىرنى خەلق بىلەن يېقىنلاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭ قەلبىدە زالىملارغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىكنى ئۇلغايتىدۇ، جەمئىيەتتىكى ياردەمسىز ، ناچار قىلمىشلارغا قارىتا نەپرەت، ياخشى خۇلۇق ۋە ياخشى خىسلەتلەرگە قارىتا مۇھەببەت ھېسسىياتىنى يېتىلدۈرىدۇ . « مەھبۇبۇل قۇلۇب » تىكى تۆۋەندىكى بايانلاردا بۇ ئەھۋال روشەن ھالدا كۆزگە تاشلىنىدۇ : " ناچار ۋە زەئىپلىك پەيتلىرىدە ، يەنى پالاكەت ۋە نامراتلىق كۈنلەردە ؛ گاھى ئىلىم يۇرتلىرىدا پەگادا ئورۇن تۇتتۇم ۋە ئالىملار يىغىلىشلىرىدا ئىلىم نۇرىدىن كۆزۈمنى يورۇتتۇم . گاھى ئىبادەتگۇيلار مەسچىتلىرىدە ئۇلارنىڭ قەدىمى يەتكەن يەرگە يۈزۈمنى قويدۇم ۋە تولا سەجدە قىلىپ پىشانەمنىڭ تېرىسىنى سويدۇم . گاھى پاك كۆڭۈل كىشىلەر خانىقاسىنىڭ ئىشىكىگە سۇ قۇيماق بىلەن ئۇلارغا ياراپ قالدىم . گاھى مەيخانىدا ساقىلىق بىلەن ئاتاق ئالدىم . گاھى پەسكەشلەر ئارىسىدا خارلىق ، ئېتىۋارسىزلار ئالدىدا بىئېتىۋارلىق كۆردۈم . گاھى ئىشق كوچىسىدا بەڭۋاشلىق قىلدىم ۋە جان ئالغۇچى پەرى يۈزلۈكلەرگە جان پىدالىق قىلدىم . گاھى ساراڭلىق مەھەللىسىدە ئەسكىلەر بوينۇمغا ئۇردى ۋە باللار بېشىمغا تاش ياغدۇردى . گاھى ئۆز شەھىرىم كىشىلىرى زۇلمىدىن غېرىبلىققا تۈشتۈم ۋە غېرىب كىشىلەرگە قوشۇلدۇم ھەم قويۇشتۇم. گاھى تاغ غارلىرى ئارامگاھىم بولدى ۋە گاھى چۆللەر ئېتىكى پاناھىم بولدى . گاھى بۇ قاتتىقچىلىقتىن ۋەتەندىن باش ئېلىپ چىقىپ كەتتىم ۋە نام ـ نىشانسىز بولۇڭ ـ پۇچقاقلارنى جاي ئەتتىم . گاھى غېرىبلىقتا ساقسىز ۋە غېرىبلار ئارىسىدىمۇ ئېتىۋارسىز بولدۇم... ئەمما ئەمەلدارلىق ۋە دۆلەتمەنلىك چاغلاردا ، كۆڭۈل مەملىكىتى خەلق ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا ؛ گاھى ئىمارەت تەختىدە ئولتۇردۇم ۋە ھۆكۈمەت مەھكىمىسىدە داۋا سوردۇم. گاھى پادىشا ۋەزىرلىكىدە يېقىنلىق

غەۋغاسىنى تۈزدۈم ۋە كۆز تىككۈچىلەرگە ئۆزۈمنى كۆرگۈزدۈم. گاھى ئۇلۇغ ئايۋانىنى ماكان قىلدىم، كاتتىلار ۋە شەرەپ ئىگىلىرىنى ئۇلۇغلاش يۈزىسىدىن مېھمان قىلدىم. گاھى خوشاللىق بېغىدا ئاجايىپ بەزمە سالدىم ۋە ساقى، سازەندىلەر بېغىشلىغان ھوزۇردىن بەھرى ئالدىم. گاھى پادىشالار زىددىيەتلىرىدە ئارىغا كىردىم ۋە ئىختىلاپلىرىنى ياراشتۇردۇم. گاھى ئۇرۇش مەيدانلىرىغا ئۆزۈمنى سالدىم. جاھىللىق- نادانلىق تۆھمىتىنى بويۇنۇمغا ئالدىم…»

بۇ قۇرلار ئاپتورنىڭ ئەسەرنى باشلاش ئۈچۈنلا زومۇ-زو يېزىپ قالدۇرغان قۇرلىرى ئەمەس. ئۇنىڭ ئۆز ھايات مۇساپىلىرىنى بۇ قەدەر تەپسىلى ئەسلەپ ئۆتۈشى ئۆزىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب»نى نېمە ئۈچۈن يازغانلىقىدىن بىشارەت بېرىش ئۈچۈن ئىدى. ناۋايىنىڭ نەزىرىدە، "ھەر كويدا يۈگۈرۈپ"، "ياخشى ۋە ياماننىڭ خۇي - پەيلىنى بىلىپ"، "يامان ۋە ياخشىنىڭ خىسلەتلىرىنى تەجرىبە قىلىپ"، "ياخشىلىق- يامانلىقتىن راھەت ۋە نەشتەر كۆكسىگە يەتكەن" كىشى ئۆز تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى باشقىلارغا قالدۇرۇپ كېتىشى لازىم ئىدى. چۈنكى، بەزى كىشىلەر "بۇ ھاللاردىن خەۋەرسىز، كۆڭۈللىرى بۇ ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئەسەرسىز" ئىدى. يەنى:

نە بىلگەي ئول كىشىكىم شەھدۇ مەيىنى تاتمابدۇر،
كى ھىجرۇ ۋەسل كەبى ئول چۈچۈك دۇرۇر بۇ ئاچىغ.
بىلۇر زەلىل مۇساپىركى پۇيە ئەيلەردە،
قۇم ئانى ئالىدە يۇمشاغۇ خارەدۇر قاتىغ.

(ھەسەل بىلەن شاراپ ھىجران بىلەن ۋىسالغا ئوخشايدۇ،
ئۇنى تېتىپ كۆرمىگەن كىشى قايسى تاتلىق قايسى ئاچچىق بۇنى نەدە بىلسۇن؟!
قۇمنىڭ يۇمشاقلىقى ۋە تاشنىڭ قاتتىقلىقىنى،
خارلانغان مۇساپىرلار يۈرگەندە بىلىدۇ.)

دېگەندەك ئىدى. ھالبۇكى، شائىرغا بۇ خىل كىشىلەرنى ئويغاتماق، ئۇلارنى ئۆز تەجرىبىسىدىن بەھرى ئالدۇرۇپ، ھوشيار قىلماق تولىمۇ لازىم كۆرۈندى. چۈنكى ئۇنىڭ مەقسىدى: كىشىلەر ھەر خىل گۇرۇھ ۋە ھەر خىل تەبىقە ئادەملىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىدىن خەۋەر تاپسۇن، نامۇناسىپ كىشىلەرگە سۆھبەتداش بولمىسۇن، كۆرۈنگەنلا كىشىگە ئۆز سىرلىرىنى دېمىسۇن، ئېزىتقۇلارنىڭ ھىيلە - مىكىرلىرىدىن كالتەك يېمىسۇن، مېنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرىمدىن ئۈلگە ۋە ئىبرەت ئالسۇن، دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى.

ئاپتور «مەھبۇبۇل قۇلۇب» نىڭ كىرىش قىسمىدا، ئەسەرنى يېزىشتىكى مەقسىتىنى بايان قىلىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا نېمە ئۈچۈن «مەھبۇبۇل قۇلۇب» دەپ ماۋزۇ قويغانلىقى ئۈستىدىمۇ قىسقىچە توختىلىدۇ. ناۋايى ئۆز تەجرىبە، بىلىملىرى ئارقىلىق كىشىلەرنى توغرا يولغا باشلاش مەقسىتىدە بۇ ئەسەرنى يازغان ئىكەن، ئۇنىڭ ماۋزۇسى (ناۋايىنىڭ تىلى بويىچە ئېيتى) مۇ بۇ مەقسەتكە ماس كېلىشى لازىم ئىدى. يەنى ئۇ ئۆز ئەسەرىنىڭ كىشىلەر قەلبىدە سۆيۈملۈك دوستقا ئوخشاش ئورۇن ئېلىشىنى ئۈمىد قىلاتتى. بۇنى: "ھەرخىل كىشىلەر سۆھبىتى، خۇسۇ-

AltunOq

www.uyghurkitap.com

سېيىتى ئۇلارغا ھەۋەس بولغاي، بۇ پەقىرنىڭ تەجرىبىسى ئۇلارغا بەس بولغاي، شۇنىڭ بىلەن بۇ ماقالاتنىڭ مەھبۇبلىقى مەلۇم بولدى ۋە ئاڭا «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ئات قويۇلدى»، دېگەن قۇرلاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن

2. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى

ئەسەر مۇقەددىمە (كىرىش قىسمى) دىن بۆلەك ئۈچ چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەن.

مۇقەددىمىدە كىلاسسىك تىرادىتسىيە بويىچە خۇداغا «ھەمد» پەيغەمبەرگە «نەئت» بايان قىلىنغاندىن كېيىن ئەسەرنىڭ يېزىلىش سەۋەبلىرى، قىسىملارغا بۆلۈنىشى، مۇئەللىپىنىڭ كىتاپخانلاردىن كۈتىدىغان ئۈمىدى قاتارلىقلار يېزىلغان.

بىرىنچى قىسىم «فەسىل» دەپ ئاتىلىدىغان 40 بۆلۈمدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي تەبىقىلەر ۋە ھەر خىل ھۈنەر - كەسىپكە تەۋە كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، رولى ھەم خاراكتىر-خۇسۇسىيەتلىرى ئاپتورنىڭ ئۆز دۇنيا قارىشى بويىچە تەھلىل قىلىنىدۇ، باھا،كۆز قاراشلار، مۇھەببەت ياكى نەپرەت ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. زالىم پادىشالار، نائىنساپ ۋەزىرلەر، ئەمەلدارلار، ئالدامچى مۇپتى، قازىلار، سودىگەرلەر قاتارلىق ھۆكۈمران گۇرۇھ ۋە تەبىقىلەر، شۇنىڭدەك ئالدامچىلىق، ھىلىگەرلىك، تەييارتاپلىق، يالغانچىلىق قاتارلىق ناچار ئىللەتلەرنى ئۆزىگە يۇقتۇرۇۋالغان ھەر خىل كىشىلەر قاتتىق تەنقىت قىلىنىدۇ. ئۇلار ئادالەتكە، ئىنساپقا، خالىسلىققا، ياخشىلىققا دەۋەت قىلىنىدۇ. كىشىلەرگە پايدا-مەنپەئەت يەتكۈزگۈچى، ئۆز مېھنىتى بىلەن ھالال ياشىغۇچى ئەمگەكچىلەر، بولۇپمۇ دىخانلارغا قىزغىن مۇھەببەت ۋە يۇقىرى ھۆرمەت بىلەن مەدھىيىلىنىدۇ.

ئىككىنچى قىسىم 10 باپتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ قىسىمدا تۆۋە، ئىبادەت، تەۋەككۇل، قانائەت، سەبىر، تەۋازۇ، (ئەدەپلىك بولۇش، ئۆزىنى تۆۋەن تۇتۇش)، زىكرى قىلىش، تەۋەججۇھ (يەكدىللىق، جان دىل بىلەن بېرىلىش)، رىزا (رازىلىق)، ئىشق قاتارلىق 10 مەسىلە ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈلگەن.

ئۈچىنچى قىسىم ياخشى خۇلۇق ۋە يامان خۇسۇسىيەتلەرنىڭ نەتىجىسى توغرىسىدىكى تەمسىل - نەسىھەتلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئاپتور بۇ قىسىمدا نۇرغۇنلىغان ھېكمەتلىك پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قىسىم ناۋائىي تەجرىبە - بىلىملىرىنىڭ يەكۈنى بولۇپ، پۈتۈن ئەسەرنىڭ جەۋھىرى ھېساپلىنىدۇ. ناۋائىي «مەھبۇبۇل قۇلۇب» نىڭ بۇ قىسىمدا كىشىلەرنى راست سۆزلەشكە، مۇلايىم-يۇمشاق بولۇشقا، بىلىم ئېلىشقا ۋە ئۇنى ئەمەلدە ئىشلىتىشكە، ئەخلاقلىق، كەمتەر، ئېغىر - بېسىق بولۇشقا، باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشقا، ۋاپادار بولۇشقا، ئەلگە خىزمەت قىلىشقا چاقىرىدۇ. نادانلىق، جاھىللىق، بېخىللىق، يالغانچىلىق، ۋاپاسىزلىق، تەكەببۇرلۇق، ئابرۇيپەرەسلىك، ھىممەتسىزلىك، ئاچكۆزلۈك قاتارلىق ناچار خۇسۇسىيەتلەرنى تەنقىت قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ زىيانلىرىنى بىر - بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

«مەھبۇبۇل قۇلۇب» شەكىل جەھەتتىنمۇ ئۆزىگە خاس ئۆزگىچىلىككە ئىگە. يەنى ئەسەردىكى ئۈچ قىسىم شەكىل ۋە تۈزۈلۈشى جەھەتتىن بىر-بىرىدىن رۇشەن پەرق قىلىدۇ. ئاپتور ئۈچ قىسىمدىكى ئوخشاش بولمىغان مەزمۇننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، بۇ ئۈچ قىسىم ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان شەكىل تاللىۋالغان.

بىرىنچى قىسمىدىكى «فەسىل» دەپ ئاتالغان 40 بۆلەك گەرچە ھەجىم جەھەتتە ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئۇلار شەكىل تەرەپتىن ئۆز ئارا ئوخشاشلىققا ئىگە. ئاپتور ھەممە «فەسىل» دە ئوخشاشلا مۇلاھىزە باياننى ئاساس قىلىپ، ئاخىرىدا ھەر خىل لىرىك پارچىلار (نەزىم، بېيىت، قىتئە، رۇبائىي، مەسنەۋى) ئارقىلىق ئۆز مۇلاھىزىلىرىدىن يەكۈن چىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللانغان.

ئىككىنچى قىسمىدا، ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتى ماقالاتچىلىق[1] ئەنئەنىسى بويىچە ئىش كۆرۈلگەن. يەنى بۇ قىسمىدىكى 10 باپنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاشلا ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ھەرخىل لىرىك پارچىلار ۋاسىتىسى بىلەن بۇ مۇلاھىزىلەردىن يەكۈن چىقىرىش؛ ئارقىدىن ھىكايەت (ئېپىك پارچىلار) ئارقىلىق ئۆز مۇلاھىزىلىرىنى دەلىللەپ، ئاخىرىدا يەنە لىرىك پارچىلار ئارقىلىق ھۆكۈم خاراكتېرىدىكى خۇلاسىلارنى ياساش يولى بىلەن باپنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بۇ قىسمىدىن ناۋائىينىڭ شەرق ماقالاتچىلىق ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى يەنىمۇ يۈكسەكلىككە كۆتەرگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

ئۈچىنچى قىسمىدا، ئوخشاش بولمىغان ھەجىمدىكى «تەنبىھ» دەپ ئاتالغان 120 پارچە نەسىھەتنامە بېرىلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نىسبەتەن كەڭرەك ھەجىمدىكى تەنبىھلەرگە لىرىك پارچىلار ئارىلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، كىچىكرەك ھەجىمدىكى قالغان تەنبىھلەردە بۇ خىل پارچىلارنى ئۇچراتمايمىز. يەنە قىسمىنىڭ ئاخىرىدىكى ئۈچ تەنبىھدە (102-، 118 ۋە 119-تەنبىھلەردە) زۇرۇرىيەت يۈزىسىدىنلا 3 تەمسىل بېرىلگەن. مەزمۇن ئېتىبارىدىن ئالغاندا، بۇ تەنبىھلەر ئاساسەن خىلمۇ-خىل بولسىمۇ، بەزى تەنبىھلەردە ئالغا سۈرۈلگەن پىكىرلەرنىڭ يەنە باشقا تەنبىھلەردە تەكرارلانغانلىقىنى ئانچە-مۇنچە ئۇچرىتىشقا بولىدۇ.

3. جەمئىيەت ئەزالىرىغا باھا

ناۋائىي 15-ئەسىر فېئودال پادىشاھلىق تۈزۈم ئاستىدىكى خۇراسان شاھلىقى جەمئىيىتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىش ئارقىلىق، بۇ جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ھەر قايسى گۇرۇھ ۋە تەبىقىلەر ئۈستىدىن چىقارغان يەكۈنلىرىنى « مەھبۇبۇل قۇلۇب » تا بىر-

① ماقالات — كىلاسسىك ئەدەبىياتتىكى مۇلاھىزە، ھىكايەت، لىرىك پارچىلار (رۇبائىي، قىتئە، مەسنەۋى ۋە باشقا شەكىلدىكى نەزمىلەر) نىڭ بىرىكىشىدىن تەشكىللەنگەن بىر خىل ئۇسلۇبتىكى ئىپادىلەش شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭدا كوپىنچە ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشى، پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەرلىرى، ھايات تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنلىرى توغرىسىدىكى ھېكمەتلىك پىكىرلەر ئورۇن ئالغان بولىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بىرلەپ ئوتتۇرىغا قويدى. شائىر بۇ ئەسەرىدە جەمئىيەتنىڭ ئەڭ يۇقۇرى قاتلىمىنى تەشكىل قىلغۇچى پادىشالاردىن تارتىپ، ئەڭ تۆۋەن قاتلام ھېساپلانغان دېخانلارغىچە ئۆزىنىڭ باھا ۋە كۆز قاراشلىرىنى بايان قىلدى. گەرچە ئۇنىڭ بۇ باھا ۋە كۆز قاراشلىرى ئەينى زامانىدىكى بىردىن-بىر ھۆكۈمران ئىدىيە — ئىسلام ئىدىئولوگىيىسىنى يېتەكچى قىلىسىمۇ، كۆپ تەرەپلەردە يەنىلا زامانىسىغا كۆرە ئىلغارلىقىغا ئىگە ئىدى.

ناۋايى كىشىلەرگە باھا بەرگەندە، ئادىللىق، توغرىلىق، پاكلىقتىن ئىبارەت ئۆلچەمنى چىقىش قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ نەزىرىدە پادىشا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەمەلدارلار (ۋەزىرلەر، بەگلەر، نايىپلار، چىرىكلەر، قازىلار)، ئادالەتنى جارى قىلسا، شۇنىڭدەك جەمئىيەتتىكى ھەر خىل تەبىقە ۋە ھەر خىل كەسىپكە تەۋە بولغان كىشىلەر (موللىلار، مۇدەررىسلەر، تىۋىپلەر، كاتىپلار، شائىرلار، ھۈنەرۋەنلەر، سودىگەرلەر، ئېلىپ-ساتقۇچىلار، سازەندىلەر، ناخشىچىلار ۋە باشقىلار ···) توغرا يولدا ماڭسا زامان چوقۇم تۈزىلەتتى. زامانىنىڭ بۇزۇلۇشىغا پادىشانىڭ ئادالەتسىزلىكى، ۋەزىر ۋە نايىپلارنىڭ زالىملىقى، ساداقەتسىزلىكى سەۋەپ بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەملىكەتتە ئادىل پادىشانىڭ بولۇشى. ئۇنىڭ ئەتراپىغا "پادىشاغا دىلداش" ئەمەلدارلار قويۇلۇشى لازىم ئىدى. زامانىنىڭ تۈزىلىشى ئۈچۈن يەنە جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئۆز كەسىپلىرىنى ھالاللىق بىلەن ئادا قىلىشى، باشقىلارنى ئالدىماسلىقى، بىر-بىرىگە زۇلۇم سالماسلىقى، ناچار يوللاردىن ئۆزىنى تارتىشى كېرەك ئىدى. جەمئىيەت ئەزالىرىغا باھا بېرىشتە يۇقۇرقىلارنى ئاساس قىلغان شائىر ئۆز ئەسەرىدە ئادىل پادىشالارنى، "ئىسلام پانا بەگ"لەرنى مەدھىيىلەش بىلەن، زالىم ۋە جاھىل پادىشالارنى، قارا نىيەت ۋەزىر-ئەمەلدارلارنى، پارىخور قازى، مۇپتىلارنى، بەدخوي تىۋىپلارنى، ماختانچاق، قابىلىيەتسىز شائىرلارنى، رىياكار شەيخلەرنى، ئالدامچى پالچىلارنى، ھىلىگەر، نائىنساپ ئېلىپ-ساتارلارنى قاتتىق قامچىلايدۇ.

ناۋايى مەملىكەتنىڭ، خەلقنىڭ تەقدىرىنى پادىشالارغا باغلايتتى. ئۇ ئادىل پادىشالار يۇرتنىڭ ئاۋات، خەلقنىڭ خاتىرجەم ياشىشىنىڭ كاپالىتى دەپ قارىغىنىغا ئوخشاش، زالىم پادىشالار مەملىكەتنىڭ خاراپ، خەلقنىڭ ۋەيران بولۇشىغا سەۋەپچى بولىدۇ، دەپ تونۇيتتى. ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرىدىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بۇ قاراش «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئۇ ئادىل پادىشالارنى "قوياشتەك باھار يۈز بىلەن قارا تۇپراقتىن گۈللەر ئاچقۇچى، مەملىكەت خەلقىنىڭ بېشىغا ئالتۇن بىلەن گۆھەر چاچقۇچى" دەپ تەرىپلىسە، زالىم ۋە جاھىل پادىشالارنى مەملىكەتنى ۋەيران قىلغۇچى، خەلق پەرىشانلىقىدىن كۆڭلى خاتىرجەم بولغۇچى، دەپ ئەيىپلەيدۇ. ناۋايىنىڭ ئادىل پادىشالارنى مەدھىيىلەپ، زالىم پادىشالارنى قامچىلىشى ئۇنىڭ نوقۇل ئادالەت كۆز قارىشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ، پادىشالارنى ئىنساپقا چاقىرىش يولى بىلەن ئادالەت ئورناتقىلى بولىدۇ، دەپ ھېساپلايتتى. 15-ئەسىر شارائىتىدا ياشىغان شائىرغا جەمئىيەتنى سىنىپىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن كۆزىتىش تەلەۋىنى قويۇشنىڭ كۈلكىلىك بولىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، ئۇنىڭ مەملىكەت ۋە خەلقنى كۆزدە تۇتۇپ، پادىشالارنى ئادالەت ۋە ئىنساپقا دەۋەت قىلىشىنى بىر خىل ئىلغار كۆز قاراش دېيىشكە ھەقلىقمىز.

ناۋايى ۋەزىرلەر ئۈستىدە توختالغاندا، نائىنساپ، ساداقەتسىز ۋەزىرلەرنى: "مەملىكەت خەلقى يىغقانىنى تەرگۈچىلەر، مەملىكەتنى بەربات بەرگۈچىلەر، بۇلار جۇملىسى چايانلار، خالايىققا يەتكۈزەر زىيانلار ... نەشتىرى قانچىلىغان مەزلۇملارغا سانچىلغاي، ئۇمىت شۇكى باشلىرى ئەجەل تىغىشى بىلەن يانچىلغاي" دەپ نەپرەت بىلەن تەنقىدلەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئۆلۈمىنى تىلەيدۇ.

مەسچىت ۋە مەدرىسىلەرنىڭ نۇرغۇن يەر-زېمىن ۋە مۈلۈكلىرىنى ئىگەللىۋېلىپ، ئۇنىڭ ھېساۋىغا كۈنىنى كەيپى-ساپا بىلەن ئۆتكۈزىدىغان تەييار تاپ، دىيانەتسىز، شاراپخور سەدىر① لەردىن قاتتىق يىرگەنگەن شائىر ئۇلارنى بېشىغا ئەلاقە (سەللىسىنىڭ قويۇپ بېرىلگەن ئۇچى) سى ئۇزۇن سەللە يۆگەپ، ئۇچىسىغا رىدا (يەكتەك) كىيىپ، قوتاز قۇيرۇقىنى بوينىغا ئاسقان ئېشەك سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ.

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا قازى ۋە مۇپتىلار ھەققىدىمۇ يازىدۇ، ئۇلاردىن ئادىللىق ۋە توغرىلىقنى تەلەپ قىلىش بىلەن بىرگە، بۇ تەبىقە ئىچىدىكى "ئادەمخور تىۋىپ" لەرنى نەپرەت قامچىسى بىلەن ساۋايدۇ. شائىر بۇ خىل جاھىللارنى، پارىخورلارنى "بىر تىيىن ئۈچۈن يۈز ھەققىنى ناھەق قىلغۇچى ... بىر ساپ ئۈزۈم ئۈچۈن بىر باغنى كۆيدۈرمەكتىن غېمى يوق ۋە بىر قاچا بۇغداي ئۈچۈن بىر خامانىنى ۋەيران قىلماقتىن ئەلەمى يوق" كىشىلەر، ھىلە بىلەن پەتىۋا تۈزىدىغانلار دەپ ئۇلارنى ھەقلىق ھالدا ئەيىبلەيدۇ.

ناۋايى تىۋىپلەر توغرىسىدا يازغاندا، ئۇلارنى ئۈچ خىلغا ئايرىيدۇ. بىرى ئۆز كەسپىدە كامالەتكە يەتكەن، شەپقەتلىك، يۇمشاق سۆزلۈك، خۇشخۇي يۈزلۈك تىۋىپلەر. يەنە بىرى ئۆز كەسپىدە ماھىر بولسىمۇ، ئەمما بەدخۇي، بىپەرۋا تىۋىپلەر. ئۈچىنچىسى بولسا، يالغان تىۋىپلەر. شائىر بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى قۇرلارنى قالدۇرىدۇ: "تىۋىپكە ئۆز پېنىدە كامالەت كېرەك ۋە كېسەللەر ھالىغا شەپقەت ... سۆزىدە مۇلايىملىق ۋە دىلجۇيلۇق②، يۈزىدە كۈلكە ۋە خۇشخۇيلۇق. يىتۈك تىۋىپكى شەپقەتتى بولغاي، ئەيسا رۇھىلاغا نىسبىتى بولغاي، ئەيسا ئىشى چىققان جاننى تەنگە كىرگۈزمەك دۇئا بىلەن، بۇنىڭ ئىشى چىقىدىغان جاننى تۇساق داۋا بىلەن، مۇنداق تىۋىپنىڭ يۈزى كېسەل كۆڭلىگە مەھبۇبدۇر، سۆزى ئاغرىقلار جېنىغا خوپ. نەپەسى ئاجىزلارغا داۋا، قەدەمى خەستىلەرگە شىپا، خىزىر نىجات ئۇنىڭ تەبىئىتى، ھاياتلىق سۈيى ئۇنىڭ شەربىتى. ئەگەر ئۆز پېنىدە ماھىركى، بولسا بەدخۇي، بىپەرۋايۇ دەرەشتگۈي③، كېسەلگە بىر تەرەپتىن ئىلاج يەتكۈزۈر، نەچچە تەرەپتىن غەيرى مىجەز يەتكۈزۈر ۋە لېكىن نادان تىۋىپكى جاللات شاگىرتىدۇر، جاللات تىغ بىلەن، بۇ زەھەر بىلەن ھالاك قىلغۇچىدۇر."

ئەسەرنىڭ "نەزمە گۈلۈستانىنىڭ خۇش نەغمىچى بۇلبۇللىرى" توغرىسىدىكى بابىدا، شائىرلار ھەققىدىكى باھالار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئاپتور بۇ باپتا ئۆزلىرىنىڭ تالانتىنى ھەر خىل ئۇسلۇبلىرى ئارقىلىق كامالەتكە يەتكۈزۈپ، شېئىرىيەت ئاسمىنىدا نۇرلار چاچقان پېشىۋالاردىن فەرىدىدىن ئەتتار، جالالىدىن رۇمى، زوھرىدىن سەئدى شىرازى، خۇسراۋ دېھلەۋى، زوھرىدىن سانايى، شەيخ ئوھەددىن، شەمسىددىن مۇھەممەت ھاپىز شىرازى، كامال

① سەدر — مەسچىت، مەدرىسىلەرنىڭ ۋەقپە يەرلىرىنى باشقۇرغۇچى دىنىي تەبىقە.

② دىلجۇي — دىلنى تارتىدىغان، كۆڭۈلنى ئوۋلايدىغان.

③ دەرەشتگۈي — دەرەشت سانجىغۇچى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئىسفاھانى، خاقانى، شىرۋانى، خوجا كىرمانى، جالالىدىن، كامال ئەنۋەرى، ئابدۇلۋارىس دايىرى، سالمان ساۋچى، ناسىر بۇخارى، كاتىپ نىشاپۇرى، شاھى سەبزىۋارى، نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى قاتارلىق پارس ۋە تۈركى شائىرلارنى زور ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ ھەم ئۇلارغا قىزغىن مەدھىيە ئوقۇيدۇ. ناۋايىنىڭ ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىنى بىر - بىرلەپ ساناپ ئۆتمىشى ھەرگىز تاسادىپى بولماستىن، بەلكى، ئۇلارنى ئۆزلىرىدە شائىرلىق تالانت ۋە خۇسۇسىيەتلىرى يوق تۇرۇغلۇق شائىرلىق داۋاسى قىلىپ "ئاۋازلىرىنى يەتتە قات ئاسماندىن ئاشۇرىدىغان" لارغا نىسبەت قىلىش ئۈچۈن ئىدى. شائىر بۇ باپتا، "يۈز مۇشەققەت بىلەن بىر بېيىت قوراشتۇرىدىغان"، "سۆزلىرىدە ھەقىقەت ۋە مائارىپ شەربىتىدىن ھالاۋەت بولمىغان"، "نەزمىلىرىدىن زەۋق ۋە ئىشق ئوتىدىن ھارارەت تېپىلمايدىغان" بەنا شائىرلار ئۈستىدىن كۈلىدۇ.

ناۋايى ئەسەرىنىڭ مۇغەننىلەر (سازەندىلەر) توغرىسىدىكى بۆلىكىدە ساز ۋە سازەندىلەرنىڭ ئىنسانلار روھىنى ئەسىر قىلغۇچى سېھىرلىك كۈچىنى ئاجايىپ گۈزەل مەدھىيىلەر ئارقىلىق تەرىپلەش بىلەن بىرگە، بۇ تائىپە ئىچىدىكى پەس تەبىئەتلىك، ناچار خۇلقلىق كىشىلەرنى مۇناسىپ ھالدا تەنقىتلەشنىمۇ نەزەردىن چەتتە قالدۇرمايدۇ. ئاپتور بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى قۇرلارنى يازىدۇ: "بۇيرۇغۇچىدا بەخش ۋە ئىنئام بار، ئۇلار مۇلازىم ۋە خىزمەتكار، ئولتۇرۇشتا نىمەت كۆپ، ئۇلارغا بارچە ئەمىر ۋە بۇيرىغىنىڭ خوپ. بەزىدە نىمەت ئاز بولدى، ئۇلارنىڭ ئىشى ئۆزىنى كۆرسىتىش ۋە ناز بولدى. نىمەت دىگەن نىمە تامام يوق بولدى، ئۇلارنىڭ كۆڭلى سەندىن سۇنۇق بولدى. ئەگەر يىللاپ بەھر ئالسىمۇ ياخشىلىغىڭدىن، تونۇشلۇق بەرمەي ئۆتەر يېنىڭدىن. ئەگەر يىللاپ ياخشىلىق قىلساڭ بولۇپ ھەمخانە، بىر قېتىملا بىر نەرسە بەرمىدىڭ سەندىن بىگانە..."

ئەسەرنىڭ تىجارەت ئەھلى توغرىسىدىكى بۆلىكىمۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئاپتور بۇ بۆلەكتە دائىما بىرنى يۈز قىلىشنى، خامنى تاۋار - دۇردۇنغا ئۆرۈشنى ئويلايدىغان، سودا ئۈچۈن دېڭىزغا، مەرۋايىتنى دەپ لەھەڭنىڭ ئاغزىغا قەدەم قويىدىغان، يېڭى كىيىمنى ئاياپ، ئەسكى چاپان كىيىۋالىدىغان، تاتلىق غىزانى ساقلاپ، قۇرۇق نان غاجىلايدىغان ئاچكۆز، پىخسىق سودىگەرلەرنى يىنىك ھەجۋى بىلەن مەسخىرە قىلىدۇ.

"ئىلىشتا كىتانىنى① بۆز دەپ، سېتىشتا بۆز ھەققىدە كىتاندىن ئارتۇق سۆز دەپ، شالنى② تورقە③ ئورنىغا ئۆتكۈزەلىسە تەخىر يوق ۋە بورىنى زەربەپ (زەر يالىتىلغان رەخ) ئورنىدا ساتالىسا تەقسىر يوق ...» بۇ قۇرلار شائىرنىڭ شەھەر ھايانكەشلىرى ھەققىدىكى خۇلاسىلىرىدۇر.

«مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا يەنە بازار كاسىپلىرى، ھۈنەر - سەنئەت ئۇستىلىرى، مەدداھلار، يۇلتۇزغا قاراپ پال باققۇچىلار (مۇنەججىملەر)، مەكتەپدارلار، ئوۋچىلار، زىنداندا باققۇچىلار، ھارام تاماق نەۋكەرلەر، ئاياللار، رىياكار شەيخلەر، مەيخانە ئەھلى ئۈستىدىن كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

---

① كىتان - كانا پىتىن ئىشلەنگەن قىممەتباھا رەخ كىيىم.
② شال - يۇڭدىن توقۇلغان ئاددى كىيىم.
③ تورقە - كىتاندىن تىكىلگەن قىممەتباھا كىيىم.

Altunoq

بۇلار ئىچىدە ئۇقتىسلىق هالدا زىندان باققۇچىلار، هارام تاماق نەۋكەرلەر، رىياكار شەيخلەر، خارابات ئەھلى، يامان خوتۇن قاتارلىقلار ئەيىپلىنىدۇ. بىز بۇ ھەقتە ئالدامچى شەيخلەر ۋە مەيخانە ئەھلى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەردىن ئىككى پارچىسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

"يەكتىنگى ئۇنىڭ ئەيىبىنى يېپقۇچى ۋە ئالدامچىلىق چاقىدا ئىگىر دىلگەن ئۇنىڭ ھەر يېپى. رەڭۋازلىق تۇرتەسۋىرىنى سىر دىمىغى، كىشىگە كۆرسەتمەكتۇر ئۇزۇن ناماز ئوقۇمىغى. ئول دۆلەتمەنگە دۆلەتتۇر كۇلا بىلەن سەللە، ئۇزۇن ساڭگىلىغان سەللە ئۇچى تۈلكە قۇيرىغىدىن بەلگە. مەھەلسىز چىققان ئاۋازلىرى ناھايىتى سوغۇق، گويا كى ۋاقىتسىز قىچقارغان تاۋۇق①... بارچە خوي-پەيلى ھىيلىگەرلىك ۋە جەمى ھەرىكىتى غەرەزلىك. ۋەقەلىرى بارى ياسالغان ۋە ئويغا قىلىغىدا دىگەنلىرىنىڭ ھەممىسى يالغان. بۇ ھەيۋەتلىك زاتتا بەكمۇ ئارايىش②، پاك كىشىلەر كۆرۈنىشىدىن ئاندا نامايىش. ھەيھات، ھەيھات! ئۇيات، يۈزىمىڭ ئۇيات!!!(1 ـ قىسىم 38 ـ فەسىل)

هايا سىز خاراباتى، مەي ئىچمەك بىلە ئۆتەر ئوقىتى··· نومۇس سەللىسىنى بېشىدىن ئېلىپ، بىر ئوتلام شاراپ ئۈچۈن مەيپۇرۇشنىڭ ئايىغىغا سېلىپ، ھەر مەي قۇيغۇچى قولىدىن جامى تارتىپ، جەمشىتنىڭ شۆھرىتى ـ شەۋكىتى ئارتىپ··· ياقىسى مەيخور گۆزەللەر ئىلكىدىن چاك، كۆڭلى ھەم ئۇلار ئىشقىدىن زەخمىناك··· رەسۋالىق كونىدە ئايىغى يالاڭ ۋە بېشى ھەم، قارا مەسلەر جاڭجاللىرىدىن پېشانىسى يارا، قېشى ھەم. ئۆز ۋۇجۇدىنى قىلمىش ئۈچۈن خاراپ، سورۇندىكى كەش بازىرىمۇ كۆڭلىگە ياراپ···گەرچە نەپسى تۇپراققا تىكىز، ھىممىتى گويا پەلەكتىن ئېگىز. زامان ناۋالىرىدىن كۆڭلى غەمسىز، پەلەك هادىسىلىرىدىن دىلى ئەلەمسىز··· زامان ياخشى ـ يامىنى بىلەن ئىشى يوق، دىسە بولغايكى ئالەمدە مۇنداق كىشى يوق······» .

ناۋايى ئاياللارغا باھا بەرگەندە بىر قانچە ئىلغار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، تارىخىي چەكلىمىلىك تۈپەيلىدىن، قىسمەن ھاللاردا پاسسىپ كۆز قاراش تەسىرىدىن ئەسەردە ئورۇن ئېلىشىغا يول قويغان. ئۇ فېئوداللىق قائىدە ـ تۈزۈملەرنىڭ ئاياللارنى پەس كۆرۈشتىن ئىبارەت ئىسكەنجىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئېقىللىق ئاياللارنى "ئۆيىنىڭ زىننىتى"، "دۆلەت ۋە جەمىيەتنىڭ تېرىگى"، "تۇرمۇشنى سەرەمجانلاشتۇرغۇچىلار، قايغۇ ۋە خوشاللىقتا ئۆز ھەمرىيى بىلەن بىرگە بولغۇچىلار» دەپ مەدھىيىلىگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۇنىڭغا زىت ھالدا، ئۇنداق ئاياللار دۇنيادا ناھايىتى ئاز تېپىلىدۇ، ھەتتا "يۈز يىلدا ئانىسىدىن بىر تۇغۇلمايدۇ» دەپ قارايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ "گەدخۇدا "③لىقنى "گەدخۇدالىق، قۇتۇلماس بالاغا مۇپتىلالىق، داۋاسىز دەرتكە گىرىپتارلىق، ئىلاجىسىز جاپاغا خارۇ زارلىق» دەپ ئېيىپلىسىمۇ، يەنىلا "ئۇنىڭ تاپاۋىتى بار» دەپ ھىساپلايدۇ. يالغانچى، مەنمەنچى، ھىيلىگەر، خىيانەتكار يامان ئاياللارنى "پەردىدە ئولتۇرمىغى ھىيلىگەرلىك، ياسىنىپ جابدۇنمىغى بىر سەۋەپلىك» زىننەتلىك كىيىملىرى ئۆمۈچۈك تورى، كەمپىر بولسىمۇ ئەسكى تۇلۇمغا رەڭ سۈرتكەندەك، ئەگلىك قىلىدۇ. قېرى، دوك

---

① تاۋۇق ـ توخا.

② ئارايىش ـ كوركەملىك، كورۇنۇشلۇك.

③ «گەدخۇدا» ـ ئەرلەر ئاياللارنىڭ يېرىم خۇداسى، شۇڭلاشقا ئاياللار ئەرلەرگە سوزسىز بويسۇنىشى، ئۇلارنىڭ بۇيرۇغىدىن چىقماسلىقى، ئۇلار نىمە قىلسا رازى بولىشى كېرەك دەيدىغان فېئوداللىق كوز قاراش.

بولسىمۇ ياسىنىشقا ئالدىرايدۇ. ھەتتا ئارپا يېيەلمەيدىغان ئېشەك سېپىتىدە بولسىمۇ، چىرايلىق تۇقۇم ۋە نوختىغا خۇشتار. بۇلارنىڭ بىچارە ئەرلىرى يۈك كۆتىرىدىغان ئېشەكلىرى ۋە ئاجىز چارىسىز قۇللىرى، بەلكى دىدەكلىرى.» ئىبلىس خۇيلۇق، دىۋە سۈپەتلىك بۇنداق ئايالالارنىڭ ھۈنىرى ھىلە ۋە مەككارلىق، ئۇلارنىڭ ئالدىدا دىۋىلەر ھېچنېمە ئەمەس، شەيتان ئۇلارنىڭ قېشىدا گول ۋە ھاماقەت "ئۆي ئائىلە بۇزماق ئۇلارغا مەسچىت ياسىغاندەك پەن①، ناھەق قان تۆكمەك ئۇلارغا ئۆلۈكنى تىرىلدۈرگەن بىلەن تەڭ. بىر ياخشىلىق قىلغانغا يۈز يامانلىق ئىشلىرى، راھەت يەتكۈزگەنگە نەشتەر ئۇرماق قىلىقى» دەپ قامچىلىغانىدى، ئۇلاردىكى بۇ نۇقسانلارنى ئايالالارنىڭ "ناقىس ۋە چەپ يارىتىلغان» لىقىدىن ئىزدەيدۇ. ناۋايىنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى بۇخىل زىددىيەتلىك ھالالارنى ياخشىسى تارىخىي چەكلىمىلىكتىن ئىزدەش كېرەك.

«مەھبۇبۇل قۇلۇب» تىكى قەدىرلەشكە تېگىشلىك مەزمۇنلارنىڭ بىرى، ئۇنىڭدىكى دېھقانلار ھەققىدىكى ئادىل باھادۇر. ئۇ دېھقانلارنى راستچىل، قەلبى ساپ، ئالەمنى مەمۇر قىلغۇچى، پۈتۈن ئالەمدىكى جانلىقلارغا رىسقى يولىنى ئاچقۇچى، كىشىلەرگە قۇۋۋەت ۋە بەرىكەت بېغىشلىغۇچى دەپ قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ ۋە ئىشىغا بەرىكەت-سائادەت تىلەيدۇ. تۆۋەندىكى قۇرلار بۇنىڭ مىسالىدۇر: "دېھقانكى دانە چاچار، يەر يىرتماق بىلەن رىسقى يولىنى ئاچار ...... ئالەم مەئمۇرلىقى ئۇلاردىن. ئالەم خەلقى شاتلىقى ـ مەغرۇرلىقى ئۇلاردىن. ھەر يانغا قىلىسىلەر ھەرىكەت، خەلققە قۇۋۋەت يەتكۈزگەي ھەم بەرىكەت. دېھقانكى تۈزلۈك بىلەن ئۇرۇق چاچار، ھەق بىرىگە يۈز لەپ ئىشىكنى ئاچار، تا چاچقان ئۇرۇغى كۆكەرگىچە، ئوراپ خامان قىلىپ ھوسۇلىنى كۆتەرگىچە؛ قۇرۇت، قۇشلار ئۇنىڭدىن بەھرىمەن، دەشت ھايۋانلىرى ئۇنىڭ بىلەن خۇرسەن ··· ساھىل (تىلەمچىلەر)خالتىسىدا ئۇنىڭدىن ئوزۇق، شاھ غەزنىسىدە ئۇنىڭدىن چاچرىغان مال تولۇق···».

4. بىر يۈرۈش تەشەببۇسلار

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا گۇناغا تووا قىلىش، ئاللاغا ئىبادەت قىلىش، ھەر ئىشقا ئاتلانغاندا تەۋەككۇل قىلىشقا تايىنىش، قىلغان ئىبادەت قوبۇل بولغانغا قەدەر قانائەت قىلىش، سەۋرى ـ تاقەت بىلەن ئۆزىگە چىدام بېرىش، ئاللانى دائىما ياد ئېتىش، ھەر ئىشقا كىرىشكەندە خۇدا يولىدا يەكدىل بولۇش قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىسلام تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇلار ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى پەيدا بولغاندىن تارتىپ تەشەببۇس قىلىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئەقىدىلەر بولۇپ، ناۋايىنىڭ بۇنىڭدىن چەتنەپ ئۆتۈپ كېتىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ناۋايى تەشەببۇس قىلغان كۆز قاراشلار ئىچىدە يەنە تەۋازۇ (مۇلايىملىق، كەمتەرلىك)، رىزا (رازى بولۇش)، ئىشق قاتارلىقلارمۇ بار.

ئاپتور تەۋەززۇدىن ئىبارەت ياخشى خۇلۇق توغرىسىدا سۆزلىگەندە، ئۇنى: "ئادەملەرنى كىشى مۇھەببىتىگە سازاۋەر قىلغۇچى» ياخشى سۈپەت دەپ تەرىپلەيدۇ. ئۇ تەۋەززۇدىن "دوستلۇق

---

①فەن ـ ھۈنەر.

گۈلشىنىدە نازارەت گۈللىرى ئېچىلىدۇ ۋە ئۇل گۈلشەندىن دوست-ئۇلپەت بەزمىسىگە تولۇق گۈل-لەر چېچىلىدۇ». تاۋازۇ «ئادەتلەنگەن ھاياسىزلارنى ئويات تەرەپكە باشقۇرىدۇ ۋە ئىنساپسىز دۈش-مەنلەرنى يامانلىقتىن قايتۇرىدۇ»، «ساخاۋەت قىلالماي ئالىنى شات قىلىدۇ، نەرسە ئاتا قىلالماي كىشىنى غەمدىن خالاس قىلىدۇ»، «كىچىكلەر مېھرىنى چوڭلار كۆڭلىگە سالىدۇ ۋە بۇ مۇھەببەت كۆڭۈلدە مەڭگۈ قالىدۇ»، «ئەدەپ ۋە تەۋازۇ دوستلۇق ئەينىكىگە جۇلا بېرۇر، ئىككى تەرەپتىن يورۇقلۇق يەتكۈزۇر، تەۋازۇ ۋە ئەدەپتىن كىشىلەرگە تازىم ۋە ھۆرمەت يېتەر ۋە ئۇل ئۇرۇقنى تېرىغان كىشى بۇ جەۋاھىر ھوسۇلىنى جەمئى ئېتەر» دەپ يېزىپ، تەۋازۇنىڭ ئادەم ۋۇجۇدىدا بولۇشقا تې-گىشلىك ئېسىل تەبىئەت ۋە ئەڭ گۈزەل ئەخلاق ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ناۋايى ئۆزىنىڭ تەۋازۇ توغرىسىدىكى بۇ مۇلاھىزىلىرىنى دەلىللەش مەقسىتىدە كەمتەرلىك بىلەن تەكەببۇرلۇق سېلىشتۇر-ما قىلىنغان مۇنداق بىر ھېكايىنى مىسال كەلتۈرىدۇ: بىر كۈنى خۇسراۋ پەرۋىز ئوۋغا چىقىپ، شاھلىق تاجىدىكى قىممەتباھا گۆھەرنى چۈشۈرۈپ قويىدۇ. قايتىپ كېلىپ بۇ ئىشنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنى ئىزلەشكە ئادەم چىقىرىپ، تېپىپ كەلگۈچىلەرگە ئىنئام بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قى-لىدۇ. ئۇلار گۆھەرنى تېپىش ئارزۇسىدا كېتىۋاتقاندا، ئىككى ھەمرا شەھەرگە قاراپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ ئېتى مۇدبىر جاھانگەرد، يەنە بىرىنىڭ بولسا مۇقبىل جۇۋانمەرد ئىدى. بۇلار يولدا گۆھەر ئىزلىگۈچىلەر بىلەن ئۇچراشقاندا، مۇدبىر تەكەببۇر بولغىنى ئۈچۈن ئۇلارغا قاراپ-مۇ قويمايدۇ. مۇقبىل بولسا، ئۇلارغا ئەدەپ يۈزىسىدىن باش ئېگىپ تازىم قىلىدۇ - دە، ئايىغى ئاستىدا تۇرغان گۆھەرگە كۆزى چۈشىدۇ. ئۇنى ئېلىپ شاھ كىشىلىرىگە بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇس-راۋنىڭ ئىنئامىغا ئېرىشىدۇ. مۇدبىر تەكەببۇرلۇقنىڭ كاساپىتىدىن شەھەر گۈلخىنىدا ئورۇن تۇت-سا، مۇقبىل ئەدەپ ۋە تەۋازۇنىڭ خاسىيىتىدىن شاھ گۈلشىنىدە ئارام تاپىدۇ. ئاپتور بۇ ھېكا-يە ئارقىلىق تەكەببۇرلۇقنىڭ زىيىنى بىلەن كەمتەرلىكنىڭ خاسىيىتىنى بىر - بىرىگە روشەن ھالدا سېلىشتۇرما قىلىدۇ.

ناۋايى ئەسەرىنىڭ رىزا توغرىسىدىكى بابىدا، دوست رازىلىقى ئۈچۈن جان پىدا قىلىش، ھەتتا جاننى تەلەپ قىلسا ئۇنىڭغا رازى بولۇپ بېرىش، توغرىسىدىكى ئابستراكت ئىنسانىيەت دوستلۇقى توغرىسىدا سۆزلەيدۇ. ئۇنى يەنىلا ھەق رىزاسى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ.

ئەسەرىنىڭ ئىشق توغرىسىدىكى بابىدا، ئىشقنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ خىللىرى ھەق-قىدە پىكىر يۈرگۈزىلىدۇ. ناۋايى ئىشققا مۇنداق تەبىر بېرىدۇ: «ئىشق يۇلتۇزدۇركى، پارلاپ تۇرغان، ئىنسانىيەت كۆزىنىڭ نۇر ۋە روشەنلىكى ئۇندىن؛ گۆھەردۇركى جۇلالاپ تۇرغان، ئادەم-لىك تاجىنىڭ زىننەت ۋە باھاسى ئۇندىن. قۇياشتۇركى تولۇق چىققان، مىسكىن دىللار تىكەنزار-لىقى ئۇندىن گۈلشەن؛ ئايدۇركى نۇر چېچىپ تۇرغان، قاراڭغۇ كۆڭۈللەر شەبىستانى① ئۇندىن رو-شەن. دېڭىزدۇركى پايانسىز، ھەر دولقۇنى يۈزلەپ ئەقىل - ھۇش كېمىسىنى چۆمدۈرگەن؛ شۇلا-دۇركى ئوتلۇق، كۆپ جانۇ - كۆڭۈلنى خەستەك ئېرىتىپ سۇ قىلغان. چاقماقتۇركى، يالتىراپ چاققان، كۆپ جانۇ - كۆڭۈلنى كۈل قىلغان. ئەجدىھادۇركى قانخور، ئالەمنى دەم تارتماق ئاڭا مەقسەت؛ پادىشادۇركى غەزەپلىك، مەقسىدى ئالەم ئەھلىنى بىر يولى ئۆلتۈرمەك...» بۇ تەبىرلەردىن مەلۇمكى، ئىشق ئۇلۇق مەقسەت تۇر تىكلىگىدە ئىنسان ۋۇجۇدىنى ئىختىيارسىز چۇلغىغان ھارارەتلىك ئەقىدە

① شەبىستان — قاراڭغۇلۇق.

بولۇپ، ئۇ كىشىنى مەقسەت گۈلشىنىگە باشلىغۇچى تەڭداشسىز قۇدرەتلىك بىر كۈچ. بۇ يولدا ھەر قانداق خەۋپ ـ خەتەر ۋە قىيىنچىلىققا بەرداشلىق بەرگەنلەرلا مەقسەت گۈلشىنىگە يېتەلەيدۇ.

ناۋايىنىڭ ئىشق توغرىسىدىكى بۇ باپتا ئابدىراخمان جامىنى ئۈچ ئورۇندا تىلغا ئېلىپ، ئۇنى پاك ئىشق ئىشىكلىرىگە ۋەكىل قىلىپ كۆرسىتەلىگەندىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، ئاپتور تىلغا ئالغان بۇ ئىشق سۆزى گۈزەل بىر يارغا بولغان نوقۇل ئىشق بولماستىن. كىشىلەر يۈرىگىدە ئويغانغان يېڭىلمەس بىر ئەقىدىنىڭ «ئىشق» سۆزى بىلەن ئاتىلىشىدۇر. ئابىستىراكت ئۇقۇم بولغان ئىشق سۆزىنى ئاپتورنىڭ 3 كە ئايرىپ چۈشەندۈرگەنلىكىمۇ بىزنىڭ يۇقۇرقى پىكرىمىزنى ئاساسلايدۇ .

5 . تېرىيدىغانلار ئۈچۈن ئۇرۇق

«مەھبۇبۇل قۇلۇب» نىڭ ئۈچىنچى قىسمىدا «تەنبىيە» نامى بىلەن نۇرغۇنلىغان نەسىھەتنامىلار بېرىلگەن. بۇ نەسىھەتنامىلارنىڭ مەزمۇندا ئەرسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئىجتىمائىي ئەخلاققا ئائىت بولغان كۆپ مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يىغىنچاقلىغاندا، ئۇلار تۆۋەندىكىلەرگە مەركەزلىشىدۇ: ئىلىمنى ئۇلۇغلاش، ئۈگەنگەننى ئەمەلدە ئىشلىتىش؛ ياشلىقنى قەدىرلەش، قېرىغاندا ئۆكۈنمەسلىك؛ ئۆمۈرنى بىھۇدە زايا قىلماسلىق؛ ئەدەپلىك ۋە مۇلايىم بولۇش؛ گۈزەل ۋە يۇمشاق سۆزلۈك بولۇش؛ ئاز سۆزلەش، ئويلاپ سۆزلەش ۋە تىلنى ئاسراش؛ كىشىلەرگە ئېھسان قىلىش، خەيرى-ساخاۋەتلىك بولۇش، بېخىللىق قىلماسلىق؛ ياخشىلار بىلەن ھەمدەم بولۇش ۋە نادانلارنى دوست تۇتماسلىق؛ ئەل (خەلق) ئۈچۈن ئىشلەش؛ سىرنى ياخشى ساقلاش؛ راس سۆزلەش، يالغان سۆزلىمەسلىك؛ كىشىلەرگە يالغاندىن تۆھمەت چاپلىماسلىق؛ گەپ توشۇماسلىق، غەيۋەت قىلماسلىق؛ دۈشمەندىن ھوشيار بولۇش، مەغلۇپ دۈشمەنگە ياخشىلىق قىلىش؛ يامانلارغا يامانلىق قىلىش؛ باشقىلارغا ۋاپادار بولۇش، بىۋاپالىق قىلماسلىق؛ دۇنيادىن پاك ئۆتۈش؛ بەدخۇي بولماسلىق، ئوچۇق چىراي بولۇش؛ كىشىنىڭ ئەيىبىنى ئاچماسلىق؛ ئۆز خاتالىقىنى تونۇش؛ كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرمەسلىك؛ ئالدىراڭغۇ بولماسلىق؛ ئالىملار نادانلار بىلەن تەڭ بولماسلىق؛ ئۆزىدە بولمىغان سۈپەتلەرنى باشقىلاردىن تەلەپ قىلماسلىق؛ شۆھرەتپەرەس ۋە تەكەببۇر بولماسلىق؛ جاھىللارغا تەربىيىنىڭ كار قىلمايدىغانلىقى توغرىسىدا؛ ئەرلەر، بولۇپمۇ قېرىلارنىڭ ياسانچۇق بولماسلىقى توغرىسىدا؛ ئورۇنسىز چاقچاق قىلماسلىق؛ تاماخور بولماسلىق؛ نەپسىنىڭ كەينىگە كىرمەسلىك؛ شاراپنى قانداق ئىچىش توغرىسىدا؛ شۈكرى ـ قانائەت قىلىش؛ ئاخىرەتنىڭ يارغىنى قىلىش، مال ـ دۇنياغا بېرىلمەسلىك .

يۇقۇرىدىكىلەر 15 ـ ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر تېمىلىرى سانىلاتتى. ناۋايى بۇ تېمىلاردا قەلەم تەۋرىتىپ، بۇ ھەقتىكى ئىلغار كۆز قاراشلىرىنى تەڭداشسىز ماھارەت بىلەن يورۇتۇپ بەردى. تۆۋەندە بۇلاردىن نەمۇنىلەر كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز :

ناۋايى ئىلىم مەرىپەتنى قىزغىن سۆيەتتى ۋە ئۇنى ئۇلۇغلايتتى . شۇڭلاشقا ئۇ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» نىڭ بىر نەچچە جايىدا ئىلىم ئۆگىنىش، ئۆگەنگەننى ئەمەلدە قوللىنىش توغرىسىدا قىم-

مەتلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ. ئۇ ئەقىل - پاراسەت يۈزىسىدىن "پادىشانىڭ كەمبەغەللەرگە ھاجەتمەن قىلىدىغان» ئىلمىدىن ئىبارەت بۇ قۇدرەتلىك نەرسىنى ئۆزلەشتۈرۈشتە بىلىمگەننى سوراش، بىر - بىرلەپ ئۆگىنىش، بۇ يولدا مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بېرىشنى تەكىتلەيدۇ، مەسىلەن:

بىلمىگەننى سوراپ ئۆرگەنگەن ئالىم،
ئارلانىپ سورامىغان ئۆزىگە زالىم.
ئۆرگەنۈردىن قاچقان لەۋەند،
ئىمگەك تارتىپ ئۆرگەنگەن خىرەد مەند.

(بىلمىگەننى سوراپ ئۆگەنگەن ئالىم،
نومۇس قىلىپ سورىمىغان ئۆزىگە زالىم.
ئۆگىنىشتىن قاچقان يارىماس كىشىدۇر،
جاپا چېكىپ ئۆگەنگەن كىشى ئەقىللىق.)

ئاپتور بىلىم ئېلىپ ئىشلەتمەسلىكنى كارىز قېزىپ، سۇ باشلاپ ئۇرۇق چاچمىغانغا، ئۇرۇق چاچسىمۇ، ھوسۇلىنى يىغمىغانغا تەققاس قىلىدۇ:

ئىلىم ئوقۇپ قىلمىغان ئەمەل مەقبۇل.
دانە ساچىپ كۆرتەمەدى مەھسۇل.

(بىلىم ئېلىپ ئىشلەتمىگەنگە قىلمىغان قوبۇل،
ئۇرۇق چاچتى ۋە لېكىن يىغمىدى ھوسۇل.)

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا «ئۆمۈرنىڭ گۈلشىنى ۋە باھارى»، «ھاياتقا راڭغۇلۇغىنىڭ نەھارى(1)» بولغان ياشلىق بىلەن ئۆمۈرنىڭ ھەممە زەئىپلىكلىرى مەلۇم بولىدىغان قېرىلىق چاغلارنى سېلىشتۇرۇپ، كىشىلەرنى ياشلىقنىڭ قەدرىگە يېتىشكە ئۈندەپ مۇنداق نەسىھەت قىلىدۇ:

ئەھباب يىگىتلىكنى غەنىمەت تۇتىڭىز،
ئۆزنى قارىلىغ مىھنەتىدىن قۇتقارىڭىز.

(1) نەھار - سەھەر، تاڭ

ئائىن ئاداۋەت ھەسەدتىن ئۆتىڭىز،
ھەر نەۋئ ئىلە ئۆزنى ئىچەكۈن ئاۋۇتىڭىز.

(دوستۇم، يىگىتلىكنى غەنىمەت بىلىڭىز،
ئۆزىڭىزنى قېرىلىق جاپاسىدىن قۇتقۇزىڭىز.
ئاداۋەت ۋە ھەسەتنى يۇيۇڭىز ،
ھەر قانداق قىلىپ بىر نەچچە كۈن ئۆزىڭىزنى خوش تۇتىڭىز.)

ئاپتور ئۆمۈرنى بىھۇدە زايا قىلماسلىق توغرىسىدا مۇنداق قۇرلارنى يازىدۇ

ئۆمۈرنى غەنىمەت بىل ،
سىھەت ۋە ئەمنىيەتكە شۇكرى قىل.
بىپايدا سۆزنى كۆپ ئېيتما ،
فايدەلىغ سۆزنى كۆپ ئىشتۇردىن قايتما.

(ئۆمۈرنى غەنىمەت بىل،
ساقلىق ۋە ئامانلىققا شۈكرى قىل.
پايدىسىز سۆزنى كۆپ ئېيتما،
پايدىلىق سۆزنى كۆپ ئاڭلاشتىن يانما.)

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق تەنبىيلەر قىسمىدا ئەدەپ ـ ئەخلاق ، مۇلايىم، ئېغىر ـ بېسىق بولۇشنى بىر قانچە ئورۇندا تەكىتلىگەن، ئۇ ئەدەپ ـ ئەخلاق شەخسىنىڭ ئېغىر باھالىق كىيىمى "ئۆمرۈڭنىھايا ۋە ئەدەپ بىلەن ئۆتكۈز» دەپ تەۋسىيە قىلىدۇ:

ھەلىم ئىنسان ۋۇجۇدىنىڭ فەۋاكىلىغ باغىدۇر،
ئادەملىغ ئالەمىنىڭ جەۋاھىرلىغ تاغى.
ھىلىمنى ھەۋادىس دەرياسىدا كىشىلىك
كېمەسىنىڭ لەڭگەرى دىسە بولۇر،
ئىنسانىيەت مىزانى تاشىغا نىسبەت بەرسە بولۇر.

(مۇلايىملىق ئىنسان ۋۇجۇدىنىڭ پاكلىق بېغىدۇر،
ئادەملىك ئالەمىنىڭ گۆھەرلىك تېغى،

مۇلايىملىقنى ھادىسىلار دەرياسىدا ئۈرگۈزگۈچى كىشىلىك كېمىسىنىڭ لەڭگىرى دېسە بولۇر، ئىنسانىيەت تارازىسىنىڭ تېشى ھەم دېسە بولۇر.)

ناۋايى بۇ ھەقتە يەنە مۇنداق بېيىتنى كەلتۈرىدۇ:

ئېغىرلىق ۋەزنىدىندۇر سېيىل دىن ھەرايى تاغى،
يەڭىللىك فەرتىدىن بارباد ئىرۇر قەمغاق ياپراغى.
(ئېغىر بولغاچ غەم يەمەس سەلدىن ھىرات تېغى،
يەڭگىل بولغاچ توزۇپ كېتەر قامغاق ياپرىغى.)

گۈزەل ۋە يۇمشاق سۆزلۈك بولۇش توغرىسىدىكى پىكىر «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تەكى تەنبىيىلەرنىڭ قىممەتلىكلىرىدىندۇر. ناۋايى گۈزەل ۋە يۇمشاق سۆزنى ئۆلۈككە جان بېغىشلىغۇچى قۇدرەتكە ئىگە دەپ ھىساپلايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ كىشىلەرنى يامان سوز بىلەن باشقىلارنىڭ كۆڭلىگە جاراھەت، ئۆز بېشىغا ئاپەت كەلتۈرۈشتىن ساقلىنىشقا چاقىرىدۇ.

يامان تىللىك ئاندالقكى ، ئېل كۆڭلىگە جاراھەت يەتكۈرۈر،
ئۆز باشىغە ھەم ئاپەت يەتكۈرۈر.

نادانىنىڭ مەۋھەش ھەرزە بىلە بوغزىن قىرماغى،
ئېشەكنىڭ جەھتىسىز ئاۋازە قەھتەرماغى.

خۇشگۇيكى سۆزنى رەفىق ۋە مەۋاسا بىلە ئېيتقاي، كۆڭۈلگە يۈز غەم كېلەدۇرغان بولسا، ئانىڭ سۆزىدىن، قايتغاي. سۆزدەدۇر ھەر ياخشىلىقكى ئىمكانى بار، مۇندىن دەبدۇرلەركى، نەفەسنىڭ جانى بار.

(يامان سۆزلۈك ئادەم كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە جاراھەت يەتكۈزۈر، ئۆز بېشىغا ھەم ئاپەت.

نادانىنىڭ ئەنسىز لاۋزا سۆزلەر بىلەن گاكىرىمىغى،
ئېشەكنىڭ زورلاپ ھاڭرىمىغى.

چىرايلىق سۆزلىگۈچىلەر سۆزنى دوستانە ۋە ياردەمتەرىقىسىدە ئېيتقاي ، كۆڭۈلگە يۈزلەپ

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

غەم كېلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ سۆزى بىلەن قايتقاي.سۆزدە ھەر قانداق ياخشىلىق كېلىشنىڭ ئىمكانى بار، بۇ ھەقتە شۇنداق گەپ باركى: نەپەسنىڭ جېنى بار.)

ناۋايى ئادەم بىلەن ھايۋاننىڭ تىل ئارقىلىق پەرقلىنىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەندە، كىشىلەرگە تىلنى ئاسراش، ئويلاپ سۆزلەش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ.

تىلگە ئىختىيارسىز، ئەلگە ئىئتىبارسىز،
ھەرزە گۇيىكىم كۆپ تەكەللۇم سۇرگەي،
ئېيتىدىكىدۇركى، كىشىچە تاتقۇنچە ھۇرگەي…

تىلىڭنى ئىختىيارىڭدا ئاسراغىل ۋە سۆزۈڭنى ئېھتىيات بىلە دېگىل. مەھەلىدە ئېيتۇر سۆزنى ئېيت، ئاسراما، ئېيتماس سۆز تېكراسىغا يولاما. سۆز باركى، ئېيتقۇچىنىڭ تەنىغە جان كىيورۇر ۋە سۆز باركى، ئېيتقۇچىنىڭ باشىن يەلگە بېرۇر… سۆزنى كۆڭۈلدە پەشقارماگۇنچە تىلگە كېلتۇرمە ۋە ھەر نەكىم كۆڭۈلدە بار تىلغە سۇرمە. ئەيتۇر سۆزنى ئەيت، ئەيتماس سۆزدىن قايت!

(تىلگە ئىختىيارسىز، كىشىلەر ئالدىدا ئېيتمۋارسىز. لاۋزا گەپ قىلغۇچىلار تولا سۆز سۇرگەي، گويا ئىتقا ئوخشايدۇكى، ئالدىغا سۆڭەك كەلگىچە ھۇرگەي… تىلىڭنى ئۆزلىگىڭدىن ئاسرىغىل ۋە سۆزۈڭنى ئېھتىيات بىلەن دېگىل. جايىدا كەلگەن سۆزنى ئېيت، ئايىما، دېيىشكە تېگىشلىك بولمىغان سۆزگە يولىما. شۇنداق سۆز باركى، ئېيتقۇچىنىڭ تېنىگە جان كىرگۈزۈر، شۇنداق سۆزمۇ باركى، ئېيتقۇچىنىڭ بېشىنى كەتكۈزۈر… سۆزنى كۆڭۈلدە پىشۇرۇۋالمىغىچە دېمە، كۆڭلۈڭگە نىمە كەلسە، سۆزلەۋەمە. دېيىشكە تېگىشلىك سۆزنى ئەيت، دېمەسلىككە تېگىشلىك سۆزدىن قايت!)

تىلنى ئاسراش توغرىسىدا ئېيتىلغان بۇ ھېكمەتلىك پىكىرلەر ھەققىدە ھەر قانداق ئىزاھات بېرىشىمۇ ئارتۇقتۇر.

كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىش، خەيرى ساخاۋەتلىك بولۇش توغرىسىدىكى تەشەببۇسلار ناۋايى ئىلگىرى سۈرگەن ئىلغار كۆز قاراشلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇ: ياخشىلىقنى "مەڭگۈلۈك سائادەت»، «ئىنسانىيەت بېغىنىڭ دىلىنى تارتقۇچى مىۋىسى»' «سۈپەتلەر كانىنىڭ جەۋھىرى» دەپ تەرىپلەيدۇ. ناۋايى يەنە ساخاۋەت (سېخىلىق) نى "ئادەملىك زېمىنىڭ دولقۇنلۇق دېڭىزى، بەلكى ئۇل دېڭىزنىڭ قىممەت باھا گوھىرى" دەپ مەدھىيىلىسە، ساخاۋەتسىزلىك (بېخىللىق) نى "يېغىنسىز ئەبر باھار①، پۇراقسىز مۇشك تاتار"، مېۋىسىز ياغاچ» . " گۆھەرسىز سەدەپ» دەپ ئەيىپلەيدۇ . بۇ توغرىدا « مەھبۇبۇل قۇلۇب » دىن تۆۋەندىكى ھېكمەتلىك سۆزلەرنى كەلتۈرۈش مۇمكىن :

---

① ئەبر باھار — باھار بۇلۇتى

ياخشىلىغ تۇخمىنى ساچقىل كىم ئېرۇر دەھقانغە سۆز،
كىم قەيۇ تۇخمىكى ئەكدىلىك غەيرە تۇت ھەم ئانى كۆز.

(ياخشىلىقتىن چاچ ئۇرۇق، دىخانغا تەمسىلدۇر بۇ سۆز،
نېمىدىن چاچساڭ ئۇرۇق يەرگە، ئالارسەن شۇنى كۆز.)

تائامىمزايەئ بولمىسۇن دىسەڭ، يىدۇر،
تىلەسەڭكىم لىباسىم ئەسكىرماغاي كېيدۇر.

(ئېشىم زايا بولمىسۇن دىسەڭ يىدۇر،
كىيىمىم ئەسكىرمىسۇن دىسەڭ كەيدۇر.)

ناۋايى ئىھسان ، ساخاۋەت ، كەرەم ، مۇرەۋۋەت ئىبارىلىرىنى ياخشىلىقتىن ئىبارەت بىر سۆزگە مۇجەسسەملەيدۇ . ياخشىلىق، يەنى كەمبەغەل - بىچارىلارغا ياردەم قىلىش ، ئاجىزلارنى يۆلەش ، ياخشىلىققا - ياخشىلىق بىلەن جاۋاپ قايتۇرۇش ناۋايىنىڭ ئارزۇسى بولۇپ ، بۇ فېئودال - پادىشالىق تۈزۈم شارائىتىدىكى ئەينى دەۋردە ئەمەلگە ئېشىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ناۋايى كىشىلەر ئارىسىدىن مېھرى - شەپقەت ، ياخشىلىق كۆتىرىلىپ كەتكەنلىگىدىن شىكايەت قىلىپ :

ھەر كىمگە كىم بىر خىزمەت قىلدىڭ ئول شىددەتتىغە مۇھەييا تۇرماغ كېرەك ۋە ھەر كىشىگە كىم بىر مۇلايىمەت كۆرگۈزدۈڭ ، مىڭ ئىسللەت ۋە كەدۇرەتىغە سەلا ئۇرماغ كېرەك ··· بىر ساغەر مەي بەرگەنىدىن قەدەھ - قەدەھ خۇناب يۇتماغ كېرەك ۋە بىر قەدەھ نۇش ئەتكەنىدىن ، ئاياق - ئاياق زەھەرغە ئۆزنى ئامادە تۇتماغ كېرەك ··· ئەگەر باشلارىغە گۈل سانچساڭ، ئالاردىن يۈزۈڭگە تىكەن سانچىلۇر ۋە ئەگەر گۈل سانچماغنى بەس قىلساڭ باغرىڭغا چۆكۈر تىكىلۇر ···

(كىمگە بىر خىزمەت قىلدىڭ ، ئۇنىڭ زەربىسىگە تەييار تۇرماق كېرەك ۋە كىمگە بىر مۇلايىملىق كۆرسەتتىڭ، مىڭ ئىللەت ۋە قايغۇغا رازى بولماق كېرەك ··· بىر پىيالە مەي بەرگىنىڭ ئۈچۈن ، قەدەھ - قەدەھلەپ قان يۇتاق كېرەك ۋە بىر قەدەھ ئىچكۈزسەڭ ، قاچا - قاچىلاپ زەھەر ئىچىشكە ئۆزنى تەييار تۇتماق كېرەك ··· ئەگەر باشلىرىغا گۈل قىستۇر-

ساڭ ، ئۇلار تەرىپىدىن يۈزۈڭگە تىككەن سانچىلۇر ، گۈل قىستۇرۇشنى تونۇشتا تىساڭ، باغرىڭغا چېقىر تىككەن قادىلۇر…

ياكى : جەفالار كىم مېنىڭ جانىمغە يەتمىش دەھر خەلقىدىن،
بەرى كۇففاردىن كېلمەس ئەسىر ئولغان مۇسۇلمانغە.
نەبىدادىكى ئىستەرلەر قىلىپ سۆگرە ئۆكۈش تۆھمەت،
داغى يۆكلەرلەر ئاخىر بۇ جەفاكەش زار ھەيرانغە .

(جاپالار يەتتى جانىمغا زامانە ئەھلى ـ خەلقىدىن ،
بارى كۇففاردىن كەلمەس ئەسىر بولغان مۇسۇلمانغا .
نەچچە بىرۇ ـ زۇلىمكى ئىستەر قىلىپ ئاندىن تولا تۆھمەت،
يەنە يۆكلەرلەر ئاخىر بۇ جاپاكەش زارۇ ـ ھەيرانغا.)

دەپ يازغىنىدا ، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى "زامان ئىنقىلاۋى قۇسۇرىدىن" ، ياكى "دەۋران ، زامان ئەھلى ئەقلىنىڭ ۋە ئادەمگەرچىلىكىنىڭ كەملىكىدىن " ئىزدەيدۇ . ئۇنىڭ ئىجتىمائى يىلتىزىنى تونۇپ يېتىش دەرىجىسىگە كۆتىرىلەلمەيدۇ .

ياخشىلىغ قىلا ئالماساڭ ، بارى يامانلىغ ھەم قىلما ، ياخشىلىغنى يامانلىغدىن ياخشىراق بىلمەسەڭ ، بارى يامانراق ھەم بىلمە . ياخشىلىغنى بىلمەسەڭ ، ياخشىلارغا قوشۇل … فىسق شۇملىغىدىن ئۆزۈڭنى ياخشىلاردىن ھۆر ئەتمە ۋە يامانلار ئاراسىدە قاتما .

(ياخشىلىق قىلالمىساڭ ، يامانلىقمۇ قىلما ، ياخشىلىقنى يامانلىقتىن ياخشىراق بىلمىسەڭ ، يامانراق ھەم بىلمە ، ياخشىلىقنى بىلمىسەڭ ياخشىلارغا قوشۇل … فىسقى ـ پاسات شۇملىقىدىن ئۆزۈڭنى ياخشىلاردىن يىراق تۇتما ۋە يامانلار ئارىسىغا قاتما .)
يۇقۇرىدىكىلەر ناۋايىنىڭ ياخشىلار بىلەن ھەمدەم بولۇش، يامانلارغا قوشۇلماسلىق توغرىسىدىكى پايدىلىق نەسىھەتلىرى بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائى ھاياتتا ھەربىر كىشى ھەمىشە ئېسىدە تۇتۇش لازىم بولغان بۇ نۇقتا ئۈستىدە ئەسەرنىڭ بىر قانچە يېرىدە ئەتراپلىق توختىلىپ ئۆتىدۇ . ناۋايى ياخشىلار بىلەن قوشۇلۇش ھەققىدە سۆزلىگەندە ، نادانلارنى دوست تۇتماسلىق توغرىسىدىمۇ كېرەكلىك نەسىھەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . ئۇ نادانلارنى "ئېشەك ، بەلكى ئېشەكتىن كەمرەك" دەپ ئېيىپلاش بىلەن ئۇلارنى دوست بولۇشقا مۇناسىپ ئەمەس ، دەپ ھېسابلايدۇ . مەسىلەن :

نادان دوستنى دوست سانىغا كىيۈرمە ۋە خىرەد شەمئىن ئانى ھەرزە ئەفسانەسى يېلىدىن ئۆچۈرمە ، بەسا ئەتفالكى ئەين مۇھەببەت يولىدىن ئاتا ساقالىن تارتىب ئۈزۈبدۇر ۋە سۆجادەسى مېھرابىدە بىمەدەبلىغ كۆرگۈزۈبدۇر. بەسا مەسكى نىياز يۈزىدىن ئەياغ ئۆپكەلى ئىگىلىبدۇر ، بىئىختىيار قەيدىن پاك دامەنلەر ئېتەكىن مەلۋەس قىلىبدۇر.

(نادان دوستنى دوست سانىغا كىرگۈزمە ۋە ئېقىل چىرىشنى ئۇنىڭ بىمەنە ئەفسانىسى شاملىدىن ئۆچۈرمە. قارا، كىچىك بالا مۇھەببەت يولىدىن ئاتىسىنىڭ ساقالىنى تارتىپ يۇلىدۇ ۋە مېھراپتا سەجدىدە تۇرغاندا، بوينىغا مىنىۋېلىپ ئەدەپسىزلىك قىلىدۇ، ھەمدە نامىزىنى بۇزىدۇ. قارا، مەست ھۆرمەت يۈزىسىدىن پۇت سۆيگىلى ئېڭىلىدۇ، ئەمما ئىختىيارسىز قۇسۇپ پاك كىشىلەرنىڭ ئېتىكىنى بۇلغايدۇ.)

ناۋايى: "دانا دۈشمەندىن نەپ ئىمكانى بار، نادان دوستتىن زەرەر ئىمكانى كۆپرەك" دېگەن مىسكمەتلىك سۆزلەر بىلەن بۇ ھەقىقەتكى كۆز قارىشىنى خۇلاسىلايدۇ.

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا ئوتتۇرىغا قويغان نەسىھەتلەر ئىچىدە ئەڭ قىممەتلىك بولغىنى خەلق ئۈچۈن جان پىدالىق بىلەن ئىشلەش توغرىسىدىكى نەسىھەتتۇر. ئۇ كىشىلەرنى ۋاقىتلىق ئۆمرىنى خەلق خىزمىتىگە سەرپ قىلىپ، «ئۆمر جاۋىدان» (مەڭگۈلۈك ئۆمۈر) گە ئىگە بولۇشقا، باش كەتسىمۇ، بۇ بۇرچىنى ئۇنۇتماسلىققا چاقىرىدۇ. ئاپتور بۇ مەقسەتتە:

ئىرانلار خىزمەتىدىن چېكىنماغىل باش،
ئەگەر باشىڭغا گەردۈندىن ياغار تاش.
گەر ئول تاشلار بىلە باشىڭ ئۇشالغاي،
سائادەت خەتتىدۇر گەر زەخمى قالغاي.
(كىشىلەر خىزمىتىدىن تارتمىغىن باش،
زاماندىن ياغسىمۇ باشىڭغا گەر تاش.
ئەگەر ئول تاش بىلە باشىڭ يېرىلسا،
بەختىنىڭ بەلگىسى بىل تاتۇغى قالسا.)

دېگەن نەزمىنى بېرىش بىلەن، "كىشىلىكنىڭ شان - شەرىپى، بەخت ۋە ئامىتى - خەلق ئۈچۈن چەككەن جاپادا" دېگەندىن ئىبارەت كۆز قارىشىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

«مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا ئاشكارىلىماسلىققا تېگىشلىك سىرنى چوقۇم ساقلاش كېرەكلىكى توغرىسىدا مۇنداق نەسىھەتلەر بار:

ئۆزۈڭ سىرىڭ ئاسراردىن ساڭا مالالدۇر ۋە يەنە بىراۋ ئانى ئاسراماغى مەھالدۇر. ئۆز مەخزەنىڭنى ئاچساڭ ۋە مەخفى دۇرلەرىڭنى ساچساڭ، تېرگەن كىشى سىپاماي نىتكەي ۋە ئاسرادەپ مۇبالىغە قىلغانىڭنى يەرگە يېتكەي؟ ئۆزۈڭ ئۆز سىرىڭنى ئاسرايالماغىڭنى بىلۇرسەن، ۋە يەنە بىراۋ فاش ئېتسە ھەم ئەيب قىلۇرسەن؟!

(ئەگەر ئۆز سىرىڭنى ساقلاش ساڭا مالالدۇر، باشقىلارنىڭ ئاسرىمىغى مەھەلدۇر. ئۆز خەزىنەڭنى ئاچساڭ ۋە مەخپى گوھەرلىرىڭنى چاچساڭ، ئۇنى تېرىۋالغان كىشى چاچماي قانداق قىلسۇن ۋە ئۇنى ساقلا، دەپ ئاشۇرغىنىڭ قەيەرگە يەتسۇن؟! ئۆز سىرىڭنى ساقلاشنى ئۆزۈڭ بىلمەيسەن، باشقىلار ساقلىمىسا يەنە نېمە دەپ ئەيىپلەيسەن؟!

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا «كۆڭۈل خەزىنىسىنىڭ قۇلۇپى» نىڭ ئاچقۇچى بولغان سۆز-

نى راسلىقتا، سەمىمىلىكتە ئىشلىتىش كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ راس سۆز بىلەن يالغان سۆزنىڭ قىممىتىنى سېلىشتۇرۇش بىلەن، يالغانچىلىقنىڭ شەرمەندە ئاقىۋىتىدىن كىشىلەرنى ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئۇلارنى راست سۆزلەشكە، راست سۆزدىن ئىبارەت بۇ گۆھەرنى قەدىرلەشكە چاقىرىدۇ. تۆۋەندىكىلەر ناۋايىنىڭ راستچىل بولۇش ھەققىدىكى نەسىھەتلىرىدۇر:

چىن سۆز مۆئتەبەر، ياخشى سۆز مۇختەسەر ··· سۆزكى فەساھەت يۈزىدىن مۇزەييەن ئېمەسدۇر، ئاگا چىنلىق زەيۇرى بەسدۇر. يالغانچى ھەرنىچەكىم سۆزىدە فەسىھراق، سۆزى قەبىھراق. چىن سۆزنەچەكى بىتەكەللۇب، قايىلغە ئىبارەت ساددەلىقىدىن يوق تەئەسسۇف. گۈلگە يېرتۇك لىباسدىن نى زىيان، دۇرغە بەد شەكىل سەدەفدىن نى نۇقسان ······ ھەر كىمكى سۆزى چىن بولماغاي، راستلار كۆڭلىگە ئول سۆز قوبۇل ئايىن بولماغاي. يالغانچى سۆزىن بىر - ئىككى قەتلە ئۆتكەرگەي، ئۆزگە نىتكەي، يالغانى زاھىر بولغاندىن سۆڭرە رەسۋالىغ يەتكەي ··· چىن سۆزنى يالغانغا چۇلغاما ۋە چىن ئېيتار تىلنى يالغانغە بۇلغاما. يالغانچى كىشى ئېمەس، يالغان ئەيتماغ ئىرانلار ئىشى ئېمەس. يالغان سۆز — دىگۇچىنى بەئىتىبار قىلۇر، نىچۈككى ئول گۆھەرنى خەزەفدېك خار قىلۇر. ئۇلكى چىن سۆزنى يالغانغا قاتار، دۇررى سەمىننى نىجاسەتغە ئاتار.

(راستگەپ ئەتىۋا، ياخشى سۆز قىسقا بولىدۇ ··· سۆزكى گۈزەللىكجەھەتتىن زىننەتلىك ئەمەستۇر، ئۇنىڭغا چىنلىق كۆركى بەستۇر. يالغانچى سۆزى قانچىكى گۈزەلدۇر، سۆزىدە قەبىھلىك شۇنچىكى تۈگەلدۇر. راست سۆز قانچىكى بىتەكەللۇپتۇر، قايىلغا بىشارەتكى ساددەلىقىدىن گۇمان يوقتۇر. گۈلگە يېرتىق كىيىمدىن [1] نېمە زىيان، گۆھەرگە كۆرۈمسىز سەدەپتىن نېمە نۇقسان؟! ··· كىمنىڭ سۆزى راست بولمىغاي، راستچىللار كۆڭلىگە قوبۇل بولمىغاي. يالغانچى ئۆز سۆزىنى بىر - ئىككى قېتىم ئۆتكۈزگەي، باشقا نېمە قىلالىغاي؟! يالغىنى ئاشكارا بولغاندىن كېيىن رەسۋا بولغاي ··· راست سۆزنى يالغانغا چۇلغىما، راست سۆزلۈك تىلنى يالغان بىلەن بۇلغىما. يالغانچى كىشى ئەمەس، يالغان سۆزلىمەك ھەقىقىي ئادەملەر ئىشى ئەمەس. يالغان سۆز سۆزلىگۈچىنى بىئېتىۋار قىلۇر، گۆھەرنى ساپالدەك خار قىلۇر. كىمكى راست سۆزنى يالغانغا قاتار، قىممەتباھا مەرۋايىتنى نىجاسەتكە ئاتار.)

«كۆمۈشنى ئالتۇن بىلەن روكەش قىلغۇچى شەرمەندە زەرگەر» لەر - يالغانچىلاردىن تولىمۇ نەپرەتلەنگەن ناۋايى:

ئول كىشىنى قۇتلۇق ئەيۇدىن تاشقارى سۈرمەك كېرەك،
قۇتلۇق ئەيۇ دۇنيادۇرۇر يەئنى ئۆلتۈرمەك كېرەك.
(ئۇنداق كىشىنى قۇتلۇغ ئۆيىدىن تاشقىرى سۈرمەك كېرەك،
بۇ قۇتلۇق ئۆي دۇنيادۇر. دېمەك ئۇلارنى ئۆلتۈرمەك كېرەك.)

---

① ئاپتور بۇ يەردە گۈلنىڭ تالا - تالا بەرگىنى كوزدە تۇتقان.

دەپ يېزىپ، يالغانچىلارغا بولغان كۈچلۈك غەزىۋىنى ئىپادىلەيدۇ.

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇب»تا كىشىلەرگە يالغان سۆز بىلەن بوھتان قىلغۇچى قارايۈزلەرنى، گەپ توشۇغۇچىلارنى، ھەسەتخورلارنى قاتتىق تەنقىت ئاستىغا ئالىدۇ. ئۇ "زەھەرنىڭ مىقدارى گەرچە ئاز بولسىمۇ ئادەم ئۆلتۈرىدۇ." بوھتان ۋە غەيۋەت گويا ئەنە شۇ زەھەرگە ئوخشاش، دەپ كۆرسىتىدۇ. ھەسەتخورلۇقنى بولسا "جان ئالغۇچى كېسەل"، "ھەسەتخورلارنىڭ ئۆز خۇيى ـ پەيلى تۈپەيلىدىن راھىتىمۇ ئاچچىق" دەپ ئېيىپلايدۇ. ناۋايى بوھتان ۋە غەيۋەتنىڭ زىيانلىرى ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ:

زەھەرنىڭ ئاز ئىسە مىقدارى داغى موھلەكدۇر،
ئىگنەنىڭ نەۋكى زەئىف ئىرسە داغى كور قىلۇر.

(بولسىمۇ مىقدارى ئاز ئاغۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈر،
يىڭنەنىڭ ئاجىز تىغى، لېكىن يەنە ئۇكور قىلۇر.)

دۈشمەنگە ھوشيار بولۇش، ئۇنىڭ چىرايلىق سۆزلىرىدىن مەس بولماسلىق؛ كۈچلۈك دۈشمەن مەغلۇپ بولغاندا، ئۇنى بىر تەرەپتىن ئاگاھلاندۇرۇپ، بىر تەرەپتىن ياخشىلىق دەرۋازىسىنى ئېچىش؛ ئاجىز دۈشمەن مەغلۇپ بولغاندا، ئۇنىڭغا كەڭچىلىك قىلىش توغرىسىدىكى بىر قاتار تاكتىكىلىق مەسىلىلەر ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشىمۇ ئاپتورنىڭ نەزىرىدىن چەتتە قالمىغان. ناۋايىنىڭ دۈشمەنلەر ۋە يامان كىشىلەرگە قانداق مۇئامىلە قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدىكى پىكىرلىرى ئىچىدە، ئۇنىڭ يامانلارغا رەھىم قىلماسلىق توغرىسىدىكى كۆز قارىشى ئەڭ ئەھمىيەتلىكتۇر.

يامانلارغا لۇتفۇ ـ كەرەم، ياخشىلارغا مەۋجەب زەرەر ۋە ئەلەم. مۈشۈككە رىئايەت، كەبۇتەرغە ئاپەتدۇر. شەغال جانىنى تۇتماق، تاۋۇغ تۇخمىنى قۇرۇتماقدۇر. فەرد بۆرىنى قوزى بىلەن قىلغان سىمىز، كىيىك جەمئىغەدۇر رەھمسىز.

(يامانلارغا ياخشىلىق يەتكۈزمەك، ياخشىلارغا زىيان ۋە ئەلەم كەلتۈرمەك. مۈشۈككە يول قويماق، كەپتەرنى ئاپەتكە يولۇقتۇرماق. تۈلكىنىڭ تېرىسىنى ئالماق، توخۇنىڭ تۇخۇمىنى قۇرۇتماق. كىمكى يالغۇز بۆرىنى قوزا بىلەن قىلسا سەمىز، ئۇدۇر كىيىكلەر توپىغا رەھىمسىز.)

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇب»تا ۋاپا ۋە مېھرى ـ شەپقەت توغرىسىدا كۆپرەك توختىلىدۇ. ئۇنىڭ كىشىلەردىن ۋاپادار بولۇش، بىر ـ بىرىگە مېھرى ـ شەپقەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشى "جاھان گۈلشىنى ۋاپا گۈلىدىن زىننەتسىز ۋە ئىنسانىيەت گۈلى ۋاپا پۇرىقىدىن بويسىز"، "ئىنسانىيەت تاجى ۋاپا گۆھىرىدىن زىننەتسىز" بولغان فېئودال ـ پادىشالىق تۈزۈم شارائىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھېچقانداق تاسادىپى ئەھۋال ئەمەس ئىدى. زۇلۇم ۋە رەھىمسىزلىك ئەۋج ئالغان ئەكسىيەتچى دەۋردە ۋاپاسىزلىق ناۋايى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرى ئوخشاشلا يولۇققان ھايات قائىدىسى ئىدى. شۇڭلاشقا:

www.uyghurkitap.com

كىمگە قىلدىم بىر ۋەپا كىم، يۈزچە ۋاپاسىن كۆرمىدىم،
كۆرگۈزۈپ يۈز مېھر ئانىڭ دەردۇ بالاسىن كۆرمىدىم.
(كىمگە بىر ۋاپا قىلسام ، ئۇنىڭ يۈزلەپ جاپاسىنى تارتماي قالمىدىم.
يۈزلەپ مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ، دەردۇبالاسىنى كۆرمەي قالمىدىم.)
دەۋر بىۋەپالىرى جەۋرىدىن داد،
دەھر بىھايالىرى بىدادىدىن پىغانۇ ـ پەرياد.
(زامان ۋاپاسىزلىرىنىڭ جەۋرىدىن دات،
جاھان ھاياسىزلىرى زۇلمىدىن پىغانۇ پەريات .)
دەپ يازغان ئىدى ناۋايى .

ئاپتور ۋاپا توغرىسىدا سۆزلىگەندە ، ۋاپانىڭ نىمە ئىكەنلىگى ، ۋاپاسىزلارنىڭ ماھىيىتى ۋە ۋاپاسىزلاردىن ئۈمىت كۈتمەسلىك لازىملىغى قاتارلىق ئۈچ مەسىلە ئۈستىدە پىكىر بايان قىلىدۇ . مەسىلەن ،

ۋاپا توغرىسىدا :

ۋەپاغە ھەيا بىلە پەيۋەستەلىغ، ئەنداغكى ، ھەياغە ۋەپا بىلە ۋابەستەلىغ... ۋەپا زەيلىدە ھەيا زىكرى ... ھەر كۆڭۈلدە كىم ۋەپا مەسكەن قىلور، ھەيا ھەم قىلۇر ۋە ھەر مەسكەندەكىم ئول تاپىلۇر ، بۇ ھەم تاپىلۇر . ۋەپاسىزدە ھايا يوق ۋە ھاياسىزدە ۋەپا يوق .

(ۋاپا ھايا بىلەن تۇتاشتۇر، شۇنداقلا، ھاياغا ۋاپا ئۇلدۇر ... ۋاپانىڭ كەينىدىن ھايا سۆزلىنىدۇ ... قايسى كۆڭۈلدە ۋاپا ماكان تۇتۇپتۇر، ھايا ھەم تۇتۇپتۇر ۋە قايسى ماكاندا ۋاپا تېپىلار، ھايا ھەم تېپىلار، ۋاپاسىزدا ھايا يوق، ھاياسىزدا ۋاپا.)

ۋاپاسىزلار توغرىسىدا :

ئادەمى شەرىپى ئەلكۈنىندۇر ۋە ئىت نىجىس لەئىن. ئەمما ... بىۋەپا ئادەم ۋەپالىغ ئىتدىن كەم. ۋەپالىغ قوتۇرئىت ياخشىراقكى ۋەپاسىز خۇش بەرنا يىگىتدىن.
(ئادەم ئۇلۇغ ۋە شەرەپلىكتۇر،، ئىت پاسكىنا ۋە لەنەتلىكتۇر. ئەمما... ۋاپاسىز ئادەم ۋاپادار ئىتتىن كەم. ۋاپادار قوتۇرئىت ۋاپاسىز خۇشقامەت يىگىتتىن ياخشىراق.)

يەنە: بىۋەپا ھەق ناشۇناس ئېلىدىن يىراقلىغ ئىستەكىم،
كېلمادى ھەرگىز ئالاردىن غەيرىبىدادۇ جەفا.

ئىتقە ئىتلىك ئەيلەمەك جانۇ ـ كۆڭۈل بىرلە بولۇر،
ھەقشۇناس ئولسا ۋۇ بولسا ئۇندا ئايىنەبۇر ۋەفا.
(ھەق يولدا ماڭمايدىغان بىۋەفالاردىن يىراق بول،
ئۇلاردىن ھەرگىز جاپا ۋە زۇلۇمدىن ئۆزگە ھېچ نەرسە كەلمەيدۇ.
ئىتنىڭ ئىتلىك قىلمىغى بىجانىدىللىك بىلەن بولىدۇ،
ئۇ ھەق يولدا بولسا، ئۇنىڭدىن ۋاپا كېلىدۇ.)

ۋاپاسىزلاردىن ئۈمىت كۈتمەسلىك توغرىسىدا:
ھەرنەكىم بىۋەفادۇر، ئاڭا كۆڭۈل باغلىماق خاتادۇر.
(كىمكى بولسا بىۋاپا، ئاڭا دىل بەرمەك خاتا.)

«مەھبۇبۇل قۇلۇب»تا ئوچۇق يۈزلۈك بولۇش، تېز ئاچچىقلانماسلىق، ئالدىراڭغۇ بولماسلىق، كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرمەسلىك، باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى كۆرگەندە، ئالدى بىلەن ئۆز ئەيىبىنىمۇ كۆرۈش قاتارلىق ياخشى خىسلەتلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش توغرىسىدىمۇ ئەھمىيەتلىك نەسىھەتلەر بېرىلگەن.

ناۋايى "يامان قىلىقلىق، بەدخۇي ۋە تېز ئاچچىقى كېلىدىغان سۈرلۈك چىراي كىشىلەر ھامان بىر بالاغا گىرىپتاردۇر، ھەريان قاچسا ئۇنىڭدىن قۇتۇلالمايدۇ، دۈشمەنلىرى غالىپ، ئۆزى مەغلۇپ بولىدۇ." دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بىلەن، كىشىلەرنى "كۈلكە چىراي، خۇش ئەخلاق، ئۆچ ئاداۋەتتىن يىراق" بولۇشقا ئۈندەيدۇ. ئالدىراڭغۇلۇقنىڭ زىيانلىرىنى كۆرسىتىپ: "ئىشتا ئالدىرىغان كۆپ تېيىلۇر، كۆپ تېيىلغان كۆپ يىقىلۇر" دەپ يېزىش بىلەن، بۇ ھەقتىكى پىكرىنى:

ھەركىمسەكى ئەيلەمەس ئاشۇقىنى خىيال،
يافراغنى ئىپەك قىلۇر، چەچەك بەرگىنى بال.
(ئالدىراڭغۇلۇقنى كىم ئەيلىمىسە ھەرگىز خىيال،
قىلغۇسى ياپراقنى مەشۇت، گۈل ـ چېچەك بەرگىنى بال.)

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق خۇلاسىلايدۇ.

ناۋايى "ئالىملار جاھىللار بىلەن تەڭ بولماسلىقى ..." ئۆز ئېلىمنىڭ قەدرى ۋە مىقدارىنى ياخشى ئۆلچىشى، "گوھەرنى ئىمتىھان ئۈچۈن تاشقا ئۇرماسلىقى" توغرىسىدا:

خارەغە ھەركىشىكىم دۇررى سەمىنىنى ئۇرغاي،
خىرەد ئاڭلاركى قەيۇ بىر ـ بىرىنى سۇندۇرغاي.
(كىمكى تاشقا قىممەتباھا گۆھەرنى ئۇرغاي،
ئېقىل بايقاركى قايسى قايسىسىنى سۇندۇرغاي.)

Altun Oq

www.uyghurkitap.com

دەپ يېزىپ ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى چوڭقۇر پەلسەپىۋى ھۆكۈمىنى بەدىئىي يول بىلەن ئىزھار قىلغان.

ناۋايى شۆھرەتپەرەستلىك، تەكەببۇرلۇق، تاماخورلۇق، نەپسانىيەتلىك قاتارلىق يامان خۇسۇسىيەتلەردىن يىرگىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدا بۇ ھەقتە ھېكمەتلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تەكەببۇر ۋە شۆھرەتپەرەست كىشىلەردىن نەپرەتلەنگەن شائىر ئۇلارغا يېقىنلاشماسلىق توغرىسىدا: «بۇ خىل ئەسكىلەرنىڭ سورۇنىدىن زىندان ياخشىراق ۋە بۇ نىجىسلەر بەزمىسىدىن خالاجاي ئېرىغراق» دەپ نەسىھەت قىلىدۇ. ئۇ تاماخورلۇقنىڭ ئاقىۋىتى ھەققىدە:

«تەمەئ مەزەللەتىغە دەلىل ۋە غەنى تامەئ خارۇ زەلىل ... خارلىغلار باشىن تەمەئ بىلگىل»

(تاماخارلىنىشقا دەلىل ۋە باي تاماخۇر خار ۋە زەلىل ... بارلىق خارلىقنىڭ بېشىنى تاما دەپ بىل) دەپ يازسا، نەپسانىيەتچىلىكنىڭ زىيىنى توغرىسىدا:

«ئاز دېمەك ھېكمەتىغە بائىس، ئاز يېمەك سىھھەتكە بائىس. ئاغىزغە كەلگەننى دېمەك نادانىنىڭ ئىشى ۋە ئالىغە كەلگەننى يېمەك ھايۋانىنىڭ ئىشى. كۆپ دېمەك بىرلە بولمىغىل نادان، كۆپ يېمەك بىرلە بولمىغىل ھايۋان» دەپ يازىدۇ.

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇب»تا يالغۇز كىشىلىك ھاياتتا رۇئاپە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان چوڭ - چوڭ ئەخلاقىي مەسىلىلەر ئۈستىدىلا پىكىر يۈرگۈزۈپ قالماستىن، يەنە كىشىلەر نەزىرىگە ئانچە يېقىن بولمىغان بەزى كىچىك ئىشلار توغرىسىدىمۇ قىممەتلىك مۇلاھىزىلەرنى بېرىدۇ. بۇ ھەقتە تۆۋەندە بىر نەچچە مىسال كۆرۈپ ئۆتەيلى:

ئورۇنسىز چاقچاق قىلماسلىق توغرىسىدا:

ھەزلغە شۇرۇئىدىن بەھۆرمەتلىغ ئارتار، ھەزلىنىڭ نەھايەتى جىدەلغە تارتار. كۆپلەغۇ ھايا پەردەسىن چاك ئېتەر. ئەدەپ ۋە ھۆرمەت ئەھلى بىباكلىغ قىلا ئالغانچە تەئەززۇم ۋە ئەدەپ بىناسىن يىقمە، ھەيا ۋە ھۆرمەت خىلۋەتىدىن تاشقەرى چىقمە.

(چاقچاقنى باشلاشتىن ھۆرمەتسىزلىك ئارتار، چاقچاقنىڭ ئاخىرى جېدەلگە تارتار. كۆپ چاقچاق ھايا پەردىسىنى يىرتار. ئەدەپلىك ۋە ھۆرمەتلىك كىشىلەر يولدىن چىقمىغىچە تازىم ۋە ئەدەپ بىناسىنى يىقىتما، ھايا ۋە ھۆرمەت ئۆيىدىن تاشقىرى چىقما.)

مەي ئىچمەك توغرىسىدا:

مەي ئىچمەك نەھى ئېرۇر تەڭرى قەۋلى، ھەرھال بىلە ئەنىڭ تەركى ئەۋلا. ئاشكار ۋە كۆپ ئىچمەكى ناساز، شەرتى مەخفى ئىچمەكتۇر ۋە ئاز. ئىچمەمەكى ھېكمەتىغە دال، مەخفى ئىچمەكى ھۇش ئەھلىغە خەسال. ياخشىسى ئىچمەمەكى خەلقەتى سالىم ئېلىگە ھال، مۇتلەق ئىچمەمەكى ئافىيەتكە مەئال ... بەدمەستلىقە دەمادەم ئىچماغدىن نى بەھر، ئادەملىغ قەتلىغە ئىچەر قەدەھ قەدەھ زەھر. ئاقسوم ئۇسرۇكلاردىن خارەج تەرانە، تېلبە ئىتلار ئۇلۇشقاندەك نىشانە. مەسلەر ئاراسىدە بىر ھۇشيار، ھۇشيارلار ئاراسىدە بىر مەس ھۆكمە بار.

(مەي ئىچمەكنى تۇسقان تەڭرى تائالا، ھەرھال بىلەن ئۇنى تاشلىغان ئەلا. ئاشكارا ۋە كۆپ ئىچمەك ئەمەستۇر ساز، شەرتى مەخپى ئىچمەك ۋە ئاز. ئىچمەسلىك ھېكمەتكە سەۋەپتۇر، مەخفى ئىچمەك ھۇشيارلارغا خىسلەتتۇر. ياخشىسى ئىچمەسلىك سالامەت كىشىلەر ئۈچۈن

ئوبدان ھال، مۇتلەق ئىچمەسلىك تەن ساقلىقى دال ... قارا مەسكە دائىما ئىچمەكتىن نىمە بەھر، ئۆز ئۆلىمى ئۈچۈن ئىچەر قەدەھ ـ قەدەھ زەھەر. مەسلەردە يوقتۇر خوش ئاۋاز ـ تارانە، غالجىر ئىتلار ھولىشىدىن نىشانە، بولسا مەسلەر ئارىسىدا بىر ھوشيار، ھوشيارلار ئارىسىدا بىر مەس بولغانغا ئوخشاش.

شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، «مەھبۇب بول قۇلۇب» تا نۇرغۇنلىغان ئىجابىي پىكىرلەرگە ياندىشقان ھالدا، دەۋر چەكلىمىلىكى تۈپەيلىدىن بەزىبىر پاسسىپ كۆز قاراشلارمۇ ئورۇن ئالغان. بۇلار شاھلارغا قارىتا تونۇش، ئاياللارغا بولغان مۇئامىلە، تۈرلۈك تەبىقىلەرگە قارىتىلغان تەھلىل، زۇلۇم ۋە ۋاپاسىزلىقنىڭ مەنبەئىنى تونۇش، زامان ئادالەتسىزلىكلىرىگە قانداق جاۋاپ بېرىش قاتارلىق تەرەپلەردە كۆزگە چېلىقىدۇ.

ناۋايى مەملىكەت ۋە خەلقنىڭ تەقدىرىنى پادىشاغا باغلايدۇ. پادىشا ئادىل بولسىلا گويا «تىكەندىن گۈللەر ئېچىلغاندەك» مەملىكەت ئاۋات، خەلق باياشات بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇنىڭچە «ئاياللار چەپ ياندىن، ناقىس يارىتىلغان»، شۇڭلاشقا «خوتۇنغا ئىشەنمەسلىك» كېرەك. جەمئىيەتتىكى ھەر خىل تەبىقىلەر قانداقلا بولمىسۇن ھەق يولىنى تۇتسىلا بولدى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمران ياكى مەھكۇم ئورۇندا بولىشى جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. زاماننى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن زامان كىشىلىرىنى ئۆزگەرتىش كېرەك، ھەممە زۇلۇم، جەۋرى ـ جاپا ھەم ۋاپاسىزلىقنىڭ مەنبەئى زامان كىشىلىرىنىڭ ئەسكىلىكى، يەنە ئۇلارنىڭ بىۋاپالىقى ۋە بىھايالىقى، شۇڭلاشقا جىمى ئېغىرچىلىقلارغا رىزا ۋە سەۋرىدە بولۇش لازىم. بۇ خىل چەكلىمىلىك ئەسەردە يولۇقىدىغان قىسمەنلىك بولۇپ، بۇلار «مەھبۇبۇل قۇلۇب» نىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى قىممىتىگە ھەرگىزمۇ تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ.

6. ئەسەرنىڭ بەدىئىي قىممىتى

«مەھبۇبۇل قۇلۇب» نىڭ يۇقۇرى بەدىئىي قىممىتىنى لايىقىدا باھالاپ چىقىش قىيىن بىر ئىش بولسىمۇ، قۇدرىتىمىزنىڭ يېتىشىچە ئورۇنۇپ كۆرگىنىمىزدە تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن سۆز ئېچىشقا بولىدۇ:

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىدىكى ماقالا تېپىلىق شەكلىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرى بىلەن ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ سەنئەت ئالاھىدىلىكىنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈشنىڭ نەمۇنىسىنى يارىتىپ، بەدىئىي پىروزىنى يېڭىچە شەكىل، يېڭىچە ئۇسلۇب بىلەن جانلاندۇردى. «مەھبۇبۇل قۇلۇب» مەزمۇن جەھەتتە ناۋايىنىڭ پۈتكۈل ئۆمرىدىكى تەجرىبە ۋە بىلىملىرىنىڭ يەكۈنى بولغىنىغا ئوخشاش، بەدىئىي ئۇسلۇب جەھەتتە، ئۇنىڭ ئەينى زامان ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرنىڭ يازما ئەدەبىياتى بىلەن خەلق ئېغىز ئىجادىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا ھاسىل قىلغان ئۇزۇن مۇددەتلىك يېزىقچىلىق تەجرىبىلىرىنىڭ جەۋھىرىدۇر.

ناۋايى ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ئىجادىي يولىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن كەڭرى ۋە ئەتراپلىق ماتېرىيال توپلىغان، ئۇنىڭدىن ئوزۇق ئالغان. شۇڭلاشقا ئۇ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭدىكى ئەپلىك ۋە گۈزەل بەدىئىي شەكىللەردىن جايىدا پايدىلاندى. ئۇنى ئەسەرنىڭ خەلق چۆچەكلىرىدە بولىدىغان سەج ① ئۇسلۇبىدا يېزىلغانلىقىدىن ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن.

مەسىلەن:

يىگىتلىك ئۆمر گۈلشەنىنىڭ باھارىدۇر ۋە ھايات شەبىستانىنىڭ نەھارى.
تەلبە قولاقىغا پەند، قۇيۇن ئاياغىغا بەند.
(يىگىتلىك ئۆمۈر گۈلشەنىنىڭ باھارى ۋە ھايات قاراڭغۇلىقىنىڭ نەھارى.②
تەلۋىگە نەسىھەت قىلماق، قۇيۇننىڭ پۇتىغا ئىشكەل سالماق.)

ناۋايى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئوزۇق ئالغىنى ئۈچۈن، «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىگە ئوخشاش، ياكى ئۇنىڭغا يېقىن بولغان نۇرغۇن ماقال ـ تەمسىل ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەرنى ياراتتى. «مەھبۇبۇل قۇلۇب» نىڭ ئۈچىنچى قىسمىدا «تەنبىھ» دەپ ئاتالغان كۆپلىگەن نەسىھەتنامىلار بېرىلگەن بولۇپ، يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇلار خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىگە تولىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇلاردا ھەر قانداق ئىزاھلاشلارنىمۇ كېرەك قىلمايدىغان خۇلاسە خاراكتېرلىك پەلسەپىۋى ھۆكۈملەر ئورۇن ئالغان بولۇپ، كۆپىنچىسى خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى شەكلىدە تۈزۈلگەن. ھەتتا بەزىلىرىنى ماقال ـ تەمسىللەردىن پەرق قىلغىلىمۇ بولمايدۇ. بۇ خىل ھېكمەتلىك سۆزلەر خەلق ئىچىگە كەڭرى تارقىلىپ، كېيىنكى چاغلاردا خەلقنىڭ فولكلور بايلىقىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ ھەقتە بىر نەچچە نەمۇنە كەلتۈرۈش ھاجەتسىز ئەمەس:

دەرتلىك كۆڭۈل ـــ شولىسىز چىراق،
ياشلىق كۆز ـــ سۇلۇق بۇلاق.
ئۇتىنىڭ ئىشى قورىماق، يەلىنىڭ ئىشى سورىماق.
سۇنىڭ مەزىسى مۇز بىلەن، ئاشنىڭ لەززىتى تۇز بىلەن.
ساقلىق تىلىسەڭ كۆپ يېمە، ئىززەت تىلىسەڭ كۆپ دېمە.
تاماخوردىن كەرەم تىلىمە، گادايدىن دەرەم (تىلىمە)
ئەرنىڭ قىلىغى، سۇتىنىڭ ئىلىغى.
ياسانچۇق مەردانە بولماس، كېپىنەك پەرۋانە (بولماس.)

① سەج ــ نەسرى ئەسەرلەردىكى قاپىيە.
② نەھار ــ تاڭ، كۈندۈز.

پاسقىتىن ھايا تىلىمە، زالىمدىن ۋاپا (تىلىمە)
ئىشقىسىز كىسەك، دەرتسىز ئىشەك.
يەر تۈزى ئەلدىن، سۇ ئەگرىمى يەلدىن.
بالىنىڭ ئىشى نىمە بولماس، پىستە شاكىلى كىمە (بولماس)
ياخشى بول يا يامان، ئىككىسى بولمەن دىگەن يامانۇ يامان ھامان.
يامان بىلەن ياخشى ئارىسىدا كۆپ پەرقتۇر،
ئىككى كىمىنىڭ ئۈچىن تۇتقان سۇغا غەرقتۇر.
ياماندىن ياخشىلىق كۆزلىمەك قۇرۇق خىيالدۇر، مۇشۇكتىن كەپتەرگە شەپقەت مەھەلدۇر.
پايدىسىز سۆزنى كۆپ ئىيتما، پايدىلىق سۆزنى كۆپ ئاڭلاشتىن قاچما.
ئاز دىگەن ئاز يىڭىلۇر، ئاز يىگەن ئاز يىقىلۇر.
ئىغىزغا كەلگەننى دىمەك نادانىنىڭ ئىشى،
ئالدىغا كەلگەننى يىمەك ھايۋانىنىڭ ئىشى.
ۋاپاسىزدا ھايا يوق، ھاياسىزدا ۋاپا (يوق.)
مىۋىسىز ياغاچ ھامانۇ ئوتۇن ھامان،
يىغىنسىز بۇلۇت ھامانۇ تۇتۇن ھامان.

ئاپتور «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن مەنتىقىلىق تەپەككۇرنى ئۆز-ئارا زىچ بىرلەشتۇرۇپ، دۇنيادىكى مۇرەككەپ ھادىسەلەرنىڭ تۈپكى ماھىيىتىنى پەلسەپە نۇقتىسىدىن چۈشەندۇرىدۇ. شۇڭلاشقا ئەسەردە بېرىلگەن ھەر بىر نەسىھەت كىشىلەردە يىڭى بىر ئىقىل پەيدا قىلىدۇ.

«مەھبۇبۇل قۇلۇب» ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مۇجەسسەملەنگەن جىمى بەدىئى ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىنى پروزىدا نامايىش قىلىشنىڭ نادىر ئۈلگىسىدۇر. گەرچە «مەھبۇبۇل قۇلۇب» بەدىئى ئەدەبىياتىنىڭ پروزا تۈرىگە تەۋە بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئورۇن ئالغان چوڭقۇر شېئىرى پىكىر، گۈزەل، ئوبرازلىق شېئىرى تىل، رەڭدار ۋە خىلمۇ-خىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئاپتورنىڭ ئىنچىكە كۈزىتىش ئىقتىدارى بىلەن يۇكسەك بەدىئى تەسەۋۋۇرىنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇ ئەسەرنى بىر لىرىك داستان باسقۇچىغا كۆتەرگەن. ئەسەرنىڭ كىشىلەرگە بېغىشلايدىغان ئاجايىپ گۈزەل ۋە نازۇك ئىستىتىكزوقىدىن بەھىر ئالالىغان ھەربىر كىشى بىزنىڭ بۇ سۆزىمىزدىن ھەرگىز گۇمانلانمايدۇ.

ئەدىبى ئەسەرلەردە تىلنىڭ بەكمۇ بەدىئى بولىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تا بۇ پىرىنسىپقا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، ئەسەر تىلىنىڭ گۈزەل بولىشىنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ جانلىق تىلدا ئىشلىتىلىدىغان بەزى ئاتالغۇلارنى ئۆز پېتىچە ئىشلەتكەندە قوپال بولۇپ قالىدىغانلىقى ھەمدە ئۇنىڭ كىشىلەرگە بېغىشلايدىغان ئىستىتىكزوقىنىڭ تۆۋەن بولىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئورنىغا شۇ مەنىنى بىرىدىغان ئوبرازلىق سۆزلەرنى ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنى قوللانغان. مەسىلەن:

مالىلىغ نادانىنىڭ دىمەكى،
ئالتۇنلۇغ چىبىننىڭ يىمەكى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

(مال ـ دۇنيا ناداننىڭ دەيدىغىنى،
ئالتۇنلۇق چۈشىنىڭ يەيدىغىنى)

مەلۇمكى ئاپتور بۇ يەردە چۈشىنىڭ ئوزۇقى بولغان نىجاسەتنىڭ ئۆز ئىسمىنى دېگەندە، سۆزنىڭ ئەدەبىي بولمايدىغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇنى « ئالتۇنلۇق » دېگەن ئىبارە بىلەن ئاتىغان. ناۋايى ئەسەرىنىڭ بىر جايىدا يەنە « ئۇسۇرسا » دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا « كەينىدىن يەل سەكرىسە » دېگەن ئىبارىنى ئىشلەتكەن. بۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەدەبىي تىل ئۆلچەملىرىگە خىلاپ ھالدا قوپال سۆزلەرنى ئىشلىتىپ، ئەدەبىي تىل لېكسىكىسىنى بۇزغۇچىلارنىڭ قابىلىيەتسىزلىكى ئۈچۈن ئوبدان سېلىشتۇرمىدۇر.

« مەھبۇبۇل قۇلۇب » نىڭ تىلى 15 ـ ئەسىردىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان پۈتكۈل مىللەتلەر ئۈچۈن ئورتاق ئەدەبىي تىل بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى (« چاغىتاي تىلى » دەپ ئاتالغان تىل) بولۇپ، ناۋايى ئۆز ئەسەرىدە بۇ تىلنىڭ باي لېكسىكىسىنى، يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىپادىلەش قۇدرىتىنى نامايىش قىلغان. ئۇ ئەسەرنى باشتىن ـ ئاياق قاپىيىلىك نەسر بىلەن يازغانلىقى تۈپەيلى، گەرچە قاپىيە ئېھتىياجى بىلەن ئەرەب ۋە پارس تىللىرىغا كۆپرەك مۇراجەت قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەسەردىكى مۇناسىپ ئورنىغا چەكلىمە بەرمىگەن. باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئورنىغا زورمۇ ـ زور ھالدا ئەرەب، پارس تىللىرىنى كىرگۈزمىگەن. پەقەت سۆز تەكرارلىنىشتىن خالاس بولۇش ئۈچۈنلا شۇنداق قىلغان. مەسىلەن:

بىر ساغەر مەي بەرگەندىن قەدەھ ـ قەدەھ خوناب يۇتماغ كېرەك ۋە بىر قەدەھ
نوش ئېتكەندىن سوڭرە ئەياق ـ ئەياق زەھرغە ئۆزنى ئامادە تۇتماغ كېرەك.

دېگەن جۈملىلەردىكى « قەدەھ » نىڭ ئورنىغا يەنە « ساغەر » دېگەن سۆزنى، ئىككىنچى ئورۇندىكى « قەدەھ » نىڭ ئورنىغا يەنە « ئەياق » دېگەن سۆزنى ئىشلىتىپ، جۈملىنى:

بىر ساغەر مەي بەرگەندىن ساغەر ـ ساغەر خوناب يۇتماغ كېرەك ۋە بىر ئەياق نوش
ئېتكەندىن سوڭرە ئەياق ـ ئەياق زەھرغە ئۆزنى ئامادە تۇتماغ كېرەك.

دەپ تۈزگەندە، سۆز تەكرارلىقى كېلىپ چىققان بولاتتى. ئېنىقكى ئاپتور بۇنداق قىلىشنى خالىمىغان.

يەنە قەيت قىلىش زۆرۈركى، ناۋايى ئۆز ئەسەرىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ باي لېكسىكىسىدىن شۇ قەدەر كەڭ ۋە ئەتراپلىق پايدىلانغان. « مەھبۇبۇل قۇلۇب » تا قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا ئائىت بولغان كۆپلىگەن سۆزلەرنىڭ قوللىنىلغانلىقى بىر تەرەپتىن ئەينى دەۋر ئەدەبىي تىلىنىڭ قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە ساقلىغانلىقىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ناۋايىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن سىڭدۈرگەن بۈيۈك ئەجرىنى روشەن يورۇتۇپ بېرىدۇ. « مەھبۇبۇل قۇلۇب » تا ناۋايىغا زاماندىش باشقا شائىر ـ يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرىتىش مۇمكىن بولمىغان قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەۋە كۆپلىگەن سۆزلەرنىڭ ئورۇن ئېلىشى بىزنىڭ يۇقۇرقى پىكرىمىزنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەلىللەپ بېرىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، « مەھبۇبۇل قۇلۇب » 15 ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا ئالاھىدە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ياخشى ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

AltunOq

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

喀什师院学报（维文版）

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى
تەھرىر ھەيئىتى تەرىپىدىن تۈزۈلدى
«قەشقەر گېزىتى» باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

تىراژى: — 1500